

**A magyar mondattan elmélete és
gyakorlata
generatív megközelítésben III.**

A háttérelmélet

Alberti Gábor

BÖLCSÉSZ
KONZORCIUM

Magyarország célba ér

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károli Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Pannon Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

Szakmai lektor: Komlósy András

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:

A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 13 x

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

Generatív grammatikai gyakorlókönyv

Magyar transzformációs generatív nyelvészeti elemzések

III. kötet: A háttérelmélet

Alberti Gábor – Medve Anna

Generatív grammatikai gyakorlókönyv

Magyar transzformációs generatív
nyelvészeti elemzések

III. kötet
A háttérelmélet

Alberti Gábor

HEFOP Bölcsész Konzorcium
2006

Ez a kötet a HEFOP támogatásával készült.

Alberti Gábor

Tartalom

III. kötet: A háttérelmélet

Bevezető	1
Előszó	7
I. A generatív nyelvelmélet alapjai	11
II. A magyar semleges mondat	37
III. A nemsemleges mondattípusok	53
IV. A magyar főnévi szerkezet	83
V. Az alárendelés és a mellérendelés	99
VI. A grammatika lexikai komponense	123
Hivatkozások és további ajánlott irodalom	141

A Generatív grammatikai gyakorlókönyv I. kötetének a bevezetőjében ezt írtuk:

„Az elemzett példaanyag mögött egy koherens transzformációs generatív leírást kínálunk a magyar nyelvről: egy szintaktikai modellt, amelyet a 1992-es Kiefer-kötet nem teljesen egy keretben fogant részelméleteiből és a magyar generatív nyelvészetben azóta született fontosabb eredményekből gyúrtunk össze.”

Ez a generatív modell az I. kötet sorai között, lábjegyzeteiben, fejezeteinek szakmai és olvasói bevezető megjegyzéseiben bújt meg, illetve cikkeinkben, konferenciaelőadásainkban tudtuk bemutatni egyes részleteit. Most élek az alkalommal, hogy egységes bemutatására is sort kerítsek, a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékén tartott Mondattan évfolyamelőadásom anyagának ismertetése keretében.

*Mindenekelőtt azonban felidézem és megerősítem az első két kötet kiindulópontját. Változatlanul a magyar mondattan mindezidáig legteljesebb és legalaposabb leírásának tartjuk a **Strukturális magyar nyelvtan** mondattani kötetét (Kiefer 1992), a korábbi akadémiai nyelvtanok (pl. Tompa 1961–62) modern köntösben jelentkező utódjának. Olyan teljességre törekvő mondatelemző vizsgálódásra kívántuk hívni az olvasót, amely elméleti alapelv a Strukturális magyar nyelvtan lapjain bemutatott magyar szintaxist veszi. Ez a szintaxis azonban sajnos egy szigorú értelemben nem létezik, mert a Kiefer-kötet szerzői egyrészt kutatói szuverenitásuk egy részét nem áldozták fel a közös modell érdekében, másrészt nem is minden elemzési kérdésben hoztak (egyértelmű) döntést, hiszen ez egy tudományos mű esetében így korrekt. Mi tehát megpróbáltuk elegyengetni a különbségeket és kitélni a hézagokat, mert az oktatásban viszont ezt ítéljük a saussure-i strukturalizmus szellemében a legnemesebb célnak. Mindebben segített a „Strukturális” megjelenése óta eltelt másfél évtized, hiszen figyelembe vehettük a magyar transzformációs generatív nyelvészet újabb fejlődési irányait, amelyek mögött a nemzetközi porondon lejártsódott minimalista fordulat (Chomsky 1995) hatása áll.*

Így jött tehát létre Medve Anna szerzőtársam és a pécsi mondattanoktatásban részt vállaló sok-sok kollégánk közreműködésével az a magyar transzformációs generatív grammatika, amit a következő fejezetekben ismertetek.

*Alberti Gábor
Pécs és Budapest között,
2006. március 8-án*

*„Bár a hullámok mögött vár ránk a part,
semmilyen szél nem jó annak,
ki nem tudja, melyik kikötőbe tart.”*

*Kiss Tibor: KiseMBER a csónakban
(Quimby: KILégzés, 2005, Tom-Tom)*

I. A generatív nyelvelmélet alapjai

„Én fölnéztem az est alól / az egek fogaskerekére —
csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre / álmaim gözei alól
s láttam, a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol.”
József Attila: Eszmélet (részlet)

Mint az Előszóban említettem, ebben a kötetben egy (a másik két kötet elemzéseinek háttérül szolgáló) egységes magyar transzformációs generatív grammatikát fogok ismertetni, amely a Kiefer (1992) által szerkesztett *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötetének tanulmányaira épül.

E tanulmányok tudományos keretét egységesen a Noam Chomsky-féle (1957, 1965, 1981, 1986, 1995) *generatív* nyelvelmélet képezi, lényegében annak *transzformációs* ága, ezen belül a nyolcvanas évek második felére kialakult *módosított kiterjesztett sztenderd elmélet* (Riemsdijk–Williams 1986). A generatív iskola Chomsky-féle főirányzata ebben a pillanatban minden kétséget kizáróan a legelterjedtebb nemzetközi strukturalista nyelvészeti irányzatnak tekinthető, és azt is vitathatatlanak tartom, hogy a magyar nyelv szerkezetéről ebben a keretben született a legteljesebb, legmélyebb, a jelenségek háttérét soha nem látott élességgel megvilágító leírás – ami nem más, mint a fent említett *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötet (Kiefer 1992). Mindebből az következik, hogy a felsőoktatásban – ebben a pillanatban – nem lehet alternatívája annak, hogy ebben a keretben tárgyaljuk és tárjuk fel a magyar mondatok szerkezetét (Alberti 1998-99); hiszen a hagyományos magyar mondatelmezés mögött nem áll modern tudományos alapokon nyugvó nemzetközi elmélet, és az ábrázolható jelenségek, valamint megragadható összefüggések köre is nagyságrendekkel csekélyebb, a Chomskyval szembe forduló generatív iskolák által kidolgozott elméleti keretekben pedig még csupán szórványosan születtek a magyar mondat szerkezet elemzését érintő eredmények.

Ez a helyzet természetesen az elkövetkezendő évtizedekben megváltozhat, és akkor majd ahhoz kell igazodnia a felsőoktatásnak, és némi késéssel a közoktatás szintjeinek; ezzel azt is szeretném jelezni, hogy az előző bekezdés kategorikus kijelentését nem az elfogultság mondatta velem, hanem az objektív helyzetértékelés. Már magyarul is lehet olvasni a Noam Chomsky transzformációs generatív nyelvtanának alternatíváiként az elmúlt évtizedekben kifejlődött modern (formális alapokon nyugvó) grammatikaelméletekről, például a *Lexikai-funkcionális grammatikáról* (LFG, Komlósy 2002), a *Fejlesztett frázisstruktúra-nyelvtanról* (HPSG, Trón 2002), a *Konstrukciós nyelvtanról* (Kálmán 2002), és kutatóként e kötet szerzője is egy *Generatív argumentumszerkezet-nyelvtan* nevű nem transzformációs grammatika kidolgozásán fáradozik (GASG, Alberti és tsai. 2002, Alberti–Balogh 2004). E nyelvtanok meghatározó közös vonásai, hogy szakítanak a „transzformacionalizmussal”, amely Chomsky öt-tíz évenként megújuló generatív elméletében a legmaradékosabb elemnek bizonyul, visszatérnek

a szigorú matematikai alapozás és számítógépes igazolás eszméjéhez, amelyet viszont a „chomskyánusok” már kifejezetten elhanyagolnak (ebből is adódóan ezek az alternatív szintaxisok sokkal hatékonyabbnak bizonyulnak a számítógépes nyelvészeti alkalmazások területén), a szintaxis helyett pedig egyre nagyobb mértékben a lexikai komponensbe helyezik az emberi nyelveket meghatározó információ forrását.

Ebben az évtizedben azonban még a generatív elmélet transzformációs főirányzatának keretében áll rendelkezésre a legteljesebb elemzés a magyar mondat szerkezetéről, átfogó új munkák is többnyire ebben a keretben születnek (pl. É. Kiss (1998) új *Mondattan-a*), és az alternatív elméletek hívei is többnyire ezekből az elemzésekből indulnak ki és tanulnak. *Generatív grammatikai gyakorlókönyvünk* grammatikamodelljét tehát nyugodtan alapozhatjuk erre a rendszerre, azt is hozzátéve, hogy függetlenül Chomsky pillanatnyi állásfoglalásaitól konkrét nyelvészeti kérdésekben, azt nem lehet tőle elvitatni, hogy az ő alapművei (Chomsky 1957, 1965) formálták a nyelvészetet stabil alapokon álló, modern tudománnyá – amin a XX. század óta a diszciplináris fundamentum matematikai kidolgozását értjük. Magyarul nem (pusztán) arról van szó, hogy Chomsky működése nyomán egy „matematikai nyelvészetnek” nevezhető tudományág jött volna létre két tudomány határmezsgyéjén (ahogyan azt még pár évtizede sokan gondolták), hanem arról, hogy a valamennyi modern természet- és társadalomtudományban lezajló matematikai alapozást a nyelvtudományban éppen neki köszönhetjük. Hiszen a XX. századi szemlélet szerint a matematika nem egy a tudományok közül, hanem a korszerű, igazolható / megcáfolható állításokon alapuló, rendszerben gondolkodó tudományosság maga...

Nyelvtanokat több ezer éve írnak, hiszen ilyen módon próbálhatja meg valaki átadni a tudását az anyanyelvéről egy más anyanyelvűnek, aki el akarja sajátítani azt a nyelvet. Sokféle leírással lehet próbálkozni, attól is függően, hogy éppen milyen kulturális hatások érvényesülnek. A történelem folyamán a magyar nyelvet nyilván latin, német, majd a közelmúltban az angol nyelv mintájára próbálták leírni. Amit a generatív nyelvészet keres, az nem egy nyelvtan a sok lehetséges nyelvtan közül, hanem az *igazi* nyelvtan, a bennünk lakozó mentális grammatika, ami egy magyar anyanyelvű ember esetében a magyar nyelv benne élő tudása. *Kompetencia*, a generatív nyelvészet szakkifejezésével, ami a saussure-i *langue*-gal állítható párhuzamba (Saussure 1955); gyorsan megjegyezve, hogy a mondat leírási szintje Saussure számára még a *parole* körébe tartozott, míg a generatív nyelvészetnek a központi kérdésévé éppen a jól formált mondat megragadása vált.

A kompetencia ugyanis elsődlegesen *képességet* jelent, mégpedig egy anyanyelv beszélőjének azon képességét, hogy meg tudja ítélni egy anyanyelve szavaiból álló szósorról, hogy az megfelelő módon intonálva elhangozhatna-e egy valóságos magyar nyelvű beszélgetési szituációban.

Végezzük el erre vonatkozóan az alábbi kísérletet! Az (1a-b) párbeszédekben a pontsorok helyére kell az (1A-D) szósorok valamelyikét beilleszteni (hozzárendelve egy megfelelő intonációt):

- (1) a. – Mi az, ami ennyire meglepett téged?
– ...
- b. – Igaz, hogy Ede naponta felhívja Marit?
– Nem! ...
- A. Julinak a férje naponta felhívja Marit
B. Julinak a férje hívja fel naponta Marit

- C. Julinak hívja naponta fel a férje Marit
 D. a fel Julinak naponta Marit férje hívja

Ugye nem vitás, hogy az (1a) párbeszéd segítségével felvázolt szituációba az (1A) szósor illik, mégpedig olyan intonációval, amit az alábbi (2) példasorban a kezdőszótagi hangsúlyt jelző vesszők adnak meg? És ugye az sem vitás, hogy az (1b) szituációba az (1B) mondat illik, amelynek ideális intonációját az alábbi (2b) pontban adjuk meg?

- (2) a. 'Julinak a 'férje 'naponta 'felhívja 'Marit.
 b. 'Julinak a ''férje hívja fel naponta Marit.
 c. ''Julinak hívja ''naponta fel a férje Marit.

Aki elfogadja a megadott párosításokat, és elfogadja, hogy ezeket nem egy iskolában tanult nyelvészeti ismeret alkalmazása révén kaptuk, hanem egy bennünk élő intuíció alapján, az belátta az anyanyelvi kompetencia létét, és megérezhette annak lényegét összhangban az (1) fölött közölt meghatározással: magyar szósorokról tudunk pozitív vagy negatív ítéletet alkotni abban a tekintetben, hogy a megadott sorrend mellett lehet-e velük mondatot alkotni, vagy sem. Az (1D) szósor például alkalmatlan arra, hogy a szórend megőrzése mellett mondatot alkossunk vele bármilyen (nem metanyelvi) szituációban.

Időzzünk el egy kicsit a részleteknél, megelőlegezve olyan megállapításokat, amelyeket majd az elkövetkező fejezetekben ismertetendő grammatikai modellben tudunk rendszerbe illeszteni és összefüggéseiben feltárni!

A (2a) mondat egyenletes hangsúlyeloszlása és tipikusnak ható szórendje (alany - ige - tárgy, az ige - tárgy, az ige elé beékelve szabad határozóval) nyilván kapcsolatban áll a tényvel, hogy az (1a) párbeszéd bevezető kérdése semmit nem előlegez meg a (2a) mondatban közölt információból: se Mariról, se Juliról, se annak a férjéről, se holmi ismétlődő telefonokról nem tétetik említés a kérdésben, a válasznak tehát minden eleme az újdonság erejével hat. A II. fejezetben majd rámutatunk az iménti hangtani, szórendi és pragmatikai tényezők szoros kapcsolatára, kimondva, hogy ezek egy *semlegesnek* nevezhető mondatfajta jellemzői.

Szemben a (2b) mondat, amelynek hangsúlyeloszlása olyan, mintha a *férj* szó (esetleg a *Julinak* szóval karöltve) elrabolta volna magának az utána következő szavak hangsúlyát, és szórendi tekintetben kitérte volna az igekötőt a helyéről, betelepelve a mondat középpontjába, amit majd *fókusz*ként fogunk megnevezni. Mindez pedig nyilván azzal van összefüggésben, hogy az (1b) kérdésébe belefoglalt információ a nagy részét – miszerint valaki naponta felhívja Marit – a (2b) válaszban elfogadólag ismétljük meg (előfeltevésként vesszük figyelembe, azaz *preszuppozícióként* (Kiefer 2000)), egy ponton nyújtva új információt: nem Ede a kitaró telefonáló, hanem Julinak a férje; és lám, éppen ezt az új, egy korábbi álláspontot korrigáló információt helyeztük az imént említett (hangtani - szórendi) fókuszba. A III. fejezetben fogunk az ilyen *nemsemleges* mondatfajta behatóan foglalkozni.

Miután az (1D) szósorról már megállapítottuk, hogy anyanyelvi kompetenciánk alapján nem alkotható vele magyar mondat, az (1C) szósorra kell még visszatérnünk. 100 beszélő közül 1-2 hajlamos beilleszteni az (1a) vagy (1b) szituációba, azokba olyan háttérinformációt is önkényesen beleértve, ami a kísérlet készítőjének nem állt szándékában. Ez azonban azt jelzi, hogy az (1D) szósor talán alkalmas arra, hogy valamilyen nagyon speciális szituációban mondatként intonálhassuk, például a fenti (2c) pontban bemutatott módon. Az előző bekezdésben megsejtett összefüggések alapján a

sajátos intonáció kétszeres fókusz jelentlétére utal, amit egy kétszeres korrekciónak alávetett kezdőmondathoz képest állíthatunk elő:

- (3) a. *Első pletykás nő*: 'Zsuzsinak a 'férje 'hetente 'felhívja 'Marit.
 b. *Második pletykás nő*: Mit hetente! 'Zsuzsinak a 'férje ''naponta hívja fel Marit.
 c. *Harmadik pletykás nő*: Tévedtek! ''Julinak hívja ''naponta fel a férje Marit.

Ilyen jellegű mondatokról is számot fogunk adni a III. fejezetben, kipróbálva szabályaink alkalmazhatóságának a végső határait – ami egy szabályrendszer tesztelésének fontos mozzanata. Arra is érdemes már ezen a ponton felkészülni, hogy olyan szósorokról is ítéletet kell időnként alkotni, amelyek igencsak próbára teszik anyanyelvi kompetenciánkat, mert nagyon mesterkéltén hatnak, túl vannak bonyolítva, rendkívül nehézkes benyomást keltenek. Ennek oka lehet az, hogy egyes pontokon nem felelnek meg a bennünk élő grammatikai szabályoknak. Az is lehet azonban, hogy minden szabálynak hibátlanul megfelelnek, csak éppen a lehetséges befogadó beszédhelyzet rendkívül bonyolult, nyakatekert: olyan, mint a fenti (3) pontban felvázolt kétszeres korrekció, amelyben a (3c) mondat elhangzásához előfeltevésként az a jóváhagyott állítás tartozik, hogy valóban van valaki, aki naponta, és éppen naponta hívogatja Marit, éspedig az illető tényleg valakinek a férje. Majd látjuk, hogy az ilyen bonyolult jelentésű mondatokat létrehívó grammatikai szabálysor is a lehetőségek felső határát ostromolja – és ilyenkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a vizsgált mondat *grammatikus*, és hogy ennek ellenére elfogadhatósága kérdéses, arról a mögötte álló szabálysor bonyolult volta szépen számot ad. Gyanúsnak azt kell tekintenünk, ha szabályaink egyszerű alkalmazásából adódnak ilyen alig-alig elfogadható mondatok, és a befogadó beszédhelyzetet is egyszerűnek jósoljuk – ilyenkor felül kell vizsgálnunk a tesztelt grammatikai szabályrendszerünket.

Mielőtt azonban rátérnénk arra, hogy a generatív nyelvész hogyan próbálja az anyanyelvi beszélőben élő kompetenciát formális grammatikai szabályrendszerekkel modellálni, megemlítem, hogy a *kompetencia* szónak az a fordítása is releváns, hogy *illetékesség* – szósorok mondatakként voltának megítélésére. Ki illetékes eldönteni, hogy egy nyelvben mi helyes, és mi helytelen? Ebben a *deskriptív* (*leíró*) megközelítésben nem más, mint az „egyszerű anyanyelvi beszélő”, és nem a médiában általában gyakrabban megjelenő *preskriptív* („előíró”), avagy *normatív* nyelvész. Kár lenne tagadni, hogy a magyar nyelvvel foglalkozók két táborra szakadnak megközelítésük deskriptív vagy preskriptív természete szerint, és a két tábor között időnként fellángol az ideológiai háború, különösen olyankor, ha az a kérdés, hogy a nyelv leíró kutatásába vagy a nyelvművelésbe „investáljanak-e” többet a döntéshozók. A kérdés iránt érdeklődők számára *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* Büky László által szerkesztett 2004. évi kötetét ajánlom (Büky 2004), mert itt mindkét oldal megszólal.

A *Generatív grammatikai gyakorlókönyv* anyaga természetesen a leíró paradigmába illeszkedik. Ebből a nézőpontból a nyelvművelés nem nyelvészeti, hanem inkább esztétikai kérdés; és a leíró módon közelítő nyelvész a nyelvművelő egyes ítéleteit úgy értékeli, hogy az pusztán a saját ízlését akarja ráerőltetni egy nyelvi közösségre (olyan kérdésekben is, amelyekben a tudományos kutatás még korántsem mondta ki az utolsó szót), míg más esetekben úgy szemlélve fogadható el a nyelvművelő ítélete, hogy a helytelennek bélyegzett nyelvi konstrukció nem a bennünk élő grammatikával áll ellentétben, hanem használati értéke változik dialektustól, szociolektustól, stílusregisztertől függően. A „süksüközés” például nem jelent szörnyű veszélyt a magyar nyelvre attól, hogy kijelentő és

felszólító igealakokat egybeejt, hiszen ugyanez kifogástalannak minősülő igeragozások esetében is előfordul (pl. *halljuk*); a suksüközönek azonban kétségtelenül nem árt tisztában lennie azzal, hogy beszélgetőpartnere következtetéseket fog levonni származása földrajzi vagy társadalmi helyével kapcsolatban, vagy úgy fog vélekedni róla, hogy nem fordít kellő gondot az adott beszédhelyzetben elvárható stílusregiszter megválasztására, illetve szabályainak követésére.

Térjünk azonban vissza a kompetencia elsőként említett értelmezéséhez: az anyanyelv tudása nem más, mint *ítélethozatali* képesség anyanyelvünk szósoraival kapcsolatban. A beszéd vagy írás révén létrehozott szósorok már a *performancia* körébe tartoznak (ami a saussure-i *parole* szintjével vehető össze), és nem feltétlenül mutatják meg kifogástalannul a mögöttük álló kompetenciát: amikor fáradtak vagyunk, vagy egyszerűen összekuszálódtak a gondolataink, akkor olyan szósorokat is produkálunk, amelyek saját anyanyelvi kompetenciánknak sem felelnek meg maradéktalannul. A performancia a háttérben álló kompetenciáról „zajos információt” nyújt, és sajnos sem azt nem könnyű meghatározni, hogy ezt a „zajt” hogyan lehet egyértelműen kiszűrni, sem azt, hogy amikor szósorok tesztelésére kérjük meg egy kísérlet résztvevőit, akkor hogyan lehet őket az előítéleteiktől megszabadítani, illetve saját kutatói előítéleteinktől mentessé tenni a tesztkérdéseket.

A klasszikus Chomsky-féle megközelítés (Chomsky 1957, 1965) nyilván egy idealizált helyzetből kiindulva ad *modellt* az anyanyelvi kompetenciára és magára az emberi nyelvre. Az ismertetett kompetencia-felfogásból adódóan egy emberi nyelvet úgy lehet megragadni, mint az adott nyelv lehetséges véges szósoraiból álló óriási – végtelen – halmaz egy részhalmazát, mégpedig ugyancsak *végtelen* részhalmazát, a kompetencia pedig annak képessége, hogy e kitüntetett részhalmaz tagjait – a jól formált / *grammatikus* / mondatot alkotó szósorokat – az anyanyelvi beszélő elkülönítse a kombinatorikusan lehetséges többi szósortól – az *agrammatikus* szósoroktól; mint ocsút a búzától. Így vagyunk képesek elkülöníteni a fenti (IA-C) szósorokat az (ID) szósortól. Az iménti meghatározásban persze kérdéses a részhalmaz végtelensége, vagyis az, hogy véges hosszúságú mondatainkból, amelyek közül életünk folyamán nyilván csak véges sokat használunk, miért is alkothatnánk potenciálisan végtelen sokfélélt. Ezt szemlélteti az alábbi példasor:

- (4) a. Ez egy pöttyös doboz.
 b. Ez egy pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös doboz.
 c. Ez egy pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös doboz.
 d. Ez egy pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös dobozt tartalmazó ... pöttyös doboz.

Minden mondatot bővíthetünk egy újabb jelzős szerkezettel, így előállítva egy újabbat; a harmadik után egy negyediket, a negyedik után egy ötödiket, az ezredik után egy ezeregyediket. Érezhetően nincsen jogunk egy olyan *K* számot mondani, ahonnan már nem lehetne tovább folytatni a mondatsort, noha tízezer szóból álló mondatot még nem mondott soha senki. A látszólagos ellentmondást úgy oldhatjuk fel, hogy azt mondjuk: végtelen sok grammatikus mondat alkotható a magyar nyelvben a kompetenciánk alapján, de bizonyos hosszúság vagy bonyolultság esetén már határt szab a performancia: vagyis beszélőként nem tudjuk előállítani, hallgatóként pedig nem tudjuk feldolgozni.

Egy nyelv tehát a generatív absztrakció szerint egy végtelen mondathalmaz, az anyanyelvi kompetencia pedig abban érhető tetten, hogy éppen e végtelen halmaz elemeinek a kiválasztására (vagyis a lehetséges egyéb elemsoroktól való elkülönítésére) alkalmazhatjuk. A (4) példasor előtt a *modell* szó is előkerült, abban a kontextusban, hogy a

generatív nyelvészet modellt kíván nyújtani az anyanyelvi kompetenciára. Azt még nem tudjuk pontosan, hogy agyunk mely zugaiban rejlik az anyanyelvi kompetencia, hogy hogyan működtethetjük, és hogyan alkotunk tényleges mondatokat (ez utóbbi a *beszédprodukciónak*) – az anyanyelvi tudás tényleges mentális természete tehát egy „fekete doboz” mélyén rejlik. Tudunk azonban róla modellt alkotni, ami azt jelenti, hogy alkotunk egy olyan rendszert, amelynek kimeneteként szintén egy nyelv kombinatorikusan lehetséges véges szósorainak a kettéválasztását kapjuk meg. Még az ilyen rendszerek is sokféleképpen épülhetnek fel. Chomsky egy adott típusú szabályokat tartalmazó formalizált szabályrendszer létrehozására tett javaslatot, amelynek kimenet-szolgáltató működtetését *generálásnak*, magát a szabályrendszert pedig *transzformációs generatív grammatikának* nevezzük. Itt jegyzendő meg, hogy a fejezet elején emlegetett alternatív generatív irányzatok más típusú szabályok alkalmazása mellett érvelnek, mint Chomsky.¹

A magyar generatív nyelvész feladata ezek után az, hogy felépítse azt a szabályrendszert – betartva a szabálytípusokra vonatkozó (irányzatfüggő) követelményeket, amely valamennyi olyan szósor generálására képes, amelyet az anyanyelvi beszélők grammatikusnak ítélnék, de egyetlen olyan szósort sem generál, ami az anyanyelvi beszélők szerint agrammatikus (emögött az az absztrakció rejlik, hogy az anyanyelvi beszélők ugyanazt a magyar nyelvet „birtokolják”). Ebben a pontos értelemben szolgálhat egy javasolt generatív grammatika az anyanyelvi kompetencia modelljeként. E könyv célja most már könnyen megfogalmazható: a magyar nyelv egy transzformációs generatív grammatikai modelljét szeretném felépíteni, elsősorban a *Strukturális magyar nyelvtan* mondatnani kötetének tanulmányaiban megadott részleges grammatikai leírásokat alapul véve.

Egy modell persze aligha lehet tökéletes egy olyan szövevényes területen, mint egy-egy természetes nyelv meghatározása. Grammatikánkat fenyegeti egyfelől a *túlgenerálás* réme: azaz hogy olyan szósorokat is generálunk, amelyeket rosszul formálnak ítél az anyanyelvi beszélő. Nyilván ennek mintájára az *alulgenerálás* lehetősége is fennáll: grammatikánk nem generál kiváló mondatokat. És persze e két hiba egyszerre is bekövetkezhet, és ténylegesen be is következik a mindennapi kutatói munka során. A lényeg az, hogy értékelni tudjuk, hol is tartunk. Erre javasolta Chomsky az *adekvátsági fokozatokat*, amelyek lényegét az alábbiakban foglaljuk össze.

Egy nyelv grammatikájának a szabályba foglalása nyilván egy-egy leírási részterület feldolgozásával kezdődik. Az iméntiek értelmében a figyelembe veendő adatok: mondatot alkotó szósorok az adott területen, illetve – ami legalább ennyire fontos – agrammatikus szósorok. Tegyük fel, hogy ezen adatsorokhoz próbálunk generatív grammatikát szerkeszteni. Amennyiben ez a grammatika a jól formált szósorokat generálja, a rosszul

¹ A szabálytípusok matematikai vizsgálata önálló tudományággá nőtte ki magát az ötvenes évektől, amelyet a *formális grammatikák és automaták elméleteként* nevezhetünk meg (ld. Partee és tsai. 1990, Alberti 2006). Ez a diszciplína absztrakt formában közelíti meg a generálás alapgondolatát, ebből adódan többnyire kicsiny szimbólumszótárak elemeiből építenek „nyelveket”, hogy a valóságos szótárak mérete ne vonja el a figyelmet a generáló szabályok tulajdonságairól. Szorítkozhatunk például egy kételemű „szótárra”, amelyet az *a* és a *b* szimbólumok alkotnak. Pusztán e két szimbólumból is végtelen sok véges fűzér (sztring) alkotható: pl. *abba, baba, abab, a, b, ababababab, aaa, bbbbbb*. Ezek összességét az $\{a, b\}$ szótár fölötti fűzerek halmazának nevezzük, és így jelöljük: $\{a, b\}^*$. Egy absztrakt értelemben e halmaz bármely részhalmaza egy $\{a, b\}$ fölötti *nyelvek* nevezhető. Vegyük például azon $\{a, b\}$ fölötti fűzerek halmazát, amelyek első és utolsó szimbóluma megegyezik! Így máris egy nyelvet definiáltunk, amelyben *grammatikus* a fentiek közül a következő négy fűzér: *abba, a, aaa, bbbbbb*. A többiek persze *agrammatikusok*: *baba, abab, ababababab*. Egy későbbi lábjegyzetben majd bemutatok olyan generatív grammatikát, amely éppen e nyelvet határozza meg, vagyis éppen e nyelv grammatikus fűzereinek a generálására képes, míg az agrammatikusok generálására nem.

formáltakat pedig nem, akkor kielégíti a *megfigyelési adekvátság* követelményét, vagyis a „megfigyelt” adatokhoz képest megfelelőnek ítéhető.

Ilyen grammatikák egyesítése és összehangolása révén elvileg eljuthatunk egy olyan grammatikáig, amely a teljes magyar nyelvre (mint grammatikus szósorok összességére) nézve kielégíti a megfigyelési adekvátság követelményét; ekkor elmondhatjuk, hogy grammatikánk a magyar nyelvi kompetencia *deskriptív adekvát* modellje.

Kívánhatunk-e ennél többet egy grammatikától? Meglepő módon igen; és a generatív kutatói gyakorlatban is egy magasabb cél lebeg a grammatika-készítők szeme előtt, noha korántsem értük még el a deskriptív adekvátság szintjét sem. Ez pedig a *magyarázó adekvátság* szintje. A mögöttes hipotézis az, hogy a magyar nyelvi kompetenciát többféle generatív grammatika is megragadhatja, és közülük kell az „igazit”, a magyarázóan adekvátat kiválasztani. A kifejezés annyit elárul, hogy azt a grammatikai szabályrendszert keressük, amelyik a magyar nyelv mozgatórugóit megmutatja, feltárja; és nem pusztán több száz vagy ezer konkrét szabály kaotikus gyűjteménye; hanem általánosított szabálysémák és specifikáló szabályok áttekinthető hierarchiát alkotó rendszere. De vajon miért élünk azzal a hipotézissel, hogy ilyen magyarázóan adekvát grammatika tényleg létezik, és nyilván nem pusztán a magyar nyelv, hanem valamennyi emberi anyanyelv esetében?

A válasz az *innata-hipotézisen* alapul, amely arra a megfigyelésre szándékozik magyarázattal szolgálni, hogy a gyermek nyelvelsajátító képessége sokkal fejlettebb, mint egyéb kognitív képességei: élete harmadik-negyedik évére szinte hibátlanul képes elsajátítani olyan nyelvi szabályokat, amelyeknek a megtanulása idegen nyelvű felnőttek számára nagyon nehéz (ilyen például az alanyi és tárgyias ragozás megkülönböztetése a magyar nyelvben), miközben ugyanez a gyermek például a számolás elsajátításának pusztán a legelső lépéseit teszi meg. Az említett hipotézis azon alapul, hogy a nyelvelsajátítás képessége *velünk születik* ('innata'), elkülönül tehát a többi kognitív képesség fejlődésmenetétől. Természetesen nem egy adott anyanyelv elsajátítására vonatkozik ez a képesség, hiszen magyar szülőknek válhat a gyermeke például holland anyanyelvűvé, amennyiben holland nyelvi környezetben nő fel; és általában bármilyen gyermek bármilyen emberi nyelvet képes anyanyelveként elsajátítani. A *velünk születő* képesség tehát egy emberi nyelvnek mint valamiféle *Univerzális grammatika* egy megnyilvánulásának elsajátítására vonatkozik.

Az Univerzális grammatikát egy olyan absztrakt nyelvtanként képzelhetjük el, amely *alulspecifikált*, és ennek köszönhetően képes egyszerre megragadni a sok-sok eltérő emberi nyelv közös tulajdonságait; a gyermeki nyelvelsajátítást pedig ennek tükrében ezen alulspecifikáltság megszüntetéseként határozhatjuk meg. Amennyiben az alulspecifikáltságot úgy értelmezzük, hogy az Univerzális grammatika egyes részletei nincsenek konkrét értékekkel kitöltve, hanem ott *paraméterek* állnak, akkor a nyelvelsajátítás nem más, mint e nyelvi paraméterek beállítása a gyermeket érő nyelvi adatok hatására.

Ne tévesszük azonban össze a fejezetben tárgyalt kétféle humán nyelvi képességet! A megszülető gyermek még nem rendelkezik anyanyelvi kompetenciával, hiszen élete első éveiben még nem érti meg az őt körülvevő „felnőtt nyelvet”, és nem képes ítéletet mondani szósorok jólformáltságáról. Ami vele születik, azt egyfajta „nyelvelsajátító készüléknek” nevezhetjük (*LAD: Language Acquisition Device*), amit egy olyan programcsomaghoz tudnék hasonlítani, mely működésének különböző fázisaiban a gyermeket érő nyelvi adatok különböző mozzanataira érzékeny. Ha fázisról fázisra sikeresen lezajlanak az egyes programciklusok, akkor jut el a gyermek a végeredményhez: egy anyanyelvi

kompetenciához. Érdekességként említem meg, hogy esetleg két vagy három nyelvre vonatkozóan is kiépülhet egy gyermekben az anyanyelvi kompetencia, amennyiben több nyelv hatása is éri (például egyik szülője magyar, a másik holland, a bölcsődében pedig angolul kommunikál); és éppen azért nem keveri össze reménytelenül a sok-sok nyelvi adatot, mert e nyelvek rendszereit külön-külön építi, mindegyikhez külön-külön keresve az éppen esedékes mozzanatokot.

Amennyiben minden lehetséges emberi nyelv egy feltételezett Univerzális grammatika (*UG*) nyelvi paramétereinek egy-egy beállításaként fogható fel, akkor például a magyar nyelv „igazi” grammatikája nem más, mint az alulspecifikált Univerzális grammatika egy adott paraméter-értékeléssel. Aki így írja le a magyar grammatikát, az eleget tett a magyarázó adekvátság fent szóba került követelményének. Igen ám, de ki ismeri ezt a hipotetikus Univerzális grammatikát?! Hiszen még az egyes nyelvek grammatikáiról sem áll rendelkezésünkre deskriptíve adekvát leírás.

Az *UG*-t úgy képzelhetjük el, mint a számtanban egy csomó közönséges törtszám közös nevezőjét. A hasonlat alapján a generatív nyelvészet nagy nemzetközi vállalkozásának az a lényege, hogy az egyes nyelvek esetében javasolt deskriptíve (már majdnem) adekvát grammatikák körében keressük a közös vonásokat (a „közös nevezőt”), ily módon folyamatosan hipotéziseket felállítva az *UG* alkotóelemeiről, majd egy-egy újonnan bevont nyelv leírásának az esetében a vetélkedő deskriptíve (már majdnem) adekvát grammatikák közül azt nyilvánítjuk magyarázóan adekvátnak, amelyik leginkább felfogható az *UG* egy megnyilvánulásának (legalábbis az alapján, amit az *UG*-ról éppen feltételezünk). Egyszerűbben fogalmazva: egy adott nyelvre javasolt deskriptíve adekvát grammatikai variánsok közül az nyilvánítandó magyarázóan adekvátnak (vagyis a legjobbnak), amelyik az alulspecifikált Univerzális grammatika nyelvi paramétereinek éppen egy bizonyos beállítása révén kapható meg mint specifikált grammatika. Ez az eszme a mindennapos generatív kutatói gyakorlatban is megvalósult, és a *Strukturális magyar nyelvtan* (Kiefer 1992) mondattani kötetének tanulmányai mintaszerűen tükrözik: egy-egy leírási területen a szerző egyből az univerzálisnak feltételezett elvekből indul ki, és tulajdonképpen azokat a paraméterbeállításokat keresi, amelyek a magyar nyelvre jellemzőek. A bábeli gondolat támad fel, magasabb szinten; csak éppen nem egy konkrét ősnyelvet próbálunk rekonstruálni, hanem valami más közöset, ami az emberi fajra jellemző: egy matematikai eszközökkel megragadható, absztrakt metagrammatikát.

A fenti hipotézis szelleméből adódóan egy-egy nyelvi paraméter értéke széles körben meghatározza egy nyelv sajátosságait, vagyis ezek a korábban emlegetett „mozgatórugók”. Egy grammatikai rendszert nem több száz vagy ezer szabályocska kaotikus gyűjteményének képzelünk el, hanem úgy feltételezzük, hogy néhány mozgatórugó összjátékának sokféle variációjából adódik egy nyelvtan látszólagos szövevényessége, a kutató kezei közül mindig újra és újra kicsúszó változatossága – ahogy a fejezet mottójának választott versrészletben írja a Költő. Lényegében a nyelvtan *moduláris felépítésének* a követelményét mondtuk ki az imént: egy-egy nyelv szövevényesnek ható grammatikáját csekély számú és nagyon általános elv, megkötés és műveleti lépés gazdag kölcsönhatásának a lehetőségeiből kell levezetni.

Majd látjuk, hogy egy-egy szerkezet egyedi sajátosságait gyakran olyan szabályhármas (vagy még nagyobb szabályegyüttes) segítségével tudjuk meghatározni, amelynek egyik tagját egy *szintaktikai* modul alkotóelemének tekinthetjük, a másik tagját egy *jelentéstani* modulénak, a harmadik tagját pedig egy *hangtani* modulénak, és még olyan tényezők is beleszólhatnak, amelyeket egy *lexikai* modulban tárolhatunk a szavak

egyedi tulajdonságainak a körében. A II. fejezetben a magyar igekötő különös tulajdonságairól ilyen moduláris szemléletben fogant elemzés révén kísérelünk majd meg számot adni. Ugyanebben a fejezetben mutatjuk majd be a generatív nyelvészet felfogását a szintaktikai, a szemantikai, a hangtani és a lexikai modul (avagy *komponens*) együttműködéséről a grammatika teljes rendszerén belül: bár a középpontban a mondat szerkezetek generálásáért felelős (kétszintű) szintaktikai komponens áll, a generált mondatok alapvető hangtani és jelentéstani tulajdonságairól is számot tudunk majd adni.

Visszatérve az Univerzális grammatikára és a nyelvi paraméterekre, szemléltetés gyanánt megkíséreltem felvázolni az egyik alapvető parametrikus különbséget az angol és a magyar nyelv között követve É. Kiss Katalint (1987), amely a *konfiguracionalitás* titokzatosan hangzó tulajdonságát ragadja meg. A kérdést igazi mélységeiben majd a IV. fejezetben tudjuk tárgyalni. A lényegről azonban sok mindent elárul az alábbi példasor:

- (5) a. Andrew sold Eve Irene.²
 b. András eladta Évának Irént.
 c. András Irént Évának adta el.
 d. *Andrew Irene Eve sold.
 e. Irént eladta András Évának.
 f. Irene sold Andrew Eve.

Az (5a) pontban olvasható angol mondatnak az (5b) pontban látható tükörfordítása egy lehetséges helyes fordítás, míg azonban a magyarban a szórendet az (5c) példában bemutatott módon is megválaszthatjuk (némi jelentéstöbblet megjelenése árán), addig az angolban az ennek megfelelő szórend nem eredményez grammatikus mondatot (a konvenciók szerint ezt jelzi a csillag az (5d) szósor előtt). Kiszámolható, hogy a négy szó 24-féleképpen rakhatjuk sorba ($24=4\cdot3\cdot2\cdot1$), és ellenőrizhető, hogy mind a huszonnégy sorrend elfogadható magyar mondatot eredményez. Például az (5e) sorrend is elfogadható, válaszként egy olyan kérdésre, hogy *Hova lett Irén és Ida?* Ez a szórend történetesen az angolban is jó – lásd az (5f) mondatot, de mást jelent. (5f) szerint Irén az eladó, András a vevő, és Éva az eladott rabszolga, míg a huszonnégy magyar változat esetében mindig András az eladó, Éva a vevő és Irén az eladott rabszolga.

Megállapíthatjuk mindenekelőtt, hogy az angol szélsőségesen *kötött* szórendű nyelv, míg a magyar meglehetősen *szabad* szórendű; a korábbi (1D) példa persze figyelmeztet minket, hogy a szórend szabadsága még a magyarban is korlátok között mozog. Vegyük észre továbbá, hogy a magyarban a szórendi variánsok finom jelentéskülönbségeket mutatnak (ugyanis eltérő szituációkban használatosak). A szórendet a hangtan körébe sorolhatjuk, a jelentéskülönbségeket pedig a szemantika körébe; és hozzájuk vehetünk most egy morfológiai megfigyelést: az angol tulajdonneveken semmiféle esettoldalék nem észlelhető, míg a magyar tulajdonneveken a tárgyeset *-t*-je a részeshatározó *-nAk* ragjával és az alanyeset hangalakot nem öltő jelölésével áll szemben. Mindezen jelenségeket szoros kapcsolatba hozhatjuk a konfiguracionalitás fent említett szintaktikai paraméterével. Lássuk, hogyan!

Az angol mondat szerkezet abban az értelemben *konfigurációs*, hogy az igének és vonzatainak egy szigorúan megadott szerkezeti hierarchiában („konfigurációban”) kell

² Ezúton kérek elnézést a rabszolgatartás korát felidéző példamondatokért. A gondolatmenetből majd kiderül, hogy miért volt célszerű a *sell* 'elad' igét választanom: vonzatai nem igényelnek prepozíciót és lehetnek tulajdonnevek, amelyeken nem mutatkozik meg a tárgyeset az angolban.

állnia ahhoz, hogy grammatikus legyen a mondat (ld. (5d)), illetve hogy az eladói, a vevői és az áru szerepek egy meghatározott módon osztódjanak ki (ld. (5f)). Ehhez az adott szerkezethez egy adott szórend is társul, amit az (5a) pontban mutattunk be. Az iménti értelemben a magyar nyelv *nem konfigurációs*: a változatos szórendek mögött eltérő szerkezetek állnak (a generatív nyelvészetben ugyanis az eltérő szórendről tipikusan eltérő szerkezettel kell számot adni), az eladói, a vevői és az áru szerepek kiosztása mégis változatlan. Hogy milyen is az a szerkezet, amely a generatív grammatika szintaktikai komponensében megalapozza a szórendet, másfelől megalapozza a jelentést, arról most még nem kívánok többet mondani, de annyit elárulok, hogy ugyanaz a szintaktikai eszköztár hasonlóan hierarchizált mondatszerkezeteket hoz létre az angolban és a magyarban – hiszen az UG ugyanolyan szintaktikai apparátust biztosít a két nyelvnek, a konfiguracionalitás paraméterének eltérő beállítása azonban radikális és széles körben ható különbségeket eredményez: a szerkezeti hierarchia az angolban a vonzatszerepek elkülönítésére szolgál, és ebben a morfológia alig segít, míg a magyarban a morfológiára van bízva a vonzatszerepek elkülönítésének a feladata, (így hát) a szerkezeti hierarchia finom jelentéskülönbségek érzékeltetését látja el (azonos vonzatszerepek mellett). Ami pedig a szórendi következményeket illeti: az angolban azok a szórendek jók, amelyek a háromféle vonzatszerep (eladó, vevő, áru) hatféle kiosztása révén adódnak, míg a magyarban a morfológia egyszer s mindenkorra eldöntötte a vonzatszerepeket, viszont valamennyi lehetséges szórendhez sajátos logikai-diskurzusszemantikai jelentéshozadék járul.

Minderről a IV. fejezetben a kitartó olvasó aprólékos és formalizált leírást kap; itt most a jelenségek bemutatása és az érdeklődés felkeltése volt a cél. Vegyük észre, hogy a legnemesebb feladat az Univerzális grammatika természetének a feltárása. Azt is érdemes ezen a ponton elmondani, hogy a nyolcvanas évekre nagy nemzetközi érdeklődés által övezett *magyar generatív nyelvészeti iskola* jött létre a már említett É. Kiss Katalin (pl. É. Kiss (1987)) és a *Strukturális magyar nyelvtan* (Kiefer 1992) többi szerzője körül (ld. még Kiefer – É. Kiss (1994)), ami nemcsak azért nevezhető magyarnak, mert magyar anyanyelvűek dolgoztak a magyar nyelv generatív grammatikai leírásán, hanem mert úgy voltak képesek alkalmazni az univerzálisnak gondolt szintaktikai eszköztárat, hogy egy az angoltól markánsan különböző nyelvtípust tudtak megragadni, rámutatva a felelőssé tehető döntő parametrikus különbségre. *Magyarázóan adekvát* generatív grammatikai leírást tudtak tehát adni a magyar nyelvre és a magyarhoz hasonlóan szabad szórendű nyelvek óriási táborára. A magyar generatív nyelvészet tehát korántsem az angol leírások primitív majmolását végzi, hanem „másképp alkalmazva” ugyanazt az apparátust a magyar nyelv rendkívüli szórendi változatossága mögött rejlő csodálatosan cizellált jelentéstani rendszert tárt fel – amiről a hagyományos magyar mondattani leírások szinte semmit nem tudnak mondani, hiszen az (5) példásor magyar tagjai kapcsán csak az alanyok azonosságát, a tárgyak azonosságát és a részeshatározók azonosságát lehet megállapítani e rendszer eszköztárával.

A magyar generatív nyelvészeti iskola megjelenése szervesen fejlődési lépésként értékelhető a magyar nyelvészetben belül, bár néhány müben mintaértékű kísérlet történt arra, hogy bizonyos hazai tradíciókhoz kösse a szerző a modern gondolatokat: É. Kiss Katalin (1983, 1992) például Brassai Sámuel (1870) mondatszemléletéhez nyúl vissza, Szabolcsi Anna (1992) pedig kimutatja, hogy az egyik fontos univerzális grammatikai elvet már Lehr Albert (1902) is megfogalmazza a korabeli terminológia keretei között.

A szervesen fejlődés döntő oka az, hogy a magyar hagyományok szerint a mondatelemzést a szavak közötti közvetlen kapcsolatok feltárásán és ábrázolásán keresztül kell megvalósítani – ezt az eljárást manapság *függőségi nyelvtannak* nevezik, míg a Chomsky (1957, 1965) számára kiindulópontot jelentő amerikai *deskriptív* (avagy *strukturalista*, megint más szempontból megnevezve *disztribúciós*) iskola (pl. Harris 1951) mondatelemzési módszere a (sorba rendezett) szósorok helyettesíthetőségén alapuló *közvetlen összetevős* elemzési eljárás volt. Erre utal a 'disztribúciós' jelző az iskola nevében, a 'strukturalista' jelző pedig arra, hogy Saussure strukturalista törekvésének a követőiről van szó.

A közvetlen összetevős elemzési módszer számot akar adni a pontos *szórendről* is, tehát nemcsak azt jeleníti meg, hogy például egy alany és egy állítmány kapcsolatával állunk szemben, hanem a sorrendjüket is számításba veszi, ellentétben a függőségi nyelvtannal. Nem meglepő, hogy így van: mint az (5) példásor mutatta, az angol nyelv elemzése során az egyik döntő kérdés az, hogy helyes sorrendben állnak-e a szavak, vagy sem. Az (5) példásorral kapcsolatos magyar nyelvi okfejtésekből vajon az következik, hogy a magyar mondatok esetében érdektelen a szórend, és ezért a magyar mondatok számára a függőségi nyelvtan az ideális elemző eszköz, míg az angol számára az összetevős elemzés? Az előbbi állítást csak akkor fogadhatjuk el, ha nem kívánunk eltérő szerkezetet rendelni az eltérő jelentésű, bár hagyományosan megegyező grammatikai funkció-kiosztású magyar mondatokhoz. De nagyon is kívánunk, mert az eltérő szerkezetekből szeretnénk levezetni azt a tényt, hogy az eltérő jelentések eltérő szórenddel és intonációs mintával jelennek meg!

Tehát a magyar mondatok számára éppúgy hasznos a közvetlen összetevők feltárásán és ábrázolásán alapuló elemzés, mint az angol számára, csak némileg eltérő okok miatt. Nemhogy elhomályosítaná ez az elemzési módszer a magyar alapvető karakterét, de éppen ellenkezőleg: kiváló eszközt kapunk a magyar mondat fent említett rendkívül „logikus” jelentéstani hátterének a pontos feltárására és ábrázolására.³

Az amerikai deskriptív iskola disztribúciós módszerét az indián nyelvek feltárásának egzakt eszközéül használták, amelynek révén a vizsgált nyelv szavainak és összetevővé összeálló szószerkezeteinek a megállapításához nem kellett a jelentéshez megpróbálni hozzáférni (kiküszöbölve ily módon egy bizonytalan elemzési faktort). Az I-II. kötetben a P1.1. mondat elemzése szolgál ennek az eljárásnak a szemléltetésére, amit alább a (6a) pontban közlünk. Meglehetősen bonyolult mondat, melyen meg tudjuk mutatni a hagyományos mondatelemzés során feltárható szinte valamennyi kapcsolat összetevős elemzésbeli megfelelőjét.

³ A legújabb matematikai kutatások fényében egyébként (ld. de Groote – Pogodalla 2005) nem kell kibékíthetetlen ellentétet látnunk az összetevős szerkezet és a függőségi szerkezet között: megfelelő reprezentációs technika mellett úgy számíthatóak ki egymásból, mint például egy függvényből az integrálfüggvénye, továbbá a függőségi szerkezet egyfajta jelentéstani szerkezetet mutat meg. A hagyományos függőségi szerkezet azonban (még) nem képes a szórendről számot adni.

- (6) a. Péter és Marinak az öccse mélyen átérezve a feszült folyosói hangulatot megnyugtatóan elmagyarázta a diákoknak a részletes, de kissé lehangoló tájékoztatót az órák felvételéről.
- b.
1. [1] [2] [3] [4] [5] [6]
 2. [[1] [2]] [3] [4] [5] [6]
 3. [[1] [2]] [3] [4] [[5] [6]]
 4. [[[1] [2]] [3] [4]] [[5] [6]]
 5. [[[[1] [2]] [3] [4]] [[5] [6]]]
- c. Péterék elmagyarázták a diákoknak az unalmas tanrendet.
- d. Ők elmagyarázták nekik azt.
- e. Mit magyaráztak el...? / Kinek magyarázták el a részletes, de ... felvételéről?
- f. A részletes, de kissé lehangoló tájékoztatót az órák felvételéről Péter és Marinak az öccse magyarázta el a diákoknak.

A disztribúciós eljárást tehát egy lineáris szósornak tekintett mondatra alkalmazzuk. Az első lépésekben közvetlenül összetartozó szavakat kell keresni az említett lineáris rendben szomszédosak között, és egy összetevői csomópont alatt egyesíteni őket. Majd folytatni kell a közvetlen összetevők keresését a szomszédos (elemi, illetve később összetett) csomópontok körében, miközben az újabb és újabb létrehozott csomópontokat egyenrangúnak tekintjük az egyszavas, elemi csomópontokkal az egyesítési művelet szempontjából. Az eljárásnak akkor van vége, amikor sikerül egyetlen csomópont alatt egyesítenünk az egész mondatot, vagyis megtaláltuk magát a mondatot mint a szerkezeti hierarchia csúcán álló összetevőt, amelynek a többi összetevő közvetlen vagy közvetett része.

A fenti (6b) példasor azt szemlélteti, hogy az eljárás tetszőleges lineáris sorozatra alkalmazható, vagyis egyetlen sorban elrendezett elemekre, a nyelvészeti tartalomtól teljesen függetlenül. A (6b.1) sorban még elemi összetevők sorozataként jelenik meg az első hat számjegy növekvő sorrendben felsorolva, majd az aláhúzott részekben egyesítjük az addigi összetevők némelyikét. A (6b.2) fázis az [1] elemi összetevő és a [2] elemi összetevő egyesítésének a pillanatát mutatja. A (6b.3) fázis hasonlóképpen két elemi összetevő egyesítését rögzíti. A (6b.4) fázisban azonban egy összetett felépítésű összetevőt ([[1] [2]]) egyesítünk elemi összetevővel, sőt rögtön kettővel (az egyik a [3], a másik a [4]). Itt említjük meg, hogy a három egyesített összetevő az egyesítés során kapott összetevőnek a *közvetlen összetevőjeként* nevezhető meg, mint ahogy például az [5] elemi összetevő is közvetlen összetevője az [[5], [6]] összetevőnek. Végül a (6b.5) fázis jelenti az eljárás végét, ahol a hat számjegy teljes sorozata egyetlen összetevő alá kerül, amelynek két összetevője a (6b.4) fázisban megalkotott összetevő és a (6b.3) fázisban létrehozott összetevő. Megjegyzendő, hogy a (6b.5) sorban *zárójelzési konvencióval* ábrázoltuk az összetevős szerkezeti hierarchiát, ami ugyanazt reprezentálja, mint a II. kötet ágrajzai, helytakarékosabban, de nyilván jóval kevésbé áttekinthető módon.

Amikor egy szósorra alkalmazzuk a közvetlen összetevős elemzési eljárást, akkor az összetevőegyesítési műveletet nyilván lépésről lépésre úgy kell elvégeznünk, hogy valamilyen nyelvészeti releváns kapcsolatot ragadjunk meg. A helyettesítési lehetőségtől éppen ezt várjuk: hogy az együtt kiemelhető szósorban a szavak összetartoznak, mintegy „fogják egymást” valamiféle grammatikai kohézió révén.

A fenti (6c) pontban a (6a) mondat egyszerűsített változata látható. A [*Péter és Marinak az öccse*] szósort például a [*Péterék*] egyszavas kifejezéssel helyettesíthetjük;

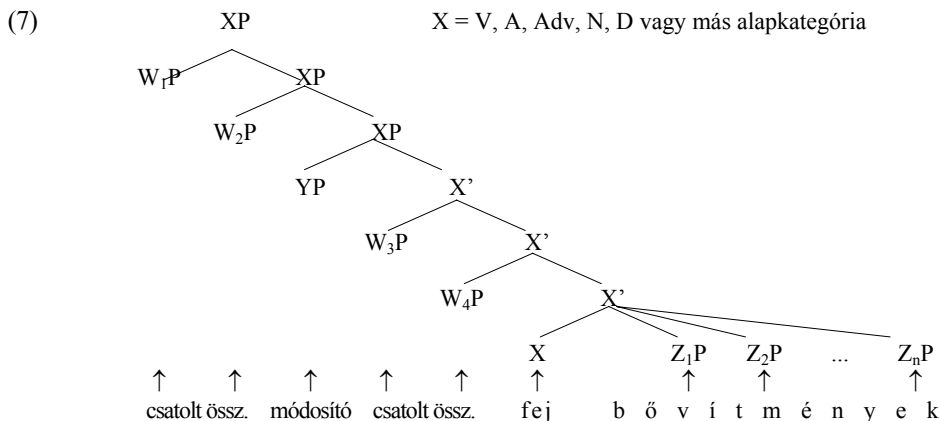
amúgy a mondat befejezése akár a (6a) sorban álló hosszú szósor is lehetne a *mélyen* szóval kezdve. Az említett szótós tehát összetartozik, a hierarchikus szerveződés egy bizonyos szintjén egy összetevőt alkot. Hasonlóképpen juthatunk arra az eredményre, hogy a [*részletes, de kissé lehangoló*] szósor is egy összetevő: például az *unalmas* szó állhatna a helyén. Még egy helyettesítési javaslatot mutat a (6c) példa: a [*tájékoztatót az órák felvételéről*] szósor helyett állhatna a [*tanrendet*] szó. Az nem rontja el az eljárást, hogy a helyettesítések során a jelentés – természetesen – nem marad változatlan.

A disztribúciós lépés különleges esetét mutatja a (6d) példaszor: amikor egy *névmás* állhat egy összetett kifejezés helyén. Rokon eljárás a *rákérdezés*, vagyis amikor tulajdonképpen egy kérdőszóval helyettesítünk egy összetevőt, ezáltal igazolva a benne szereplő szavak összetartozását (6e). Sok nyelvben persze a *rákérdezéssel* módosul a szórend, de ez azért nem baj, mert az is a szavak közötti összetartozás jeleként értékelhető, hogy bizonyos szavak együtt mozdíthatóak el az eredeti mondat szórendjének olyan módosítása során, amely a kimeneten is grammatikus mondatot ad (6f). *Mozgatni* tehát szintén összetevőnek tartandó szósorokat lehet. Érdekes megfigyelni a (6f) pontban, hogy a magyarban az igeikötő külön elemi egységnek bizonyul, hiszen el tud szakadni attól az igeikötőtől, amit egyébként közvetlenül megelőz, és látszólag egy szót alkot vele.

Nem lenne érdektelen tudományos feladat pusztán a fenti disztribúciós eljáráscsalád segítségével megpróbálni közvetlen összetevős szerkezetet rendelni a fenti (6a) mondatához, teljes mértékben figyelmen kívül hagyva a hagyományos elemzésekből megtanult kapcsolatokat. Az ágrajzkötetben (II.) azonban nem ezt az utat követtük, mert rögtön olyan elemzést szerettünk volna nyújtani, amelynek egyetlen elemét sem kell a későbbiekben visszavonni a javasolt teljes magyar grammatika alapján.⁴ Ezt azon az alapon tehetjük meg, ha hivatkozunk a magyarázó adekvátság korábban tárgyalt követelményére. Vagyis figyelembe vesszük azt az univerzális grammatikai elméletet, amelyik egy erős általánosításrendszert kínál egy szó egyre nagyobb és nagyobb összetevővé való bővülésének törvényszerűségeire vonatkozóan: ez az *X' elmélet* („ikszvonás”), amit egy másik nagy hatású amerikai kutatónak, Ray Jackendoffnak köszönhetünk (Jackendoff 1977).

Az X szimbólum helyére bármelyik szófaji kategóriát képzelhetjük, a bevett nemzetközi szimbólumokat alkalmazó alábbi felsorolás sorrendjében például egy ige, egy melléknevet, egy határozószót, egy főnevet, egy névelőt vagy más kategóriát (ld. Gyakorlókönyv I. 01.1.ii., 22. o.):

⁴ Ebben a közlésben ott rejlik az is, hogy a disztribúciós eljárással kapott közvetlen összetevős szerkezeti elemzésnek majd szoros kapcsolata lesz a generatív grammatikai elemzéssel: a generálás során nem pusztán egy szósor grammatikusságát igazoljuk egy szabálysorozat alkalmazása által, hanem ennek során minden szabályalkalmazási lépésben egy szósorhoz közvetlen összetevők fognak rendelődni, és így végső soron a levezetendő mondatához egy teljes közvetlen összetevős szerkezeti ágrajzot fogunk kapni.

A közvetlen összetevős elemzés modern változatában nemcsak a szavak kapnak kategóriát, hanem a nagyobb összetevők is, mintegy a szófaji besorolás általánosításaképpen. Az *endocentrikusság* elve alapján egy összetevő kategóriája valamelyik tagjának a kategóriája alapján határozandó meg. Mi lesz például a *folyosói hangulat* szintagmatikus kategóriája? A *hangulat* szó főnév, hiszen a *mi?* kérdésre válaszol. A *folyosói* viszont melléknév, mert a *milyen?* rákérdezés illik hozzá. A fent említett endocentrikusságból már adódik, hogy a *folyosói hangulat* összetevő vagy főnévi, vagy melléknévi jellegűnek ítélendő. Mivel a *mi?* kérdésre válaszol, és nem a *milyen?* kérdésre, főnévi jellegű összetevőnek kell besorolnunk.

Hasonló kérdést tehetünk fel a *kissé feszült* lehetséges összetevővel kapcsolatban. Ezúttal a melléknévi jelleg győz, mert a kétszavas összetevőre nem a *kissé*-hez illő *menyire?* rákérdezés társítható, hanem a *feszült* melléknévi jellegéhez illő *milyen?* kérdőszó. Ha viszont a melléknévi jelleget mutató *kissé feszült* összetevő egyesül a főnévi jelleget mutató *folyosói hangulat*-tal, akkor az utóbbi jelleg bizonyul dominánsnak, mivel a *mi?* kérdőszó illik a *kissé feszült folyosói hangulat* összetevőhöz: például *Mi készítette arra Péteréket, hogy kiselőadást tartsanak a diákoknak? A kissé feszült folyosói hangulat.*

Az iméntiekben tehát főnévi és melléknévi jellegű összetett kifejezésekkel találoztunk, más megfogalmazásban *kiterjesztett* főnévi, illetve melléknévi kategóriákkal. A szintakta egyik dolga ezek után: meghatározni, hogy X és Z jellegű társuló összetevők közül melyik játssza a „kiterjedő” (sőt „tovább kiterjedő”) összetevő szerepét, illetve melyik az, amelyik a társulás során alulmarad a szófaji karakter meghatározásában. Egy földrajzi analógiával élhetünk: a Duna és a Rába pedig – úgy tekintjük – Győrnél véget ért. Ha X és Y összeolvadása során az X jelleg győzedelmeskedik, akkor a Z jellegű közvetlen összetevőről azt mondhatjuk, hogy ’elérte maximumát’, és ZP-vel (*Z csoportja / frázisa*) jelöljük a szintagmatikus kategóriáját.⁵ Már most szögezzük le, hogy egy Z kategóriájú szóval is egyből megtörténhet ez, ilyenkor tehát az illető szó egyszerre tekintendő Z és ZP kategóriájúnak. Az ilyen egyszavas csoportot *triviális* csoportnak nevezzük; és a fenti példákban a *folyosói* (A) triviális melléknévi csoportot alkot (AP), a *kissé* (Adv) pedig triviális határozói csoportot (AdvP).

⁵ A ’P’ a *phrase* ’frázis’ szóból eredő szimbólum, a ’csoport’ kifejezést azonban gyakrabban fogjuk használni.

A *kissé feszült folyosói hangulat* példája azt mutatja, hogy egy ZP csoporttal (*folyosói*) bővülő X kategóriájú szó (*hangulat*) még nem feltétlenül éri el lehetséges kategoriális kiterjedésének a maximumát, azaz az XP kategoriális szintet, hanem esetleg több minőségileg eltérő bővítési fázison mehet keresztül. Kézenfekvően adódik, hogy első *kiterjesztésről* (X'), második *kiterjesztésről* (X''), akár harmadik *kiterjesztésről* (X''') is beszéljünk. Jackendoff (1977) eredetileg éppen ennyi kiterjesztési fázist tartott szükségesnek. Egy olyan hipotézis vált azonban uralkodóvá, amely szerint mégis elég két kiterjesztési fázis, mert bizonyos kiterjesztési lépések nem eredményeznek (a bekezdés elején említett értelemben) „minőségileg eltérő fázist” az összetevőépítés folyamatában.

Magyar generatív szintaxismodellünk tehát az X' elméletnek a fenti (7) ábrán bemutatott változatán alapul, ahol a bővülési irányokat is az egyes építkezési fázisokban a magyarra jellemző paraméterbeállításnak tulajdoníthatjuk. Ami az ábrán látható, azt az alábbi bekezdésben leírt módon önthetjük szavakba az elmélet terminológiáját követve.

Az XP csoporttá bővülő X kategóriájú szót (vagy egy sikeres új felfogás szerint: *morfémát* (Bartos 1999)) *fejnek* nevezzük, utalva központi szerepére az összetevőépítésben. A fejhez az első kiterjesztési lépésben hozzáillesztjük az őt követő *vonzatait*: ezek teljes csoportok a folyóhasonlat értelmében – Z₁P, ..., Z_nP kategóriájúak, ahol az n szám akár nulla is lehet, tekintettel a fent már szóba hozott triviális kiterjesztési lépésre. Ezek a csoportok a *bővítmenyi* (*komplementum*) pozíciókba lépnek, ahonnan nincsenek eleve kizárva vonzatnak nem tekinthető elemek sem. Első közelítésben azonban a vonzatok megjelenését lehet meggyőzően motiválni: ha egy kifejezés a jelentésénél fogva egy kapcsolatot ír le, akkor azokat a szereplőket kell megneveznünk, akik vagy amik között ez a kapcsolat fennáll. Az *elmagyaráz* ige például olyan szituációt idéz fel, amelyben van valami, ami elmagyaráztatik, valaki, aki magyaráz, és valaki, aki részeseül a magyarázatban. A fenti (6a) mondatban az ige mögött e három szereplő közül kettő kap megnevezést (*a diákoknak, a tájékoztatót*), az ezek szósoraihoz tartozó csoportok tehát egy V fej bővítmenyi pozícióit foglalják el, és V'-sá terjesztik ki e V fejet; ld. a P1.i-ii. ábrákat az ágrajzos kötetben. Hogy a szóban forgó vonzatok miért éppen DP csoportként vannak feltüntetve, azt a kérdést még ne firtassuk, mint ahogy azt se, hogy az elmagyarázó szereplő megnevezése számára miért lehetséges más pozíció a mondatban, mint a V fejhez tartozó bővítmenyi hely (v.ö. *Elmagyarázták az illetékesek a diákoknak a tájékoztatót*). Az X' elmélet azt az általánosítást ragadja meg, hogy vonzatszerű kiegészítője még egy főnévnek is lehet: pl. *tájékoztató [az órafelvételről]*, ahol a *tájékoztató* szó az N'-sá bővülő N fej.

Hogy az X' kategóriájú összetevőt gyakran egy hozzá balról illeszkedő összetevő teszi teljes XP csoporttá, amiből egyetlen lehet (vagy nulla, mert a triviális bővítés lehetősége ezúttal is fennáll), az nem könnyen motiválható a fentihez hasonló jelentéstani megközelítés segítségével. Első közelítésben csak arra hivatkozhatunk, hogy a magyarban az igei összetevőépítés során éppúgy itt találhatjuk meg a helyet egy sajátos hozzátartozó számára, mint a főnévi összetevőépítés során: az előbbi elem az önálló szintaktikai mozgásra képes igekötő, míg az utóbbi a birtokos jelző. A tárgyalt pozíció a *módosító* (avagy *specifikáló*) megnevezést viseli.

A kétféle vonásszám úgy bizonyul elegendőnek, ha bizonyos összetevőket *csatolással* építünk egy-egy bővülő szerkezetbe. A fenti ábrán W₁-W₄ csoportja funkcionál ilyen *csatolt* (*adjungált*) összetevőként, ami tehát definíció szerint azt jelenti, hogy egy X^k kategóriájú összetevőhöz illesztve ugyanilyen kategóriájú összetevőt ad, tehát továbbra is egy X alapkategória k-adik kiterjesztésének célszerű tekinteni a kapott szintagmát. Kérdés persze, hogy milyen nyelvészeti érvek szólnak a kategoriális egybeesés mellett. A *hangulat*

összetevő például kaphat egy minőségjelzőt (pl. *folyosói hangulat*), de ugyanez igaz a *folyosói hangulat* összetevőre is: az is kaphat egy minőségjelzőt (*kissé feszült [folyosói hangulat]*). Sőt még ez utóbbi is kaphat egy minőségjelzőt (*az [ilyenkor szokásos] [kissé feszült folyosói hangulat]*). A bővítési lehetőséget alapul venni egy összetevői kategória meghatározásánál nyilván kézenfekvő eljárás az X' elmélet szellemében. Mi legyen ezek után a minőségjelzőt felvenni képes összetevő kategóriája? Belátható, hogy N'! Az alábbi összetevők tehát mind ebbe a kategóriába sorolandóak, amint azt a címkés zárójelzés is mutatja alább a (8) pontban. Felvethető, hogy a *hangulat* főnév miért is tekintendő N' kategóriájúnak. A válasz adódik az eddigiekből: nincsen vonzata, így tehát triviális N'-nak kell értékelnünk, ami ezek szerint egyetlen N fejből áll.

- (8) a. [N' hangulat]
 b. [N' [AP folyosói] [N' hangulat]]
 c. [N' [AP kissé feszült] [N' [AP folyosói] [N' hangulat]]]
 d. az [N' [AP ilyenkor szokásos] [N' [AP kissé feszült] [N' [AP folyosói] [N' hangulat]]]]

A másik kérdés az lehet, hogy a (8d) pontban lévő kifejezés a határozott névelőt követően még mindig tekinthető-e N' kategóriájúnak, hiszen további minőségjelző már aligha illeszthető a szósorba. Ezúttal ismét egy korábban már felbukkant gondolatra hivatkozhatunk: nem a szintaxis feltételezhető szabályai állják útját a további csatolásoknak, hanem a (4) példát követő részben kifejtett performanciakorlát, illetve olyan jellegű szemantikai rendezési követelmények, amelyek miatt a [?]*folyosói feszült hangulat* vagy a ^{???}*feszült ilyenkor szokásos hangulat* kifejezések jól formáltsága erősen megkérdőjelezhető (a kis kérdőjelek erre utalnak). Azt mindenesetre vegyük észre, hogy a csatolás jellegéből adódik – és éppen ezért a csatolás melletti érvként is felfogható – egy illesztési lépés *iterálhatósága*, azaz megismételhetősége.

Az ágrajzkötet P1 és GY1 fejezeteinek feladata a közvetlen összetevős elemzés szemléltetése mindenféle magyar mondaton. Ehelyütt térjünk át a közvetlen összetevős elemzések tapasztalatainak *újraíró* generatív szabályok formájában való megfogalmazására, ami Chomskynak (1957, 1965) tulajdonítható fordulat a disztribúciós iskola megközelítéséhez képest! Az átfogalmazás lényege: ha egy α és egy β kategóriájú összetevő γ kategóriájú összetevőt szokott alkotni (mint ez utóbbi közvetlen összetevői), akkor ezt a tapasztalatot egy generáláson alapuló felfogásban egy ilyen újraíró szabály alakjában rögzíthetjük (Partee és tsai. 1990, Alberti 2006): $\alpha \rightarrow \beta \gamma$. Egy újraíró szabályt a generálás során bármikor alkalmazhatónak tekintünk, amikor a bemeneti feltétele – a fenti képletben egy α kategória kifejtésének igénye – fellép. Ami persze sajnos nem jelenti azt, hogy mindig olyan szósort kapunk, ami valamilyen szituációban kifogástalan mondatként elhangozhat. Ennek magyarázatára idézzük fel a modularitási elvet: csak az a szósor jól formált, amelyik a grammatika valamennyi komponensének követelményeit kielégíti. Kis kitekintés gyanánt tekintsük az alábbi példasort:

- (9) a. *A és bele Péter talált szőke.
 b. *Péternek hámozta a Mariról kapott almából.
 c. *A elfoglalt lánynak se nincs ideje megnézni az a barátja kiállítását.
 d. ^{???}Az ablak meghámozta a szeretetet.
 e. [?]A fiú, akit a lány, akinél tegnap jártunk, otthagyt, berúgott.
 e'. ^{???}A fiú, akit a lány, akinél azon a napon, amikor a választás volt, kétszer is jártunk, otthagyt, berúgott.

f. Mari a jövő héten nem fog eljönni a filmklubba.

Kézenfekvőnek ítéljük, hogy a (9a) szósort egy adekvát magyar grammatika *szintaktikai* komponense nem generálja. Hiszen egy névelőnek (*a*) főnévre van szüksége (mert arra van predesztinálva, hogy főnévi kifejezést alkosson); egy mellérendelő kötőszó (*és*) azonos összetevői kategóriába eső szintagmákat képes koordinálni; egy igekötő (*bele*) olyan egységet kíván alkotni egy őt követő igével, amelyet egy tulajdonnév aligha zavarhat meg; egy melléknév pedig (*szőke*) egy igei állítmánnyal (*talált*) már rendelkező mondatban jelzős szerkezetet alkothatna, de ahhoz őt követő jelzett szóra, vagyis főnévre lenne szüksége; ugyanezt mondhatjuk el a *talált* szóról, amennyiben befejezett melléknévi igenévként próbáljuk felfogni. Egy (leíró, vagy pláne magyarázó szinten) adekvát generatív szintaxisnak mindezen összefüggéseket helyesen meg kell ragadnia. A (9a) szósor rosszul formált voltát tehát tulajdoníthatjuk a szintaxisnak.

A többi példáról azonban ez nem mondható el. A (9b) szófaj-, sőt morfémasorrendjének mintájára gyártott *Péternek jutott a fáról szedett almából* mondat kifogástalan, így hát nem hivatkozhatunk sem szófajok inkompatibilitására, sem arra, hogy egy szófaj elvárásai bizonyos szófajok jelenlétére ne teljesültek volna. Azt állítjuk, hogy a (9b) példában az egyes szavak egyedi *lexikai* követelményeinek megsértése jelenti a fő gondot: a *hámoz* ige például egy alany- és egy tárgyesetben álló vonzatra tart igény, a *kapott* pedig még ebben a melléknévi igenévi alakban is a képzésének alapját jelentő *kap* ige *-TÓL* ragos vonzatra vonatkozó igényét őrzi.

A (9c) szósor ellen a *hangtani modul* emeli a legfőbb kifogásokat. A határozott névelőnek *az* alakban kell megjelennie egy magánhangzóval kezdődő szó előtt, és kettő nem állhat belőle egymás után. Álljon itt két érv mellett, hogy más grammatikai komponensek jóváhagynák a két névelőt. Általában egyenértékű a következő két megnevezés a mondatbéli okos lány barátjára: *a barátja ~ Ede*. Ezúttal azonban nem; csak ez a mondatbefejezés lenne jó: ... *az Ede kiállítását*. Egy más szórendű birtokos szerkezet is „jóvá tenné” – sőt kötelezővé tenné – a két névelő alkalmazását: ... *megnézni a barátjának a kiállítását*. A *nem van* szópár is problematikus. Tekintve, hogy némi összetevőcserével lehetne kifogástalan mondatot alkotni (*Nincs ideje megnézni a barátjának a kiállítását az elfoglalt lánynak se*), a problémát nem ítélnénk szemantikai vagy szintaktikai természetűnek, hanem egy olyan hangtani szabálynak tulajdoníthatjuk, amelyik kötelezővé teszi az *is nincs* szópár összeolvasztását *sincs*-csé.

A (9d) szósor előtt a kérdőjelek azt jelzik, hogy „formai” szempontból akár jó mondatnak is tekinthetnénk ezt a példát. Nem sértettük meg a szintaxis feltételezhető szabályait, intonációs mintát is tudunk illeszteni a szósorra (*Az 'ablak 'meghámozta a 'szeretetet*), nincs azonban olyan valós szituáció, amelyben elhangozhatna. Pontosabban egy versben el tudnánk képzelni, de ekkor pontosan arról van szó, hogy a költőnek szabadságában áll játszani a nyelvvel, és e játék részeként felszabadítania magát egyes modulok szabályai alól. Ez esetben a grammatika *szemantikai* komponensét sértettük meg, vagyis mondjuk azt a (mentális lexikonunkban tárolandó) jelentéstani követelményt, amelyet a *meghámoz* ige ró ki alanyára (legyen ember vagy eszközhasználó lény), illetve tárgyára (legyen héjas termés).

Azt állítom, hogy a (9e) szósor a grammatikának sem a szintaktikai, sem a szemantikai, sem a hangtani, sem a lexikai komponensét nem sérti meg, mégis kérdéses az elfogadhatósága. Ugyanez áll a (9e') szósorra, amelyet még nehezebb elfogadni. Mintha „lokálisan” minden tekintetben minden rendben lenne: tegnap jártunk egy lánynál, aki

otthagytott egy fiút, aki (feltehetőleg emiatt) berúgott. A (9e') mondat szerint mindez nem tegnap történt, hanem éppen a választások napján. Hol van hát a hiba?!

A rejtély megoldása a (4) példával szemléltetett nyelvi korlátlanágban keresendő. A (9e) és a (9e') szósor grammatikus képződmény, akár jól formált mondatnak is nevezhetjük őket, nehezen tud azonban *előállítani* egy beszélő, illetve *feldolgozni* egy hallgató ennyire „nehéz” szerkezetű mondatokat – a probléma a *produkciónban*, illetve a másik irányból közelítve a *percepcióban* rejlik. A *performancia* állít tehát korlátot ezúttal. Ugyanakkor a kompetenciamodellként szolgáló grammatika ebben az esetben is magyarázattal tud szolgálni: a grammatikai szabályok bizonyos jellegű alkalmazásában keresendő a szerkezet fent említett *nehézségének* az oka. A vizsgált példákban az alárendelések sokszori egymásba ágyazása ahhoz vezet, hogy összetartozó elemek (pl. *a fiú ... berúgott*) túlzott távolságba kerülnek egymástól. A grammatika- és automataelmélet (Partee és tsai. 1990, Alberti 2006) nevű formális diszciplína számára éppen az az egyik központi kérdés, hogy hogyan mérhetjük le a nyelvtani szabályoknak, illetve ezen keresztül a generált nyelveknek és azok egyes szerkezeteinek a *bonyolultságát*.⁶

Végül a (9f) példa kapcsán azt kérdezheti az olvasó: ugyan mi a baj ezzel a mondattal? Valójában semmi: adott szituációban kifogástalanul jól formált sorozata magyar szavaknak. Ami miatt idekerült a példasorba, az a *pragmatika* hatáskörének a bemutatása, vagyis „az adott szituáció” kérdésének a felvetése. Metanyelvi használata minden további nélkül lehetséges egy nyelvészetről szóló könyvben, e szöveg alapnyelvében azonban nem hangozhatna el, hiszen az író és az olvasó közös háttértudásának nem képezi a részét sem egy meghatározott Mari nevű személy, sem egy filmklub, sem „a jövő hét”. Ezek ismerete híján egy hallgató pragmatikai hibának minősítheti, ha e mondatot a beszélő neki címezi.

Miután felvázoltuk a szintaxis illetékességi területét, térjünk vissza a nyelv építkezési törvényszerűségeinek az ábrázolására szolgáló újrairó szabályokhoz! Alább megismételjük az I. kötetben közzétett szabályrendszert, ami nagyjából a hagyományos magyar mondattani elemzések leíró erejét hivatott rekonstruálni, illetve néhány ponton máris finomabb elemzést tesz lehetővé. Másfelől nézve e szabályrendszer az univerzális X' elmélet magyarrá kidolgozott parametrikus változataként is felfogható, tehát hipotézis állítunk fel arra nézve, hogy bizonyos univerzális paramétereknek milyen értéke jellemző a magyar grammatikára. Kidolgozott példákkal és részletezett elemzésekkel természetesen az első két kötet szolgál; ehelyütt az általunk javasolt grammatika meghatározó elemeire szeretném ráirányítani a figyelmet.

A táblázatban a római számmal megjelölt sorok (I.I., I.II., ..., I.VI.) az univerzális grammatika meghatározó *szabályszémáit* tartalmazzák, a megfelelő alpontok pedig azt mutatják be, hogy melyik szabályszémának milyen konkrét megvalósulási formái találhatóak a magyar grammatikában. Szabályszémán konkrét kategóriákról szóló konkrét újrairó szabályok olyan gyűjteményét értem, amelyet a magyarázó adekvátság igénye tart együtt, vagyis nem véletlen formai egybeesésről van szó a leírt szabályok között, hanem egy szerkezeti elem általános előfordulásáról.

⁶ Már a szabálytípusok pusztá elnevezése is árulkodik egyre nagyobb komplexitásukról: *reguláris, környezetfüggetlen, környezetfüggő, megszorítatlan*. Ezt a hierarchiát is Chomskynak (1957) köszönhetjük. A két középső típus közötti „enyhén környezetfüggő” zónát az elmúlt évtizedekben tovább finomították, mert erős elméleti érvek szólnak amellett, hogy a természetes grammatikákat alkotó szabályrendszerek valahol itt helyezkednek el (Partee és tsai. 1990, Alberti 2006).

(10) G1. Elemi újraíró szabálysémák (ld. I. kötet, 36. o.)

1.0.	$S \rightarrow DP VP$	szubjektum-predikátum felbontás
1.I.	$X^n \rightarrow X^{n-1}$	triviális átalakítás
1.II.	$X^n \rightarrow YP X^n$	adjunktumok csatolása
a.	$X=A, Adv, V; Y=Adv; X^n=XP$	szabad határozó
b.	$X=N; Y=A; X^n=X'$	minőségjelző
c.	$X=N; Y=Det; X^n=X'$	mennyiségjelző
1.III.	$XP \rightarrow YP X'$	módosító
a.	$X=V, Adv, A, Inf; Y=Adv$	verbális jellegű módosító: igeekötő
b.	$X=N, D; Y=D$	rövid és hosszú birtokos
c.	$X=Adv; Y=D$	névutós kifejezés
1.IV.	$X' \rightarrow X ZP^*$	vonzatok, bővítmények
a.	$X=V, Adv, Inf, N; Z=D, Inf, Adv$	igei (jellegű) és főnévi fejek vonzattal
b.	$X=D; Z=N$	névelős főnévi csoport
1.V.	$X^n \rightarrow (X^n)^+ C X^n$	mellérendelés
1.VI.	$X \rightarrow x$	lexikai behelyettesítés

A I. séma például a korábban már szóba került *triviális újraírás* valamennyi elképzelhető esetét megragadja (vállalva még a túlgenerálás veszélyét is): X tetszőleges szótári kategória lehet, n pedig értelemszerűen az első vagy a második (már csoport szintű) kiterjesztés megjelölésére szolgál. A II. kötet P1.1.i. elemzésében például a *folyosói* jelző melléknévi csoportjának kialakításában az I. szabályséma kétféle alkalmazással is részt vesz, amelyek közös vonása, hogy $X = A$; a kiterjesztés mérőszáma pedig így alakul: $n=2$ ($AP \rightarrow A^*$), illetve $n=1$ ($A^* \rightarrow A$). Ugyanilyen kiterjesztés-értékek mellett az X általános kategória Adv-ként (pl. *kissé*) vagy N-ként (*diákoknak*) is megvalósulhat. A túlgenerálás veszélyével azért is nem foglalkozunk, mert a triviális újraírás a garancia arra, hogy a mondataink véges hosszúságúak maradnak, amellet az X' elméletben is bennefoglaltatik az a lehetőség, hogy egy fej tényleges bővítmény nélkül terjed ki X' -sá, majd üres módosítói pozícióval éri el az $X^n=XP$ szintet. Érdemes tehát a triviális újraírás lehetőségét korlátok nélkül szabályba foglalni, még ha egy adott nyelv adott kategóriája esetében esetleg szükséges kizárnunk az alkalmazását, például lexikai követelményekre hivatkozva (ez a még nem tárgyalt kategóriák esetében merül majd fel, illetve jelenleg a C kötőszói kategória esetében).

A IV. séma ragadja meg az X' elmélet lényegét: egy fejbe kerülő elem általában olyan lexikai követelményekkel érkezik, amelyeket a fej mögötti egy vagy több bővítményi pozíció (a folyóhasonlat alapján nyilván) csoportokkal történő kitöltése révén elégíthetünk ki. A ZP^* jelölés nulla csoport megjelenését éppúgy megengedi, mint 3 vagy 33 csoportét; az utóbbira vonatkozó lexikai követelmény persze nem létezik, de a határ kiszabását (éppen ezért) nem szükséges a szintaxisra bízunk.

Az 1.IV.a. sorban a IV. séma azon eseteit összegeztük, amelyekben egy alapkategóriába eső szó – elsődlegesen mondjuk egy ige – megkapja a vonzatait, legalábbis első közelítésben a mögötte felsorakozókat. Például a *magyarázta* igei fej mögött így sorakozhat fel a *kinek* és a *mit* kérdésekre válaszoló csoport a P1.1.i. elemzésben ($V' \rightarrow V DP DP$). Ha képzés történik, egy ige a kimeneti szófajra is nagy mértékben átörökíti vonzatigényét (ld. Alberti (2006b) tanulmányát, továbbá a Kiefer-féle (2000b) morfológiakötet képzőkkel foglalkozó cikkeit): például az *(át)érezve* határozói igenév számára egy Adv fejet generáltunk, de a *mit* kérdésre válaszoló vonzat ott áll mellette egy bővítményi helyen, mintha csak az *(át)érez* ige lenne jelen ($Adv' \rightarrow Adv DP$). Hasonló a

helyzet a főnévvé avanszált *tájékoztató* szó követelményével: a *miről* kérdésre válaszoló vonzat csoportja egy N' alatti bővítményi helyen jelenik meg, a következő konkrét újráiró szabálynak köszönhetően: N' → N DP. Vegyük azonban észre, hogy olyan névszói fejek mellett is megjelenhetnek vonzatok, amelyeknek nincsen igei töve: pl. *cikk a szintaxisról, büszke a fiára, túl a folyón*; nem akarjuk továbbá eleve kizárni a bővítményi pozíciókból a szabadon odajáruló szintagmákat sem (pl. *eladta tegnap a lovát, elfogult sajnos a fiával*). Az 1.IV.a. alpont tehát még mindig többszörös általánosítást ragad meg; de specifikusabb, mint az 1.IV. séma, mert a következő bekezdésben tárgyalandó 1.IV.b. szabály más jellegű nyelvi követelmény megfogalmazására hivatott.

Ebben az alpontban egyetlen konkrét szabály foglal helyet, ami sajátos viszonyt mond ki a határozott névelő és a (potenciálisan jelzőkkel ellátott) köznévközött: a Szabolcsi-féle (1992) felismerés szellemében a kézenfekvőbbnek látszó megközelítés helyett – miszerint a kiépülő főnévi szerkezet venné magára a névelőt – azt feltételezzük, hogy a névelő igényli a főnevet, illetve általánosságban a főnévi kifejezést. Az alábbi példák ezt a gondolatot szemléltetik: bizonyos (majd később körüljárandó) feltételek mellett a köznévköz csupaszon is megáll (ld. *újságot, zenét* a (11a) pontban), a névelő azonban igényli a kiegészítést (v.ö. (11b-c)):

- (11) a. Péter *újságot* olvasott, Mari pedig *zenét* hallgatott.
 b. Péter olvasott *egy újságot*. / Péter (el)olvasta *az újságot*.
 c. *Péter olvasott *egy*. / *Péter (el)olvasta *az*.

A jelentés tan oldaláról nézve is meg lehet indokolni ezt a megközelítést: egy mondatban a főnévi jellegű kifejezések elsődleges feladata az, hogy *rámutatassanak* egy személyre, élőlényre, tárgyra vagy absztrakt fogalomra. A névelő ezt a *referenciális* funkciót látja el, tehát ő a meghatározó elem. Köznévi fejet és jelzős szerkezetekbe foglalt további információt pedig azért vesz maga mellé (D' → D NP → *a Peti előttünk heverő három vastag színes újságja*), hogy a rámutatás – akár a tényleges környezetre irányul, akár egy megelőző szövegrészre – sikeres legyen, ne adódhasson félreértés.

Mondhatja valaki ezen a ponton, hogy a tulajdonnevek elé nem illik névelőt tenni, pedig ezek aztán igazán a rámutatás célját szolgálják: egy egyedi szereplőre utalunk velük. A normatív nyelvészet egyik kedvelt témája a tulajdonnevek névelőzésének az ostromozása. Aki előítéletek nélkül próbál szembenézni a kérdéssel, az (tapasztalataim szerint) általában az alábbi (12) pontban közölt ítéleteket állapíthatja meg saját nyelvhasználatával kapcsolatban:

- (12) a. *Petinek* / **A Petinek* becézzük / neveztük el a kisfiút.
 b. ^(?)Hol csavarog *a Peti* már megint?
 c. Nagyon kedvelem [?]*a Petit* / **a Beethoent* / *a Beethoent*.

Másképpen megragadva: aki a fenti kérdőjeles szituációkban szinte mindig használna határozott névelőt, az sem használ a csillaggal megjelölt szituációkban. (12a) esetében a magyarázat éppen abban rejlik, hogy a kisfiúra *a kisfiú* kifejezéssel mutatunk rá, a *Petinek* tulajdonnév pedig egy állítást tesz a nevről, illetve a becenevről, és nem referenciális a használata. A (12c) példacsoportban pedig határozott jelentés-elkülönítő szerepe van a névelőhasználatnak: megkülönböztetjük a személyes ismerőst (*a Peti*) a híres embertől (*Beethoven*), illetve a néven nevezett állattól.

Mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy amennyiben referenciálisan használunk egy tulajdonnevet, annak szintaktikai bevezetéséhez igenis a IV.b. szabályra van szükség, amely kiépít egy D névelői pozíciót, ahová be is kell illesztenünk a határozott névelőt, és a jelentéstani komponensnek ezt „látnia” is kell (mert egyébként nem társít referenciális interpretációt a főnévi kifejezéshez). Variabilitás tehát a hangtani komponensben rejlik, mégpedig borzasztó sokrétűen. Függsz a beszélő dialektusától és szociolektusától, valamint az éppen kiválasztott stílusregiszterétől, hogy a névelő kitévészt mennyire kerüli, illetve mennyi „meri” a (12c) pontban bemutatott jelentés-elkülönítő funkciót kihasználni.

A sorba rendezett szósorokra alkalmazható hangtani szabályrendszerben – tehát nem a szintaktikai szabályok körében – minden további nélkül gyárthatunk olyan szabályt, amely egy tulajdonnév előtt törli a határozott névelőt; és ennek a szabálynak a kötelező vagy választható alkalmazását függővé tehetjük a fentiekben említett tényezőktől. A normatív nyelvészek hozzáállásával tehát nem helyezkedünk eleve szembe, nem mondjuk, hogy „ezen túl mindenki minden szituációban bátran használjon határozott névelőt a tulajdonnév előtt”, csupán azt állítjuk, hogy a referenciálisan használt tulajdonnév mellett mindenképpen ott lapul egy határozott névelő, és ennek kitévésztével egy dialektus, szociolektus, stílusregiszter és/vagy sajátos jelentésárnyalat érzékeltetését vállaljuk. Az a tény, hogy egy szabály nem az alapvető szintaktikai komponensben működik, teljes harmóniában áll azzal, hogy labilisabb, könnyebben megszeghető, és nyelvi variánsok elkülönítésében játszik szerepet.

A határozatlan névelő kérdésére még visszatérünk; most azonban térjünk át az X' elmélet szerinti *módosítói* pozíciót bevezető III. szabálysémára! Az ige esetében az előtte megjelenő kitévésztett elem szerepét az *igekötő* szokta eljátszani, és ez a tulajdonság az igevevekre is öröklődik: ld. *el-határozta, át-érezve, le-hangoló* a P1.1.i. példában. Ezt az általánosítást ragadja meg a II.a szabályséma. Az persze indoklásra szorul, hogy az igeveve esetében is független szintaktikai létet tulajdonítottunk az igekötőnek (13a-c), míg bizonyos esetekben a szóképzés más lépéssorozaton keresztül valósul meg (13d):

- (13) a. Péterék [*el is magyarázták*] / [*magyarázták el*] a diákoknak a tájékoztatót.
 b. A gondjaimat komolyan véve, sőt mélyen *át is érezve* szólt hozzám.
 c. Ezek után tartottak egy unalmas, sőt kissé *le is hangoló* tájékoztatót.
 d. *szakszerűen és *meg is nyugtatóan* magyarázták el... [ld. *megnyugató+an*]

A mértékhatározó (pl. *kissé, nagyon*) az igenév előtti helyzetben sem a módosítói pozíció betöltője, mert (egy később meghatározandó értelemben) nem tekinthető az igekötő általánosításának. Így hát akár az összetett *lehangoló*, akár a triviális *feszült* melléknévi igenév előtt találjuk, egy teljes AP-re kell csatolni az X' elmélet terminológiája szerint; de a csatolásokat majd később ismertetjük.

Most vizsgáljuk meg a főnévi szerkezetek módosítói pozícióját! A III.b. sor két szabályt tartalmaz, melyek a magyar nyelvben használható kétféle *birtokos* elhelyezését teszik lehetővé a fentiekben felvázolt kétfedelű referenciális főnévi szerkezetben. A „látható” toldalékkal nem jelölt, „rövid” birtokos a főnévi fejhez tartozó határozott névelőt követi a (14d) tanúsága szerint, így tehát az NP első összetevőjeként, azaz a módosítójaként kell ábrázolnunk. A „hosszú” (-nAk ragos) birtokos viszont nem állhat a köznéve és az ahhoz tartozó határozott névelő között (**a Chomskynak cikke*), hanem a névelő előtt kell állnia a szórendben ((14b): *Chomskynak a cikke*). Ez pedig az NP-t beágyazó DP módosítói pozíciójaként ábrázolandó. A (14c) példa azt szemlélteti, hogy a birtokost a főnévi fej mögé

is helyezhetjük, vonzataként felfogva ($N' \rightarrow N DP DP \rightarrow$ *cikke [Chomskynak] [a szintaktikai szerkezetekről]*). Majd a következő fejezetben amellet fogunk érvelni, hogy az igekötőben és a birtokosokban van valami közös: oly módon tartoznak a mellettük található (igei, illetve főnévi) fejhez, hogy annak „kitüntetett” hozzátartozói, és ezért predesztináltak a kitüntetett módosítói helyre a megfelelő csoporton belül.

- (14) a. *Chomsky* egy régi *cikke* a szintaktikai szerkezetekről
 b. *Chomskynak* egy / a régi *cikke* a szintaktikai szerkezetekről
 c. egy régi, de még máig közkedvelt *cikke* Chomskynak a szintaktikai szerkezetekről
 d. Az én két / egy szép lovam többet ér, mint a te négy (keshedt) lovad.

A példákban a hagyományosan *határozatlan névelőnek* tekintett *egy* szóról is érdekes dolgok derülnek ki, a kétféle birtokos és a határozott névelő szerkezeti elhelyezését követően. A (14a) példában az *egy*-et szabad valamilyen számnévvvel helyettesítenünk (pl. *Chomsky négy régi cikke*), határozott névelővel viszont nem (**Chomsky a régi cikke*). Szerkezeti helye tehát a (14d) példa alapján úgy határozandó meg a határozott névelőéhez, a rövid birtokoséhoz és a minőségjelzőhöz képest, hogy a két előbbi után, az utóbbi előtt kell beilleszteni. Mivel az NP módosítója már foglalt az N' csomópont előtt, marad az N' -ra való *rácsatolás* lehetősége az X' elmélet – mint a magyarázó adekvátság biztosítéka – szerint.

A csatolás eseteit majd hamarosan áttekintjük, előbb azonban ejtsünk szót a III.c. szabályról! A *névutós* szerkezetek olyan jellegű megragadásáról van szó, ami a (rövid) birtokos szerkezettel való hasonlóság alapján áll: *(én)mellettem ~ (az én) kutyám, (te)melletted ~ (a te) kutyád, Péter mellett ~ Péter kutyája...* Ha a *mellett* névutó számára az adverbialis kategóriát szavazzuk meg (némi egyszerűsítés áldozatává téve az önálló névutói kategóriát), akkor a köznévi fejjel (N) lesz analóg a névutói fej (Adv), és mindkét esetben egy DP kerül a módosítóba. Példával az ágrajzos kötetben P1.6. szolgál.

Az X' elmélet eddig tárgyalt lehetőségeit bővítő *csatolási* műveletet a II. szabályséma rögzíti. Mennyiben tér el a csatolási viszony az eddig tárgyaltaktól? A bővítményi helyekre a fejnek van szüksége, hogy elhelyezze a vonzatait, a módosítói hely pedig szintén egy vonzatszerű összetevőnek kell, amely a fejjel sajátos, kitüntetettnek mondható viszonyban áll. A csatolt összetevőt nem várja egy X fej, nem ő az, ami X' -sá bővíti az X fejet, vagy XP-vé az X' kiterjesztett összetevőt. A csatolt összetevő szabadon járul az X' vagy XP kiterjesztési szinthez, ezért bármikor el is hagyható, és nem módosít a kiterjesztési szinten. A szórend alapján állapíthatjuk meg, hogy mely szinten jelenik meg.

A II.a. szabálysor egyik gyakori alkalmazása a fok- és mértékhatározó. Hova is illeszthetjük be például a *nagyon* adverbialis csoportot?

- (15) a. Péter *nagyon* megszokta a jólétet.
 b. A jólétet *nagyon* megszokó emberek a legkisebb kényelmetlenségtől is megijednek.
 c. *Nagyon* megszokva / megszokni a jólétet...
 d. Egy *nagyon* okos lány nem merészkedik *nagyon* messzire a biztonságos háztól.

Tekintve a betöltött igekötői helyeket a (15a-c) példákban, teljes VP-re, AP-re, illetve AdvP-re vagy InfP-re kell csatolnunk a fokhatározót. Világos, hogy a II.a. szabályhalmaz az igenévképzés alapján fogalmazza meg a maga általánosítását, de a melléknévi és a határozói szófaj igei eredet nélkül is alkalmas a fokhatározó csatolás útján történő befogadására a (15d) példa alapján; ilyenkor persze triviálisan kell kiépíteni a csatolási helyként szolgáló AP-t és AdvP-t.

A főnévi szerkezetbe nem határozói csoport csatolható be, hanem melléknévi (AP), illetve számnévi (DetP): v.ö. *nagyon kapkod ~ nagy kapkodás, kétszer meghív ~ két meghívás (kétszeri meghívás)*. A II.b-c. szabályok rögzítik az *egyetlen* lehetséges csatolási helyet, ami az N' kiterjesztési szint, hiszen a rövid birtokos (az NP módosítójában!) a minőség- és mennyiségjelzők előtt áll. A (8) példásor kapcsán már korábban is érveltünk emellett. A minőség- és mennyiségjelzők azonos csatolási helye mellett az alábbi (16b-c) példák szólnak (elismerve, hogy más példák komolyan felvetik a túlgenerálás veszélyét ezen a ponton):

- (16) a. a bátyám két hatalmas harapós kutyája
 b. az [_{AP} *öbölben veszteglő két büszke holland* vitorlás
 c. a tizenkét [_{AP} *némán veszteglő*] holland vitorlás
 d. D [_{NP} Chomsky egy régi cikke a szintaktikai szerkezetekről]
 e. D [_{NP} [_{N'} egy régi cikke Chomskynak a szintaktikai szerkezetekről]]

A (16) példásor utolsó két pontjában a (14) sorozatból már ismerős példák láthatóak. A kérdés, amire választ kell találnunk az adott keretben: amennyiben az *egy* szót mindenképpen a számevekkal azonos módon kezeljük, azaz N' szinten csatolt triviális DetP-ként illesztjük a főnévi szerkezetbe a szórend miatt, ugyanakkor a referencialitás miatt – hiszen ha határozatlanul is, de rámutatunk egy személyre, élőlényre, tárgyra vagy absztrakt fogalomra – az NP-t egy D fej bővítményeként vezetjük be, milyen hangalak feleltethető meg ennek a D fejnek?

A válasz nem lehet más, mint hogy egy *üres* hangalak. Majd látjuk fejezetről fejezetre, hogy a transzformációs generatív nyelvelméletben elfogadott ez a lehetőség, hiszen egy összetevő-mozgatás nyomán is egy üres hangalak marad a mozgatás szerkezeti kiindulópontjában. Az üres elemek legkülönbözőbb típusainak az elburjánzása az az ár, amit a finoman kidolgozott, mindenféle grammatikai kapcsolatot megjelenítő reprezentációért meg kell fizetni.

A saussure-i rendszerszemlélettől persze nem idegen a hangalakot nem öltő elemek lehetősége egy-egy összetartozó elemsorozatban. Az alábbi (17a) ragozási sorban például a kopula egyes szám harmadik személyű, jelen idejű, kijelentő módú alakja oly módon tud formailag szemben állni a többi jelen idejű, kijelentő módú alakkal, hogy üres hangalakkal rendelkezik, míg a többi alak különféle hangsorokkal fejeződik ki. A magyar esetrendszerben is van egy olyan hangalak, az alanyeseté, amely ürességével áll szemben a többivel (17b). Megfigyelhető, hogy egy rendszeren belül éppen a legalapvetőbb elem fejeződik ki az üres hangalakkal; ez kézenfekvő is, hiszen így tud takarékoskodni a nyelv: a leggyakoribb elem kapja a lehető legrövidebb hangalakot. Ebben a megközelítésben kétféle névelő van a magyarban: a határozatlan *a(z)*, és a hangalakot nem öltő, Szabolcsi (1992) által **O** szimbólummal jelölt határozatlan társa (17c). Az *egy* pedig mindig számnévnek tekintendő; ez a funkciója akkor kerül előtérbe, amikor hangsúlyos, és ily módon lehetséges más számértékekkel való szembenállást fejez ki.

- (17) a. én tanár *vagyok* – te tanár *vagy* – ő tanár \mathcal{O}_{van} – mi tanárok *vagyunk* – ...
 b. Péter-*nek*_{Dat} – Péter-*t*_{Acc} – Péter- \mathcal{O}_{Nom}
 c. [[_D a] [_{NP} cikk]] – [[_D **O**] [_{NP} egy cikk]]

A VI. szabályséma a *lexikai behelyettesítésről* gondoskodó újíró szabályokat gyűjti egybe. A X egy szótári kategóriára utal, a x pedig egy konkrét szóra, ami persze éppen az illető kategóriába esik. Az N kategória például így írható újra: N \rightarrow *kutyáinkról*.

- (18) a. (A) – Mari – adott – O – egy – tanácstalan – lánynak – O – néhány – használható – ötletet
 b. D N V D Det A N D Det A N
 c. A fiam kapott az egyik régi barátjától két gyönyörű labdát.
 d. A barátom olvasott három vastag könyvet az egyik afrikai nyelvről.

A generálási műveletsor végcélja egy-egy magyar mondatnak a levezetése. Például az ágrajzkötet P1.5. elemzése annak igazolásaként fogható fel, hogy grammatikánk képes létrehozni a (18a) példában közölt magyar szósort; ami egy kétségkívül kifogástalan magyar mondat, amennyiben az üres elemek helyén nem ejtünk semmiféle hangalakot (ugyanakkor a szemantika megkapja az általa hordozott információt). A *végső* behelyettesítésekkel kapott szósort a generatív levezetés *terminális* sorának nevezik; és éppen a lehetséges terminális sorok halmaza szolgáltatja a magyar nyelvet – azaz annak teljes mondathalmazát –, amennyiben grammatikánk deskriptíve adekvát. A szintakta számára azonban tulajdonképpen érdekesebb a végső behelyettesítések előtti alapkategóriák sorozata, amit *preterminális sornak* nevezünk, hiszen őt nem a szavak érdeklik, hanem a szófajok kombinációs lehetőségei. E bekezdés előtt a (18b) pontban éppen a (18a) mondat preterminális sora látható. A (18c-d) példapár pedig azt szemlélteti, hogy ugyanez a preterminális sor más mondatokhoz is társítható.

Az 1.0. számozású újrajró szabály formailag nem felel meg az X' elméletnek, hiszen a bemeneti oldalán nem egy kiterjesztett kategória szerepel; ráadásul a kimeneti oldalán is csak csatolás esetén állhatna két csoport. Ezt a szabályt csupán a hagyományos mondatelemzés újrajró szabályokkal való átírásának a céljából vettük fel. Azt a klasszikus elképzelést ragadja meg, hogy egy mondat egy alanyi részből és egy állítmányi részből áll, ahogyan azt az alábbi (19a) mondat példázza.

- (19) a. [_{DP} Péterék] [_{VP} elmagyarázták a diákoknak a tájékoztatót].
 b. Hajnalodik.
 c. Szemerkél az eső.
 d. [_{DP} Péternek] [_{VP} tetszenek a magas, szőke lányok].

A további példák már azt mutatják, hogy a klasszikus *szubjektum – predikátum* tagolást megfogalmazó 1.0. szabály nemcsak elméletileg problémás, hanem számos mondattípus leírására sem alkalmas. A (19b) mondat például hiánytalan, noha nem tartalmaz alanyi részt, még csak olyan rejtett formában sem, mint az a mondat, hogy *Szeretlek*. A (19c) mondat pedig tartalmaz ugyan alanyi részt, de nem az állítmányi részt *előtt*. Végül a (19d) mondat furcsasága abban nyilvánul meg, hogy az állítmányi rész előtt a főnévi szerkezet nem alanyesetben áll, mégis úgy érezzük, hogy a mondat „Péterről szól”, tehát egy pragmatikai értelemben mintha Péter mégis csak alanyi szerepet töltene be...

A megoldást majd ismét hangalakot nem öltő elemek fogják nyújtani: olyan „mondatszerző” operátorok, amelyek az X' elmélet szerint fogadnak be egy állítmányi részt a komplementumukba, illetve kínálnak maguk előtt egy szubjektumnak való pozíciót vagy éppen másfajta pozíciót. Kétféle semleges és sokféle egyéb magyar mondattípus tudunk majd így definiálni; de ne vágjunk a dolgok elébe (ld. 2-3. fejezet)!

A *mellérendelésről* kíván még számot adni a G1. újrajró szabályrendszerünk, az V. szabályséma révén. Ez a szabályséma egyszerre nagyon általános és nagyon megszorító: *tetszőleges* X kategória *tetszőleges* (értelmezhető) n-edik kiterjesztését érintheti (n = 0, 1 vagy 2), a C mellérendelő kötőszó előtt pedig *tetszőleges* (pozitív) számú összetevő állhat

(1, 2, 3 vagy elvileg bármilyen véges számú), ám a koordinált tagok *ugyanabból* az X^n összetevői kategóriából kell, hogy kikerüljenek, és a kapott összetevő kategóriája is ez kell legyen, továbbá a kötőszónak mindig éppen az utolsó tag előtt kell állnia. Az alábbi (20a) példában négy DP-t koordináltunk az előírt módon.

- (20) a. $[_{DP} [_{DP} \text{ Péterék}], [_{DP} \text{ Robiék}], [_{DP} \text{ Sanyiék}] \text{ és } [_{DP} \text{ Tomiék}]]$ ott kapnak sátorhelyet!
 b. $[_{DP} [_{DP} \text{ Berci}] \text{ és } [_{DP} \text{ Marci apró fekete } [_{N'} \text{ kutyái és macskái}]]]$...
 c. $[_{DP} [_{DP} \text{ Berci és Marci}] [_{N'} [_{N'} \text{ apró fekete kutyái}] \text{ és } [_{N'} \text{ macskái}]]]$...
 d. $CP \rightarrow X^n C' \rightarrow X^n C X^n$

Ez a (20a) példa tisztán megmutatja, hogy mi a mellérendelés döntő tényezője: valamennyi koordinált tag külön-külön is a *kik* kérdésre felel, illetve együttesen is. Tehát a DP kategóriába sorolandó minden egyes koordinált tag, illetve a teljes alanyi kifejezés is. Ugyanakkor a szerkezet a mellérendelő kötőszó körül bontakozik ki, annak lexikai tulajdonságain múlik például az, hogy hány tag koordinálható (a *de* kötőszó például csak pontosan két tag mellérendelését vállalja). Az X' elmélet szerint tehát egy CP kategóriájú összetevőt kellene építenünk a fenti (20d) pontban bemutatott módon, DP helyett. Mivel ez intuíciónknak ellentmond, a generatív nyelvészet gyakorlatában egyelőre megmaradt a mellérendelés kivételnek az X' stratégiájú építkezés alól (miközben persze vannak törekvések az X' elmélettel összhangban álló megoldási lehetőségek feltárására is).

A fenti (20b-c) pontokban az ágrajzkiegészítést P1.4. mondatának kétféle elemzését elevenítem fel, egyrészt hogy már most legyen olyan példa, ahol nem csoportokat koordinálunk (hanem például az N kategória első kiterjesztését), másrészt hogy a mellérendelésből adódó tipikus szerkezeti többértelműségek lehetőségére is felhívjam a figyelmet. A kötőszó *szerkezeti* helyén múlik, hogy milyen típusú dolgok alkotják a mellérendelő szerkezet által leírt csoportot (csak emberek, vagy csak állatok, vagy vegyesen); és ezzel összefüggésben a minőségjelző csatolási helye is többféle lehet, amittől pedig az függ, hogy az adott minőségjelző minek a tulajdonságáról tesz állítást (csak kutyákéről, vagy kutyákéről és macskákéről vegyesen).

Áttekintettünk tehát egy olyan generatív szabályrendszert, amely így első közelítésben csupán az újraíró szabálytípust alkalmazta, transzformációs szabályokat még nem. A hagyományos magyar mondatnani elemzések leíró kapacitását itt-ott már így is túlléptük (eltekintve az alárendeléstől): egyrészt a szórendről is számot adtunk, másrészt birtokosból például két fajtát tudunk megkülönböztetni, elszámoltunk a névelőkkel is, a minőségjelzők esetében pedig meg tudunk különböztetni egyfajta hierarchikus elrendezést (ld. (16)) a mellérendelő jelzőhalmazostól. Másfelől nézve az UG egy parametrikus variánsaként állítottuk elő ezt a hagyományos megfigyelésekre épített magyar grammatikát.⁷

⁷ Ebben a lábjegyzetben bemutatok egy olyan generatív grammatikai szabályrendszert, ami éppen az 1. lábjegyzetben megemlített absztrakt nyelvet határozza meg. A nyelvet így ragadhatjuk meg egy halmazelméleti definícióval:

a. $L = \{ x \in \{a,b\}^* : (x)_1 = (x^R)_1 \}$.

Olyan a és b szimbólumokból összerakható füzerekről van szó, amelyek első tagja megegyezik az utolsóval, vagyis a fordítottjának az első tagjával. A generatív szabályok pedig:

b. $\{S \rightarrow aTa, S \rightarrow bTb, T \rightarrow aT, T \rightarrow bT, T \rightarrow \lambda, S \rightarrow a, S \rightarrow b\}$.

Ezek egytől egyig újraíró szabályok, ugyanúgy, mint a G1. magyar grammatika szabályai. Az első szabály arról gondoskodik, hogy ha egy generálható füzér a -val kezdődik, akkor azzal is végződjön. A második szabály ugyanezt biztosítja a b szimbólummal kezdődő füzerek esetén. A T segédszimbólum a generálható füzerek középső „összetevőjéért” felelős, annak szintagmatikus kategóriájaként fogható fel. A harmadik és a negyedik

szabály azt biztosítja, hogy egy grammatikus fűzér belsejében tetszőlegesen sorjázhatnak a és b szimbólumok (tetszőleges, persze véges mennyiségben és tetszőleges sorrendben). Az ötödik szabályban szereplő λ szimbólum az üres fűzérre utal, és valamelyest a triviális újraíráshoz hasonlítható a szerepe: a T kategóriájú összetevőt a generálás során előbb vagy utóbb üres „hangalakúnak” kell választanunk, hiszen a végtelenségig nem folytatható egyetlen generatív levezetés sem. Végül az utolsó két szabály két konkrét egytagú fűzért állít elő közvetlenül az S kezdőszimbólumból kiindulva; a következőket: $\langle a \rangle$, illetve $\langle b \rangle$. Vegyük ugyanis észre, hogy az eddigi szabályokkal csak olyan fűzéreket állíthatunk elő, amelyekben ténylegesen „leteszünk” kettő, bár megegyező szimbólumot ($a\dots a$, $b\dots b$). Tekintsünk végül néhány generálást!

c. $S \rightarrow aTa \rightarrow aa$

d. $S \rightarrow b$

e. $S \rightarrow bTb \rightarrow baTb \rightarrow babTb \rightarrow babbTb \rightarrow babbbaTb \rightarrow babbbaaTb \rightarrow babbbaabTb \rightarrow babbbaabb$

II. A magyar semleges mondat

Mottó helyett ezúttal a fejezet végére illesztett függelékben szereplő írást érdemes elolvasni...

Ebben a fejezetben magyar generatív grammatikánk azon szabályait fogom bemutatni, amelyek egy *semlegesnek* tekinthető mondat típus generálását teszik lehetővé. Erre a részrendszerre – mint a közös vonásokért felelős alapra – lehet majd felépíteni a nemsemleges mondat típusokért felelős szabálysémákat is.

Miközben él bennünk – a magyar nyelv anyanyelvi beszélőiben – valamiféle intuíció arról, hogy például az alábbi mondatok közül az (1a) semlegesnek tekinthető, míg az (1b) semmiképpen nem tekinthető semlegesnek, korántsem könnyű precízen definiálni a semlegesség fogalmát. Megközelíthetjük bármelyik nyelvleírasi területről; tendenciaszerűen azonos eredményre jutunk, de néhány részlet finomabb kidolgozása még a jövőbeli kutatásokra vár.

- (1) a. 'Péter ^(s)odaúszott a 'bójához.
b. A 'bójához ''Péter úszott oda.
c. 'Péter 'úszott 'oda a 'bójához,...

Kezdjük a jelentéstani megközelítéssel! Egy mondat jelentése két forrásból táplálkozik: egyrészt a szavak hozzák magukkal a lexikai komponensből a maguk jelentését és potenciális vonzataikra vonatkozó jelentésbeli korlátozó hatásukat (ld. pl. (I.9d)), másrészt a szórend – vagyis sejthetően a mögöttes szerkezet – sajátosságai további jelentéselemekkel szolgálnak. Ebben a megközelítésben a semleges mondat úgy határozható meg, mint amelynek jelentése pusztán a lexikai jelentéstényezőkből áll össze, nincsen szerkezeti többletjelentés, vagy óvatosabban fogalmazva a szerkezetből adódó többletjelentés minimális.

Az (1a) mondat például azért mondható semlegesnek, mert az adott szavak éppen az adott sorrendben *nem* hordoznak semmilyen többletjelentést azokon a lexikai tartalmakon túl, miszerint valaki odaúszott egy tárgyhoz, az illetőt Péternek hívják, a tárgy pedig egy bója. Az (1b) mondatnak kétségkívül gazdagabb a jelentése, hiszen az (1a) mondatban megfogalmazódó információt az (1b) mondat is hordozza ((1b) \Rightarrow (1a)), viszont az (1b) mondatból az is kiderül, hogy a beszélgetés résztvevői másokról is el tudták volna képzelni, hogy odaúsztak a bójához, de eme szóba jövők közül végül is csak Péter tette ezt meg tényleg (az nem igaz, hogy (1a) \Rightarrow (1b)). Az (1b) mondat tehát rendelkezik bizonyos szerkezeti jelentéstöbblettel, amelynek döntő eleme az iméntiekben felvázolt azonosító–kirekesztő jelentéstartalom, amit a Kiefer-kötet (1992) követve *fókusz*nak nevezünk majd.

A *bójához* vonzat mondatéli helyzete sem természetes. Az előző fejezetbeli (I.19) példásor kapcsán egy olyan sejtésre juthatunk, hogy a mondat élén a cselekvő alanyak „illik” állnia, mint az (1a) példában, azaz ez tekintendő a semleges helyzetnek. Valamiféle

(nehezen megragadható) többletet jelent az, hogy az (1b) mondatban a cselekvő alany helyett egy másik vonzatot kívántunk *topikként* előtérbe állítani („arról szól most a mondat”).

A III. fejezet témája lesz az ilyen fókusz- és topikképzések szörendmódosító hatásainak az áttekintése. Egyelőre maradunk annyiban, hogy ezek azok a szerkezeti változások, amelyek révén nemsemleges mondattípusokat kaphatunk; mégpedig sejtetően valamilyen kiinduló alapszerkezeten végrehajtandó összetevő-transzformációknak tulajdonítható változtatások révén.

A semlegesség hangtani megközelítésének is az lehet a kiindulópontja, hogy „eredendően” milyen intonáció jár egy szónak. Erre viszonylag pontosan lehet válaszolni: a magyar nyelvben minden „tartalmas”, másképpen megközelítve nyílt szóosztályba tartozó szónak egy kezdőszótagi hangsúly jár; és nem jár hangsúly az olyan (zárt osztályokat alkotó) grammatikai funkciószavaknak, mint a névelők vagy kötőszavak. Az (1a) példában a szavakat megelőző vesszők azt mutatják, hogy minden tartalmas szó ezt az eredendően neki járó kezdőszótagi hangsúlyt viseli – így egy olyan egyenletes hangsúlyeloszlás jön létre, amit bizvást tekinthetünk a magyarban *semleges intonációnak*.

Picit erősebb hangsúlyt a mondat középpontjában álló időjeles igére helyezhetünk, választható módon. Ezt jelzi a zárójelbe tett hangsúly-vessző. Maga az ígető érdemel még kommentárt: amennyiben az *igekötővel* együtt alkot egy szót, nyilván nem jár neki önálló hangsúly. Az (1b) mondat és a később részletesebb tárgyalásra kerülő (1c) mondat azonban azt mutatja, hogy az igekötő meglehetősen önálló életet él. Egyelőre hagyjuk nyitva az igekötő kérdését, annyiban maradva, hogy ige előtti helyzetében tekinthetjük úgy, hogy „hangtani szempontból” egy szót alkot az ígetővel, míg más helyzetekben igenis nyerhet hangtani önállóságot. Előrebocsátjuk, hogy e fejezet főszereplője úgyis ez a magyar nyelvtudomány számára legtöbb fejtörést okozó morféma lesz, azaz az igekötő.

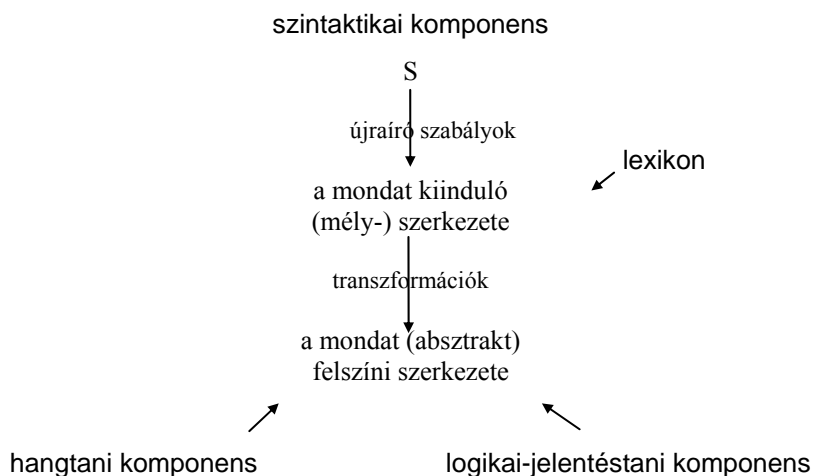
Az imént felvázolt megközelítésből tehát az adódik, hogy az (1a) mondat mellett az (1c) mondat is semlegesnek nyilvánítandó, míg az (1b) mondat minden kétséget kizáróan nemsemleges: az egyenletes eloszlás helyett polarizálódott az intonációs minta. Ezúttal is használhatjuk a fókuszra vonatkozó hasonlatot: az azonosító–kirekesztő információt hordozó összetevőn (*Péter*) látszik koncentrálni mindaz a hangsúly, aminek egy része a semleges helyzetben a mondat ezt követő szakaszán oszlana el.

A semlegesség pragmatikai megközelítését az *előfeltevés* (avagy *preszuppozíció*) fogalmára építhetjük. A semlegesnek remélt (1a) mondatban is vannak előfeltevést hordozó elemek: a határozott névelő és a tulajdonnév. Olyan közegben hangozhat el ez a mondat teljes joggal, ahol a társalgók számára egyértelmű (akár a számukra is érzékelhető társalgási térből, akár a társalgás megelőző szakaszaiból), hogy ki a Péter néven említett személy, illetve hogy milyen bójáról van szó. A semlegességet tehát úgy próbálhatjuk meg „becserkészni”, hogy csakis bizonyos szavak által hordozott preszuppozíciós hatás nyilvánul meg az ilyen mondatokban, a szórendi és intonációs sajátosságok nem hoznak további előfeltevéseket.

Az (1b) mondat nyilvánvalóan nem minősül semlegesnek a fentiek szerint, hiszen azt az előfeltevést hordozza, hogy valaki odaúszott egy adott bójához; vagy legalábbis voltak sikeresen teljesített úszási célpontok, és ezek egyike egy adott bója volt. Az (1c) mondatról nehéz nyilatkozni: arról értesülünk, hogy Péter éppen egy cselekvés végrehajtása közben van; nem világos, hogy önmagában ez a *folymatos* időszerkezet (aspektus) milyen előfeltevést igényel, és milyen erősséggel.

Ami a transzformációs generatív keretet illeti, abban eredendően két szintaktikai fázis különül el. Az első fázisban a már ismert újraíró szabálytípusba tartozó szabályok segítségével az S kezdőszimbólumból kiindulva elő kell állítani egy közvetlen összetevős szerkezeti elemzést, amiből egy terminális szósor is kiolvasható. Ezt a hatvanas években *mélyszerkezetnek* (Chomsky 1965) nevezték, a Kiefer-kötet (1992) megírásának az idejében pedig *kiinduló szerkezetnek*. A második szintaktikai fázisban *transzformációs* szabályok működnek, amelyek bemeneteként és kimeneteként egyaránt közvetlen összetevős szerkezeti elemzések szolgálnak. Egy adott transzformációs szabály egy ágrajzon ténylegesen olyan változást okoz, hogy egy összetevő elhagyja eredeti helyét, ott csak *nyomot* hagy, ami egy bizonyos típusú üres hangalakkal való kitöltését jelenti annak a szerkezeti pozíciónak, és egy másik szerkezeti pozícióban jelenik meg, hangalakat ott ölt.¹

- (2) A transzformációs generatív grammatika *módosított kiterjesztett sztenderd elméletében* a komponensek együttműködésének a modellje:

Vonzó elképzelés lenne a kétféle szintaktikai fázishoz igazítani a semleges mondatípus elkülönítését a nemsemleges típusoktól; vagyis azt mondani, hogy az újraíró szabályok alkalmazásával létrehozott mélyszerkezet éppen a semleges mondatot adja, a fókuszos és egyéb nemsemleges mondatípusokat pedig adott transzformációk alkalmazásával lehet előállítani – explicitté téve, hogy a semleges mondat hordozza a közös alapját a különféle nemsemleges típusoknak. É. Kiss (1992) szellemében fogant megközelítésünk alapszemlélete nem áll távol ettől a felfogástól, úgy ítéljük meg azonban, hogy a magyar semleges mondat szórendjét *három* tényező határozza meg, ezek részlegesen ellentétes követelményeit pedig csak két transzformáció bevezetésével hangolhatjuk össze.

¹ Legalábbis a *derivációs* felfogás szerint így kell elképzelnünk a transzformációt. Modernebbnek számít (pl. Brody 1994) a *reprezentacionalista* felfogás, amely szerint egy összetevős szerkezeti ágrajzon ugyanannak az összetevőnek számos *kópiája* (másolata) van egyidejűleg jelen, minden pozícióban valamilyen releváns grammatikai viszonyt mutat meg, hangalakat viszont csak egyetlen pozíciójában illeszthetünk be, ami a magyar grammatika esetében egy jól definiálható értelemben hierarchikusan legmagasabb pozíció kell legyen.

Mindhárom tényező a mondat középpontjában álló időjeles ige (a lexikai komponensben rögzítendő) kívánalmaként fogható fel. Az igenek mindenekelőtt *vonzatokra* van szüksége egy mondatban, hogy az általa megjelenített szituáció szereplőit meg tudjuk nevezni; ezek tipikusan (referenciális) DP csoportok alakjában ölthetnek testet, de más XP csoportok is előfordulhatnak. Az I. fejezetben is már felmerült vonzatelv legtisztább megvalósítása az, ha az ige valamennyi vonzatát a V fej után, a V' alatti komplementumban vesszük fel.

Az alaktani jól formáltság is figyelembe vehető egy olyan megközelítésben, mely szerint az ige a V' alatt „oszthatja ki” vagy „ellenőrizheti” vonzatainak sajátos névutós vagy *esetjelölését*, ami által kizárhatjuk például a **Péter által odaúszott a bójának* mondatot nem alkotó szósort. A V' alatt ellenőrizhető egy másik morfológiai jelenség is: az egyeztetés a fej és kiténtetett vonzatai között (Lehmann 1988); így zárható ki például a következő szósor a lehetséges magyar mondatok köréből: **Péter odaúsztunk a ti stégükhöz, mert nekünk is vissza kellett érnem délre a nyaralóba*. Előrebocsátjuk, hogy a V' alatt az ige olyan szemantikai jellegű szerepeket is „kioszt” / „ellenőriz”, amelyeket a vonzatok által megnevezett szereplőknek kell eljátszaniuk (pl. „cselekvő” Ágens, „elszenvedő” Páciens, Kezdőpont és Végpont mozgás esetén, eszközként szolgáló Instrumentum).

Az X' elméletből adódó, morfológiai és szemantikai illeszkedésekről való számadást kézenfekvően lehetővé tevő vonzatelv az alábbi (3a) szórendet nyújtana, ami semlegesnek a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető: a cselekvő személyt és a mozgásának végpontját megjelölő DP-ken kívül a mozgás irányát közlő AdvP csoportot ábrázoltam az igei fej mögött, a V' alatti komplementumban.

- (3) a. $[_{VP} [_{V'} 'Úszott [_{AdvP} 'oda] [_{DP} Péter] [_{DP} a 'bójához]]]$.
 b. $'Péter_j [_{VP} 'oda_i [_{V'} úszott \emptyset_i \emptyset_j a 'bójához]]$.
 c. $'Péter_j [_{VP} [_{V'} úszott 'oda \emptyset_j a 'bójához]]$, mikor kidugta egy szörny a fejét a vízből.
 d. $'Péter_j [_{VP} [_{V'} úszott \emptyset_j]]$.
 e. $[_{VP} [_{V'} 'Hajnalodik]]$.
 f. $[_{VP} 'Be_i [_{V'} esteledett \emptyset_i]]$.

Ezen a ponton folyamodhatunk a *transzformációkhoz*, azaz összetevők mozgatásához! A (3b) pontban megismételt semleges mondatváltozatot ezúttal úgy állítottuk elő, hogy a (3a) szerkezetet vettük kiinduló szerkezetként figyelembe, majd az igeikötőt a VP módosítói pozíciójába mozgattuk, a cselekvőt kifejező alanyt pedig a VP elé; ami által egy szabályos közvetlen összetevős szerkezeti elemzéshez jutottunk, legalábbis amennyiben elfogadjuk, hogy a V fej mögötti komplementumszakaszban egy AdvP és egy DP üres hangalakkal marad. Ennek a semleges mondatnak a generálása tehát két transzformációt igényel ebben a felfogásban, amennyiben össze akarjuk egyeztetni a vonzatelv következetes érvényesítését a tényleges szórendről való elszámolás kívánalmával. Most az a kérdés, hogy mik azok a tényezők, amelyek a szórendi módosítást kiváltják.

Az igeikötő mozgásának okát a (3b) és a (3c) összehasonlításából érthetjük meg. Az elsőt a *swam* igealakokkal (egyszerű múlt idő), a másodikat a *was swimming* folyamatos aspektusú szerkezettel lehetne lefordítani angolra. A befejezett és a folyamatos időszemlélet megkülönböztetésére a magyarban is található teszt. A (3c) mondatba beillesztettünk egy időhatározói alárendelést, ami egy pontszerű eseményre utal. A (3c) folyamatosságát az mutatja, hogy e pontszerű esemény beleesik a főmondatban leírt tevékenység időszakaszába, vagyis Péter úszik, úszik, úszik, és eközben valamikor előbukkan a szörny a

mélységből. Ha ugyanezt a pontszerű eseményt megjelölő időhatározót a (3b) mondathoz tennénk hozzá, akkor olyan értelmezést kapnánk, miszerint a szörny felbukkanásával kezdődik meg az úszás, sugalltan annak hatására..

Kamp és Reyle (1993) diskurzuszemantikai elképzelései alapján kézenfekvő hipotézissel is tudunk szolgálni (Alberti 2000, Ohnmacht 2006) az igekötő helye és az aspektus közötti összefüggésre. Az ötlet lényege az, hogy a magyar mondat központi magja az igei fej és az azt közvetlenül megelőző VP-módosítói pozíció. Ha egy mozgásige esetében e kettős pozícióban mindössze az igetövet találjuk, akkor az adott mozgásforma gyakorlásának kifejezésére irányul a mondat: valaki úszik, úszik, úszik; *homogén* a leírás, se kezdet, se cél nem áll a figyelem középpontjában – ez a *folyamatos* időszerkezeti nézőpont. Ha viszont az irányt megjelölő igekötő bekerül a központi mondatmagba, akkor az irányra terelődik a figyelem, vagyis arra, hogy *valamire irányul* a cselekvés, amit immár heterogénnek láthatunk: nyilván van kezdete, és a végpont elérése egyben egy cél elérését jelenti – nézőpontunk ekkor *befejezett*.

Ebben a szemléletben semlegesnek fogadhatjuk el az (1a) és az (1c) mondatváltozatot egyaránt, ahogy azt az egyenletes hangsúlyeloszlás mindkét esetben sugallja is. Az aspektus egy olyan szemantikai érték, amit mindenképpen be kell állítani így vagy úgy. Szoktak úgy is fogalmazni, hogy a folyamatos érték esetén *belülről* szemléljük azt a történetet vagy cselekvést, amit a befejezett aspektusérték mellett *kívülről* szemlélünk. Amennyiben tehát nem foglalunk állást valamelyik nézőpont elsődlegessége mellett, akkor mindkettőt semlegesnek kell tartanunk.

Ami a mondatélre került DP-t illeti, a hagyományos szemlélettel összhangban azt mondhatjuk, hogy kiemeltük azt a szereplőt, akiről vagy amiről a mondat *szól*, azaz állítást tesz. Az (1a) és az (1c) mondat esetében ez egy Péter nevű személy. Ezek a mondatok persze egy bójáról is tesznek állítást, de úgy tűnik, hogy a nyelv kiemel egyet a szereplők közül abban a tekintetben, hogy „elsődlegesen” arról tétetik az állítás. A nemsemleges (1b) mondat esetében például a bója van kiemelve ebből a szempontból. Ennek a témakiemelésnek egy szöveg mondatról mondatra történő információs szerveződése szempontjából van jelentősége.

Az (1) példasor azt a hipotézist hivatott sugallni, hogy az ige vonzatai között van egy olyan, amelyik a semleges helyzetben kiemelendő a mondat élére, hogy eljuttassa a *természetes szubjektum* szerepét. Egy cselekvőt megnevező, alanyesetben álló összetevő erősen predesztinált erre a funkcióra.

Összefoglalva tehát a korábban emlegetett három tényezőt: az ige által leírt szituációnak meg kell nevezni a *szereplőit* a V' alatti komplementumban, be kell állítani az *időszerkezeti nézőpontját*, tipikusan a VP módosítói pozíciójának az egyik vonzattal való kitöltése révén, végül egy erre kitérített másik vonzatot a mondat élére kell vinni az állítást hordozó VP előtti pozícióba, hogy a mondat információs szerkezetében ellássa a *természetes szubjektum* feladatkörét.

A fenti (3d) és (3e) példa azt mutatja, hogy nem szükségszerű egy olyan vonzat jelenléte, amelyik a mozgása révén többféle aspektuális beállítást tudna nyújtani. A (3e) és a (3f) példa pedig azt szemlélteti, hogy egyes vonzatkeretekben nincsen a természetes szubjektum funkciójára hivatott szereplő. A vonzattal nem rendelkező *hajnalodik* ige körül (3e) ezek szerint egyetlen transzformáció nélkül generálhatunk semleges mondatot, míg másfelől a szintén semleges (3b) mondat előállításához két transzformációt is igényel, legalábbis egy olyan keretben, ahol a vonzatok V' alatti szerepeltetésének az elvét a tárgyalt szigorú változatban érvényesítjük.

Járjuk körül egy példasor erejéig a természetes szubjektum problematikáját! A döntő kérdés: a morfológiai értelemben vett alannyal való kapcsolata; hiszen a hagyományos nyelvészeti szemléletben az alanyról mondjuk, hogy „röla szól a mondatban tett állítás”.

- (4) a. Hajnalodik.
 b. Esik az eső. /^{??}Az eső esik.
 c. Úszik egy dinnyehéj a vízen. /^{??}Egy 'dinnyehéj 'úszik a 'vízen.
 d. Péter úszik. /^{??}Úszik Péter.
 e. 'Péternek 'tetszik egy 'lány a 'szomszédból.
 f. 'Pétert 'érdeklí a 'generatív 'nyelvészet.

A fenti első példában nem is lehet természetes szubjektum, hiszen egyáltalán nincsen vonzata az igének (4a). A (4b) mondatnak van ugyan alanya (azaz morfológiai alanyesetben álló összetevője), de egyáltalán nem kívánkozik a mondat élére. A magyar nyelv ezzel pontosan érzékelteti, hogy nem lehet így átfogalmazni a mondatot: „Az esőről kívánok állítást tenni, éspedig azt állítom, hogy esik.” Hiszen az eső maga abban nyilvánul meg, hogy esik; ez tehát nem egy már azonosított esőről szóló új állítás (mintha azt mondanánk például: *A tegnapi eső kárt okozott Bélééknak a telkén*). Maleczkit (2000) követve *thetikus* mondatípusról fogok beszélni akkor, amikor nincsen kiemelt szereplő, akiről/amiről tétetik az állítás; szembeállítva a *kategorikus* típusal, amelyik felmutatja a klasszikus szubjektum–predikátum tagolódást.

A (4c) és a (4d) mondat összevetése azt a tanulságot nyújtja, hogy az úzás mint történés alanya nem hajlamos természetes szubjektumként szolgálni (a kérdőjeles változatot a megadott hangsúlyozással kell tekinteni, hogy ne a VP módosítójába képzeljük), a cselekvő alany viszont annál inkább. A (4e) és a (4f) mondat is a fenti alakban semleges, a megadott hangsúlyozással, ami egyértelművé teszi, hogy kategorikus mondatokkal állunk szemben, ám meglepő módon ezekben van ugyan alany, mégis egy másik vonzat jelölődik ki a természetes szubjektum feladatkörére.

A korábban emlegetett szereptípusok – ún. *thematikus szerepek* (Komlósy 1992) – segítségével az alábbiakban lelhetjük meg a magyarázatot. A tipikus kategorikus mondatípusban a cselekvést elvégző Ágens kapja egyfelől az alanyi morfológiai jelölést, másfelől a természetes szubjektum funkcióját. Ezért az alanyi funkció és a természetes szubjektum funkciója tipikusan egybeesik (4d). Amennyiben az alany csupán elszenvedője egy történésnek (4b-c), vagy egy érzelmi viszony leírásában játszik szerepet, ahol Ágensről nem beszélhetünk, csak *Experiens*ről (ő az érzelem hordozója) és *Stimulus*ról (ő az érzelem tárgya), az alany nem feltétlenül lesz hivatott a természetes szubjektum funkciójára (4c,e,f). Ekkor maradhat a mondat *thetikus* (4c), vagy válhat *kategorikussá* oly módon, hogy a nem alanyesetű *Experiens* vállalja el a természetes szubjektum feladatkörét. Az *Experiens* amúgy is személy szokott lenni, állítást tenni pedig szeretünk személyekről.

E. Kisst (1992) követve tehát elválasztjuk az *alany* (mint a hangalakot nem öltő esettel megjelölt főnévi kifejezés) morfológiai fogalmát a *természetes szubjektum* diskurzuszemantikai fogalmától („amiről az állítás tétetik”): nem mindig tölti be az alany a természetes szubjektum funkcióját, másrészt nem mindig az alany tölti be ezt a funkciót, sőt ez a funkció a *thetikus* mondatípusban meg sem jelenik, függetlenül attól, hogy a vonzatok között jelen van-e egyáltalán alany, vagy sem.

Tekintsük most át a szabálykönyvben is megadott szabályrendszert a magyar semleges mondat generálására és tulajdonságainak a megragadására! Ahogy a fenti (2) ábrán közölt grammatikai modell is mutatja, négyféle szabályformával kell számolnunk.

Van kétféle szintaktikai szabály: a mélyszerkezet előállításáért felelős *újraíró* típus (2.U1-3'', C1), illetve a mélyszerkezeti ágrajzból a felszíni szerkezeti ágrajzot létrehozó *transzformációs* típus (2.T1-4). A *hangtani* komponensben két szabály (2.H1-2) ragadja meg a semleges mondat intonációs mintáját ahhoz a kiinduláshoz képest, hogy minden tartalmas magyar szónak jár egy kezdőszótagi hangsúly. A két I jelű *jelentéstani* ('interpretáló') szabálynak pedig azt a jelentéstöbbletet kell megragadnia, ami egy semleges mondatban megjelenik a szavak lexikai jelentésének a pusztá összegén túl.

(5) G2. A semleges mondatot kialakító és jellemző szabályrendszer (ld. I. kötet, 48. o.)

Újraíró szabályok: S=TP (<i>kategorikus</i> mondattípus) vagy S=VP (<i>thetikus</i> típus):		
2.U1	S → DP VP S=TP (TP→DP T'→DP T VP) természetes szubjektum	
2.U2	WP → (YP) W' W=V, Inf, A, Adv; Y tetsz. módosító (verbális)	
2.U3	W' → W ZP* W, Z = N, D, V, A, Adv, Inf vonzatok, bővítmények	
2.U3'	V'csomópont alatt generáljuk az igei vonzatokat; általánosságban pedig a W kategóriájú régens vonzatait W'csomópont alatt generáljuk.	
2.U3''	A V'(W') mondatszakaszban a V (W) után álló összetevők sorrendje szabad.	
2.C1	XP → ZP XP XP= VP, TP, ZP = DP, AdvP szab. hat. csatolása	
Transzformációs szabályok (az „aspektuális” és a szubjektum-predikátum keret kialakítására):		
2.T1	(YP,W') → (YP,WP) W = V, Inf, A, Advmozgatás (ige-)mód-i poz-ba	
2.T2	(YP,WP) → (YP, UP) W = Inf, Adv; U = V, Inf, Adv, ahol az U fejnek vonzata a WP mozgatás „felfelé” módosítóból módosítóba	
2.T3	(YP,W') → (YP,U') ahol az U fejnek vonzata a WP extrapozíció	
2.T4	(DP,V') → (DP,TP) S=TP természetes szubjektum	
Hangsúlyszabályok:		
2.H1	<i>Kötelező főhangsúly:</i> A VP módosítói pozíciójában álló összetevő kötelezően <i>főhangsúlyt</i> kap.	
2.H2	<i>Hangsúlyirtás:</i> A VP-módosítói pozícióban álló XP és az őt követő ige egy <i>fonológiai szót</i> alkot; ennek érdekében az ige(tő) hangsúlya kiirtandó.	
Értelmezés (informális):		
2.I1	A VP első nem-csatolt pozíciójában álló elem határozza meg a mondat aspektusát; az idekerülő elem a régens lexikai leírásában számára meghatározott aspektust ad (az igekötő többnyire befejezettet).	
2.I2	A 2.T4 transzformáció által betöltött (DP, TP) pozíció (S=TP) a mondat „természetes szubjektumaként” értelmeződik.	

Az első újraíró szabály (2.U1) csupán megismétli a klasszikus megfogalmazó G1.0 szabályt, a fölötte lévő sorban azonban már ott rejlik a *thetikus* alternatíva: egy mondat egyetlen VP alakjában is megjelenhet. A *kategorikus* mondattípusra megelőlegezzük a TP jelölést, ami egy X' elméletnek megfelelő mondattípus-rendszerezésbe illeszkedik. Előrebocsátjuk, hogy lesznek majd topikos (TP), fókuszos (FP) és kvantoros (QP) magyar mondatok, attól függően, hogy mi az az (üres hangalakú) Y operátorfej (Y = V, T, Q, F), ami megszervezi az adott mondattípust, biztosítva a megfigyelt szórendet és jelentéstöbbletet. A szubjektum–predikátum felbontású semleges mondat úgy illeszkedik e rendszerbe, hogy olyan topikos mondatként áll elő, amelynek T típusú operátorfeje egy természetes szubjektum operátor (op_{szubj}).

Az U2-3 újraíró szabálypár az X' elmélet két alaplépését specifikálja igei vagy igenévi csoportok esetére. Az (1a) pontban szereplő bevezető példánk esetében egy VP kiépítéséről kell gondoskodnunk, imígyen: $VP \rightarrow AdvP V'$, $V' \rightarrow V AdvP DP DP$. Az említett újraíró szabályok által generált két AdvP között a T1 transzformációs szabály teremt kapcsolatot, a következő módon specifikált alakban: $(AdvP, V') \rightarrow (AdvP, VP)$. Az előző fejezetben írtaknak megfelelően ez azt jelenti, hogy az igeekötőt V' alól el kell vinni a VP csomópont alá, vagyis a VP módosítói pozíciójába. Intézkedjünk most a másik szükséges transzformációról is, amit a T4 ír le: egy V' alatti DP-t a topikos mondatot kialakító TP módosítójába kell emelni. Így kerül az (1a) mondat alánya a mondat élére. Megjegyzendő, hogy nem a két transzformációs szabály dönti el, hogy mely igevonatok lesznek kitüntetve a mondat aspektusáért felelős (I1) igemódosítói és a természetes szubjektum (I2) mondatéli pozíciójára, hanem a korábban tárgyalt tulajdonságai a vonatoknak az ige által leírt szituációban.

Az U3 újraíró szabálysémához két megjegyzést fűztünk. Az U3' megjegyzés egyrészt arra vonatkozik, hogy a fejhez vonatként kapcsolódó összetevőknek a mélyszerkezetben kötelező a V' alatt megjelenniük; ennek természetes oka az, hogy ahogy a fej által leírt szituációhoz szervesen kapcsolódnak a szituáció szereplői, úgy kell a szintaktikai reprezentációban is a fejhez közvetlenül társulniuk a szereplőket megnevező csoportoknak. Másrészt a bővítményi pozíciókból nincsenek eleve kizárva a szabad határozók sem, mint azt alább a (6a) pontban a vonatok közé bekevert (dőlt betűvel megjelölt) szabad határozói funkciójú csoportok mutatják:

- (6) a. Péter [_{VP} meg [_{V'} beszélte *tegnap az új lánnyal az iskolaudvaron a matekleckét*]].
 b. *Tegnap* [TP Péter *az iskolaudvaron* [_{VP} meg [_{V'} beszélte az új lánnyal a matekleckét]].
 c. *Az iskolaudvaron* [TP Péter [_{VP} meg [_{V'} beszélte *tegnap az új lánnyal a matekleckét*]].

A IV. fejezetben*** amellet fogunk érvelni, hogy a *szabad határozók* természetes helye valamilyen *csatolt* pozícióban van, éppen azért, mert szemantikai szempontból szabadon járulnak egy szituációt leíró nyelvi egységhez. Jelenleg a fenti C1 szabályséma hozhat létre ilyen csatolt pozíciókat, VP-n vagy TP-n. A (6b) mondat szerkezetében például az időhatározó a TP-re, míg a helyhatározó a VP-re van csatolva. A (6c) mondatban csak a helyhatározó jelenik meg csatolt pozícióban, ezúttal a TP-re csatolva; az időhatározó a V' alatti bővítményi helyen tartózkodik.

Egy vonatnak azért *kell* a V fej mellett megjelennie, mert nem saját alakja határozza meg a mondatban leírt szituációban betöltött szerepét, hanem ebbe jelentősen beleszól az igei jelentés is. Mit jelent például egy mondatban előforduló *az iskolában* összetevő? Nem feltétlenül azt, hogy az iskola belterületén zajlik le valami, hiszen a *csalódik* ige például egészen más szerepet adhat ennek az egységnek: pl. *Péter csalódott az iskolában*. Pontosíthatjuk a megfigyelést: ezúttal nem helyhatározói funkciót kap *az iskolában*, hanem a Stimulus szerepét.

A vonatként szereplő összetevőről tehát csak az öt vonatként megkövetelő fej „mondja ki a végső szót” szerepe, jelentése tekintetében – ezt fejezi ki a fej kiterjesztése alatti helye. A szabad határozónak viszont önálló a hozzájárulása a mondatjelentéshez, megjelenési helye ezért lehet szabadabb. Preferált persze a csatolt helyzet; és nem titkoljuk, hogy nem könnyű megmagyarázni, hogy miért nem *csak* csatolt helyzetben jelennek meg.

Az U3'' megjegyzés (É. Kiss 1992) kapcsolatos a magyar nyelv I. fejezetben tárgyalt *nem-konfigurációs* jellegével: a vonatszerepek megkülönböztetése a magyarban nem a szórendre (illetve az amögött sejtethető szerkezeti konfigurációra) hárul, hanem az

esetragokra. Az a tapasztalat, hogy az ige előtt jelentés-elkülönítő szerepe van az összetevősorrendeknek, az ige mögötti komplementumszakaszban viszont nem. Az alábbi szórendi változatok tehát nem járnak (kimutatható) jelentéskülönbséggel (és valamennyien elfogadhatóak, bár kétségkívül eltérő mértékben):

- (7) a. Kölcsönadott Péter Marinak egy ezrest.
 b. Kölcsönadott egy ezrest Péter Marinak.
 c. Kölcsönadott Marinak Péter egy ezrest.

A hangtani szabálypár (H1-2) éppen annak a mondatszakasznak az intonációjáért felelős, amit korábban a mondat magjaként emlegettem. Bár a fonológusok itt-ott bírálják az É. Kiss (1992) által javasolt *fonológiai szó* kifejezést, annyiban találó, hogy a VP módosítói pozíciójába kerülő összetevő és az azt követő ige egyetlen kezdőszótagi hangsúllyal rendelkező intonációs egységgé forr össze. Az igeikötős ige tehát a *hangtan* számára egy egység, ugyanakkor szintaktikai kezelése kiválóan számot ad arról, hogy ebből a szempontból két önálló (eltávolodni és sorrendet változtatni képes) részből tevődik össze.

Többféle általánosítás lehetősége is ott rejlik az U2-3 szabálysémában. Ahogy az intonációs mintázatból is megállapíthatjuk, az igeikötő helyett másfajta (YP) csoport is bekerülhet a VP módosítójába, függően az ige komplementumában helyet foglaló vonzatok kategóriájától is: az ige által kijelölt módon ragozott melléknévi csoport (8b), főnévi csoport (8c-d), olyan határozói csoport, amely nem igeikötőt takar (8e), sőt bizonyos igék mellett referenciális DP (8f-g):

- (8) a. 'Péter_j [_{VP} [_{AdvP} '(^o)be_i] [_{V'} festette Ø_i Ø_j a 'kerítést]].
 b. 'Péter_j [_{VP} [_{AP} '(^o)zöldre_i] [_{V'} festette Ø_i Ø_j a 'kerítést]].
 c. 'Péter_j [_{VP} [_{NP} '(^o)békává_i] [_{V'} változott Ø_i Ø_j]].
 d. 'Péter_j [_{VP} [_{NP} '(^o)bort_i] [_{V'} iszik Ø_i Ø_j a 'gangon]].
 e. 'Péter_j [_{VP} [_{AdvP} '(^o)jól_i] [_{V'} bánik Ø_i Ø_j a 'kutyájával]].
 f. 'Budapest_j [_{VP} [_{DP} a '(^o)Duna-parton_i] [_{V'} fekszik Ø_i Ø_j]].
 g. 'Budapest_j [_{VP} a [_{DP} a '(^o)Duna-parton_i] [_{V'} terül el Ø_i Ø_j]].
 h. 'Péter_j [_{VP} [_{AdvP} '(^o)el_i] [_{V'} terült Ø_i Ø_j a 'jégen]].

A (8g) példának az a különlegessége, hogy van igeikötő az ige vonzatkeretében, mégsem az választódik ki az igemódosítói szerepre. Az okot a (8h) példa alapján sejthetjük: az *el* igeikötő alapjában véve mozgást ír le, azaz *dinamikus* tartalmú, a VP módosítójába kerülve tehát tipikusan egy mozgás beteljesülését közli. A (8g) példában azonban egy *statikus* jelentés szerepel, valaminek a helyét közöljük. Erre hiába választunk igeikötős igét a (8f) pontbeli igeikötőtlen helyett, a helymegjelölésben a helyhatározói vonzat játssza a döntő szerepet, nem az eredendően dinamikus tartalmú igeikötő.

Az U2-3 szabálysémában rejlik másik általánosítási lehetőség azt az összetevőt érinti, amelyen belül az igeikötő-mozgató T1 transzformáció lejátszódik. Az alábbi (9a) példában az időjeles ige egyik vonzata egy szituáció („utál valaki valamit”), amelyre InfP kategóriájú összetevővel utalhatunk („Mit utál Péter?” – „Beállni a kapuba.”). A *be* igeikötő a vizsgált esetben a főnévi igenévi fej mellől indul el, azaz Inf^o alól (és nem V^o alól), célpontja pedig az InfP módosítói pozíciója: T1: (AdvP, Inf^o) → (AdvP, InfP). Más igenévi fej csoportján belül is lejátszódhat az igeikötő-mozgató, erre áll példaként (9b): T1: (AdvP, Adv^o) → (AdvP, AdvP). A igeikötőhöz tartozó fej ezúttal egy határozói igenévet tartalmaz (*állva*):

- (9) a. 'Péter_j 'utál Ø_j [InfP 'be_i [InfR állni Ø_i PRO_j a 'kapuba]].
 b. [AdvP 'Be_k [Adv állva Ø_k PRO a 'kapuba]] 'Péter_j [VP meg_i [V mentette Ø_i Ø_j a 'csapatát]].
 c. 'Péter_j 'be_i kíván Ø_j [InfP Ø_i [InfR 'állni Ø_i PRO_j a 'kapuba]].
 d. 'Péter_j 'be_i fog Ø_j [InfP Ø_i [InfR 'állni Ø_i Ø_j a 'kapuba]].
 e. 'Hajnalodni_i fog Ø_i.
 f. *'Hajnalodni_i kíván Ø_i.

A (9a-b) példapáron még nem léphetünk túl, mert a vonzatelv kivitelezése végett új eszközhöz kell folyamodnunk. A (9a) példában Péter kettős szerepben áll elénk: egyrészt Experiense az *utál* igének, azaz ő hordozza ezt a negatív érzelmet, másrészt Ágense a *beállni* főnévi igenévnek. A két szereplő kötelezően azonos(ítandó), hiszen azt nem mondhatjuk, hogy **Péter utál beállni Robi a kapuba*, abban az értelemben, hogy *Péter utálja, ha Robi beáll a kapuba*. Ez utóbbi – alárendelést tartalmazó – kifogástalan mondat persze azt mutatja, hogy nem a jelentéstan állja útját annak, hogy az *utál* Experiense eltérjen a *beállni* Ágensétől. Akkor vajon mi?

Azt figyelhettük meg, hogy amennyiben az *utál* igének azt a vonzatkeret-verzióját választjuk, amelyben az utált szituáció (azaz a Stimulus) egy InfP alakjában jelenik meg, az Experiens és a szituáció Ágense kötelezően azonosítandó, és az Ágenst nem hogy *nem kell*, de egyenesen *tilos* újra megnevezni, nyilván a kötelező szereplőazonosítás miatt. A két vonzathely között nem transzformációsúnak látszik a kapcsolat, hanem inkább arra emlékeztet, ahogyan egy *névmás* és egy másik csoport ugyanarra az entitásra utal (pl. *Péter látja magát a tükörben*). A *koreferencia* szakkifejezést szoktuk használni erre a gyakori jelenségre; tehát arra, hogy amennyiben ugyanazt a szereplőt többször is említjük, nem kell mindig *közvetlenül* utalni rá mint a tárgyalt világ egy elemére, hanem visszautalhatunk rá *közvetetten* is, hivatkozva arra a nyelvi elemre, amelyik közvetlenül utal rá (az iménti mondatban például a *Péter* tulajdonnév közvetlenül utal a megnevezett személyre, míg a *magát* visszaható névmás arra serkenti a hallgatót, hogy első lépésben megkeresse a *Péter* alanyi egységet, és ennek referenciáját vegye át).

Majd látjuk, hogy a magyar nyelvben a névmások egyes típusait érdemes úgy tekinteni, mint amelyek üres hangalakúak. Az angol *pronoun* 'névmás' kifejezés alapján 'PRO' jelölést adnak azoknak a hangtanilag nem realizálódó, de a mondat valamely szereplőjével (alanyával vagy tárgyával) koreferáló szemantikai alanyoknak, amelyek egy InfP, AdvP, predikatív (azaz nem jelzői) AP vagy predikatív NP csoporthoz tartoznak.

A (9a) mondatban a *beállni a kapuba* InfP csoportnak a szemantikai alanya (aki beáll a kapuba a megjelenített szituáció szerint) azonosítandó az *utál* ige alanyi szereplőjével. A (9b) mondatban a *beállva a kapuba* adverbialis csoport szemantikai alanyát kell azonosítanunk a mondat alanyával vagy tárgyával; értelemszerűen az alanyt választjuk azonosításra. A „szemantikai alany” vonzatpozíciójába mindkét esetben 'PRO' („nagy pro”) szimbólumot írtunk, az éles szemű olvasó azonban észrevehette, hogy indexelés tekintetében különbség van a két eset között. A (9a) példában a transzformációk során már látott koindexálással jelezzük, hogy az *utál* ige Experiense kötelezően azonos a Stimulusként szereplő, InfP kategóriával megjelenített szituációban Ágensként megjelenő szereplővel. Ez a koreferencia az *utál* ige lexikai tulajdonságának tekinthető (az „InfP-s” változatban), ezért a mondatba belépő *utál* ige hozza magával az indexpárt. A (9b) mondatban viszont a PRO-t tartalmazó AdvP nem vonzata semminek, hiszen szabad határozóként kell rácsatolnunk a TP-re. Ennek híján nincsen olyan szabály, amelyik egy adott DP-párt kijelölne a koindexálásra, ezért ezzel az eszközzel nem élünk, még akkor

sem, ha a jelentés alapján egyértelmű, hogy a PRO névmás mivel koreferál. A szintaktikai szerkezetben csak akkor koindexálunk, ha egy szintaktikai műveletre vonatkozó szabály ezt előírja (pl. a transzformáció), vagy a szintaktikai komponensbe koindexálási utasítással lép be egy lexikai elem (ld. a (2) ábrát a fejezet elején!).

Az iméntiek alapján tehát megkülönböztetünk „indexelt nagy pro” és „indexeletlen nagy pro” tartalmú, hangalakot nem öltő szemantikai alanyi pozíciót.

A (9c) mondat az elsöre nyújt újabb példát (PRO_i): a *kíván* ige is úgy érkezik a lexikai komponensből, hogy amennyiben Stimulusát egy InfP csoport alakjában nevezzük meg, akkor az *Experiensét* kötelező a Stimulusként szolgáló szituáció Ágensével azonosítani. A (9c) mondat mutat azonban egy másik érdekes jelenséget is: hallunk egy egyetlen fonológiai szóként ejtett *bekíván* intonációs egységet, noha a *kíván* igeének nincsen a *be* igeekötővel társuló változata. Nyilvánvaló, hogy a *be* igeekötő az *állni* főnévi igenévhez tartozik. Annak vonzataként „születik meg” a kiinduló szerkezetben (ahogy azt egy nyommal meg is jelöltem), és feltehetőleg az InfP módosítójában is megfordul, akárcsak a (9a) mondatban, csak nem áll ott meg, a semleges szórend tanúsága szerint. Az alábbi rövid választ említhetjük érvként az InfP-módosítói pozícióban való áthaladás mellett: „Mit kíván Péter?” – „Beállni a kapuba.”

A mozgást jelentő igeék esetében rámutattunk az igeekötőmozgás valószínűsíthető kapcsolatára az aspektus nevű titokzatos szemantikai jelenséggel. Azt feltételezem, hogy az igeekötőmozgás más ige típusok esetében is az aspektusjelöléssel függ össze. Hogy pontosan milyen módon, erről nem sokat tudni. Annyi azonban biztos, hogy a semleges szórendről és intonációs mintáról számot kell adni, a (9c) példatípus esetében is. Amit észlelünk, azt nehéz másként értékelni, mint úgy, hogy a főnévi igenévhez tartozó igeekötő az ige VP-jének a módosítójában lelte meg felszíni szerkezeti helyét. A *kíván* megkívánta és elrabolta InfP-vonzatának igeekötőjét – ellentétben például az *utál* igeével, amelyik ezt nem tette (9a).

A 2.T1 transzformációs séma a *be* igeekötő útjának csak az első részét képes leírni, amikor az Inf^r alól az InfP módosítójába jut az igeekötő: (AdvP, Inf^r) → (AdvP, InfP). Az igei módosítóba való belépéssel egy másik transzformációs séma számol el, a 2.T2 számozású, a következő specifikáció mellett: (AdvP, InfP) → (AdvP, VP).²

A (9d) példa újabb finom elemzési részletre hivatott ráirányítani a figyelmet, miközben egyetlen szóban tér el a (9c) példától, az intonációs mintája pedig tökéletesen megegyezik azével. A *fog* segédigének nincsen *Experiens* szerepű vonzata, hanem azt állítjuk, hogy az (amúgy vele számban és személyben egyeztetett) alany nem is tartozik hozzá. Ezt a (9e) és a (9f) példapár összevetése alapján állítom: a *fog* csupán egy szituáció jövőbeli bekövetkezését állítja, ezért a vonzattalan *hajnalodni* főnévi igenév csoportjával is kompatibilis, míg a *kíván* vonzatazonosítást kíván *Experiense* és az InfP szemantikai alanya között. Mivel a *hajnalodni* főnévi igenév körül kiépülő InfP csoportban nincsen alany, ezért a (9f) szó sor – legalábbis köznyelvi értelemben – rosszul formált. A (9e) példával kapcsolatban még megjegyzésre érdemes, hogy az igeekötőrablásra hajlamos igeekötő híján más triviális csoportok rablására vetemednek; így kerül a főnévi igenév az ige előtti főhangsúlyos pozícióba.

² Az igeekötőmozgás jelenségével egy több éves nemzetközi kutatási projekt foglalkozott. Az általam képviselt álláspontot – amely szerint e jelenség csupán a felszíni megnyilvánulása bonyolultabb transzformációk együttesének – a következő cikk mutatja be: Alberti (2004); ld. még az I-II. kötet 9. fejezetét. A cikket tartalmazó kötet (É. Kiss – van Riemsdijk 2004). számos érdekes alternatív megközelítést kínál.

A kis kitérő után térjünk vissza a (9d) mondat tárgyalásához! A természetes szubjektum mondatéli pozíciójának betöltésére hivatott alany csak a V' alól kerülhet a TP módosítójába (2.T4), legalábbis eddig csak erre vonatkozó szabály került szóba. Amennyiben ezt fenn is akarjuk tartani, továbbá kitarunk amellett is, hogy a vonzatelv a *fog* segédige számára nem jósol alanyt, olyan szabályra van szükségünk, amely egy fej mellől felemel egy vonzatot egy „magasabb” fej mellé. A 2.T3 szabályséma éppen ezt a lehetőséget biztosítja. Az adott esetben azt a specifikációját kell alkalmazni, amelyik egy DP csoportot Inf^r alól visz a V' alá: (DP,Inf^r)→(DP,V'). *Extrapozíciónak* (vagy *extraponálásnak*) nevezzük ezt a transzformációt, amelyet úgy foghatunk fel, hogy egy U fej a WP kategóriájú vonzataból kiragadja a W fejhez tartozó valamelyik bővítményt, és saját bővítményei közé emeli, „hamisvonzathelyet” nyújtva neki.

Az extraponálás rokona az igekötőrablásnak. A semleges magyar mondatszerkezettel kapcsolatosan az a hipotézisünk, hogy sok olyan ige is igekötős–kategorikus mondatszerkezetet szeret maga köré építeni, amelyiknek nincs is igekötője és/vagy alánya. A *fog* segédige tipikusan ilyen „nagy rabló”, ahogyan azt a (9d) példa mutatja: egyetlen valódi vonzata egy InfP (a szituáció, amelynek eljövendő voltáról állítást teszünk), amelyből egy hamisvonzathelyen keresztül kiemel egy alanyt (T3+T4), illetve egy módosítói pozíción keresztül kiemel egy igekötőt (T2+T1).

Most vizsgáljuk meg, hogy a vonzatelv milyen szerkezeti különbséget kényszerít ki az alábbi első három mondat között (10a-c), amelyek amúgy hasonlítanak egymásra abban, hogy egyetlen időjeles ige alkotja őket!

- (10) a. [_{VP} Hajnalodik].
 b. [_{VP} Űszom [_{DP} pro_{én}]].
 c. [_{VP} Szeretlek [_{DP} pro_{én}] [_{DP} pro_{téged}]].
 d. [_{VP} Fel_i kell [_{InfP} Ø_i mérnem Ø_i [_{DP} pro_{nekem}] [_{DP} a helyzetünk_{et} [_{DP} pro_{nekünk}]]]].
 e. [_{VP} El_i lopták Ø_i [_{DP} pro_{arb}] a létrát].
 f. [_{VP} Be_i lehet [_{DP} PRO_{arb}]_j [_{InfP} Ø_i iratkozni Ø_i [_{DP} PRO]_j a kurzusokra]].

Az első igének nincsen vonzata (10a), a másodiknak (10b) egy DP kategóriájú vonzata szokott lenni „amúgy” (pl. *Péter úszik*), a harmadiknak (10c) pedig két DP kategóriájú vonzata (pl. *Rómeó szereti Júliát*). Amennyiben azt feltételezzük, hogy az igék a fenti mondatokba is ilyen vonzatigényekkel érkeznek, akkor ismét az üres kategóriák varázslatos lehetőségéhez kell folyamodnunk. Ezúttal azonban biztos, hogy nem transzformáció vitte el az ige mögül a vonzatot, hiszen az adott mondatban sehol nem ölt hangalakot az illető vonzat, de az is biztos, hogy nem a PRO-val jelölhető „másik vonzattal azonosított vonzatról” van szó, hiszen csak egyetlen vonzatfellevő kifejezést (ún. *régenst*) találunk a példákban. Egy újabb fajta üres kategóriával állunk tehát szemben, amelyik viszont a PRO-hoz hasonlóan névmási jellegű, sőt helyettesíthető is személyes névmással (feladva a (stilisztikai?) semlegességet: „Űszom én, ha hagytok.”, „Szeretlek én téged, hidd már el!”).

A most „felfedezett” hangtanilag nem realizálódó személyes névmást 'pro'-val jelöljük („kis pro”), és az definiálja, hogy létre szám–személy toldalékok utalnak, melyek a magyarban igén (10b-c), igenéven (10d) vagy főnéven (10d) fordulnak elő.

Korábban szóba került a fej és bizonyos vonzatai közötti egyeztetés. Amennyiben ez az egyeztetés az illető vonzat tulajdonságait kellő mértékben behatárolja, vagyis például pontosan jelzi annak személyét és számát, akkor tipikusan „eldobható” az adott nyelvben a vonzatra utaló személyes névmás. Úgy is felfoghatjuk, hogy a magyarban az *én* személyes

névmásnak van egy hangalakot nem öltő allomorfa is, a pro_{en} , és semleges helyzetben éppen ez utóbbit használjuk, összhangban a takarékosági metaelvvel. A fenti (10b-d) példákban tárgyesetű ($pro_{éged}$) és részeshatározós esetű (pro_{neked} , $pro_{nekünk}$) személyes névmások üres allomorfaival is találkozhatunk, az alanyesetű személyes névmásoké mellett.

Figyelemre érdemes a (10d) példa, mely a magyar nyelv két ritka jellegzetességét szemlélteti. Ragozni tudjuk a főnévi igenevet, ezért annak alanyi jellegű pozíciójából, amit egyébként *-nAk* ragos vonzattal tudunk megjeleníteni, „eldobható” a személyes névmás hangalakja. Hangsúlyos helyzetben kötelező a hangalakot öltő allomorfort használni; majd lesznek ilyesfajta fókuszos példáink: „*Nekem* kell felmérnem a helyzetünket...”. A magyar nyelv másik különleges sajátossága, hogy a *birtokszón* megjelöljük a birtokos személyét és számát. Ez a birtokos is hangsúlyos helyzetben bújik elő (és érhető tetten az esetragozása): „*Nekünk* kell felmérnem a helyzetünket, és nem nekik...” (v.ö. (10d)).

Az említett három eset (Nominatívusz, Akkuzatívusz, Datívusz) kitüntetett a magyar esetrendszerben: egyrészt az általuk megjelölt vonzatok szoktak egyeztetési viszonyba kerülni a fejjel, másrészt (nyilván ezzel erős összefüggésben) a személyes névmások ezen esetű alakjai rendelkeznek hangalakot nem öltő allomorffal, vagyis pro_a alakkal.

A (10e) mondatot minden további nélkül elemezhetnénk egy $pro_{ök}$ allomorf alkalmazásával, megfelelő jelentés feltételezése esetén: amennyiben egy korábban említett csoportról tétetett az állítás (pl. „A kőműves és a három segédje sok kárt okozott nekem. Ellopták a létrát, összekoszolták a padlót...”). Elképzelhető azonban egy olyan jelentés is, amelyet angolra vagy németre az *ők* személyes névmás megfelelőjének az alkalmazása helyett szenvedő szerkezettel fordítanánk (kb. „[?]El lett lopva a létra.”). A magyarban azért is nem igazán szerencsés a szenvedő szerkezet használata, mert rendelkezésünkre áll a (10e) példában szemléltetett *általános alany*. Ebben az értelmezésben nincsen szó valódi többes számról; mondhatjuk például: „Ellopták a létrát. Láttam is egy gyanús alakot, aki nagyon nézegette...”.

A T/3 igei toldalékolás tehát az általános alany kifejezése is lehet. Mivel ezúttal is az igei személyragozás alapján következtetünk az alanyra, egyfajta „kis pro ”-t jelölünk a megfelelő DP lexikai értékeként – lásd (10e), de annak indexében az ’arb’ (‘tetszőleges’ / ’általános’) rövidítés szerepel (pro_{arb}), utalva a sajátos értelmezésre, melynek lényege: tudjuk, hogy van alanya az adott igének, de nem kívánjuk (talán nem is tudjuk) megnevezni.

A „nagy pro ” névmáshoz is szoktak általános változatot társítani, amit értelemszerűen ’ PRO_{arb} ’ jelöléssel ábrázolhatunk, és az definiálja, hogy az „általános alany” jelentés nem társul igén vagy igenéven fellelhető egyeztetéssel. A fenti (10f) mondat szolgál illusztrációval. Az *iratkozni* főnévi igenév szemantikai alanyának a helyére egy indexelt PRO kell, (9a-c) mintájára; ez a vonzat a *lehet* Experiensével azonosítandó, tehát azzal a szereplővel, aki előtt az InfP által megjelenített lehetőség felkínálkozik. Ott van azonban az a probléma, hogy ez az Experiens nincsen megnevezve (amúgy mondhatnánk: „Péternek be lehet iratkozni a kurzusokra, neked is be lehet iratkozni, stb.”). A megnevezés hiányát az menti, hogy a jelentés általános: minden szóba jövő személy számára fennáll az adott lehetőség. A *lehet* ige experiensi vonzatának DP csomópontjába tehát egy PRO_{arb} nem egyeztetendő általános névmási alak kerül, amit össze kell indexelni egy PRO tartalmú DP-vel, mely az *iratkozni* főnévi igenév szemantikai alanya.

A fejezet végén térjünk vissza még egyszer az igekötő titokzatos tulajdonságaira! Vizsgáljuk meg még alaposabban, hogy miért is felelős az aspektusért! Azt a kérdést is

vessük fel újra, hogy miért csoport, ha mindig triviális! Végül keressünk választ az alábbi (11b-e) mondatok által szemléltetett összefüggésére egy (vagy két) helyhatározói szerepű vonzattal!

- (11) a. Úszom.
 b. *Odaúszom a bójához.* (*Odafutok a cölöphöz. Odaugrom a falhoz.*)
 c. *Elúszom a bójától.* (*Elfutok a cölöptől. Elugrom a faltól.*)
 d. *Nekiúszom egy hajónak.* (*Nekifutok a cölöpnék. Nekiugrom a falnak.*)
 e. *Átúszom az egyik partról a másik partra.* (*Átfutok az egyik...*)
 f. *Átúszom a folyót.*
 g. *Megúsztam az ügyet.*
 h. $[_{VP} \text{'úszom} [_{DP} \text{pro}_{én}] [_{AdvP} \text{'oda a 'bójához}]]$
 h'. $*[_{VP} [_{AdvP} \text{'Oda a 'bójához}]_i \text{úszom} [_{DP} \text{pro}_{én}] \emptyset_i]$
 h''. $[_{VP} [_{AdvP} \text{'oda} \emptyset_i] \text{úszom} [_{DP} \text{pro}_{én}] \emptyset_i [_{DP} \text{a 'bójához}]_i]$.
 h'''. $[_{VP} [_{AdvP} \text{'oda}] \text{úszom} [_{DP} \text{pro}_{én}] \emptyset_i [_{DP} \text{a 'bójához}]]$.

A (11a-e) mondatok azt szemléltetik, hogy egy ige sokféle *vonzatkerettel* előfordulhat. A (10a) példában az *úszik* ige pusztán egy Ágenssel jelenik meg, és e mozgásmód folyamatos fenntartásáról szól az állítás. A további vonzatkeret-változatok az úszó mozgásforma mellett közeledésről és/vagy távolodásról is szólnak. Az igeikötő szoros kapcsolatban áll a mozgás Kezdő- vagy Végpontját megnevező vonzat ragjával: egyrészt, változtatva az igeikötőt más-más ragot (vagy ragcsoportot) kell alkalmazni (*oda ...-hOz, el ...-tÓl, neki ...-nAk, át ... -rÓl ...-rA*), másrészt ugyanahhoz az igeikötő–rag párhoz többféle mozgásigét is társíthatunk.

Erről az utóbbi tényről a fenti (11h) pontban bemutatott mélyszerkezet feltételezése révén adhatunk kézenfekvő módon számot: ebben a megközelítésben az *úszik* ige az ágensi vonzatán kívül egy olyan adverbiális csoport a vonzata, amelynek feje egy irányt nevez meg, annak vonzata pedig egy DP, mely az adott irányú mozgás Kezdő- és/vagy Végpontját nevezi meg. Az természetes, hogy egy fej előírja, hogy milyen rag vagy ragcsoport jelöli meg a vonzatát (pl. *oda a bójához*). Az elemzés mellett szól, hogy a feltételezett AdvP csoport általában alkalmas arra, hogy egy megfelelő kérdésre válaszként szolgáljon (pl. „Hová úsztál?” – „Oda a bójához.” / „Neki a bójának.” / „Át az egyik partról a másik partra.”).

A (11h) mélyszerkezet az aspektusos magyarázattal egyáltalán nem áll ellentétben, sőt annak egy homályos pontját kiküszöböli. A homályos pont az volt, hogy az irányjelölő igeikötő és a Végpont/Kezdőpont közül miért éppen az igeikötő megy a VP módosítói pozíciójába aspektust kijelölni, miért nem maga a Végpont/Kezdőpont. Most azt állíthatjuk, hogy a kettő egyetlen AdvP összetevőt alkot, és ez lép be az igemódosítói pozícióba, hogy a mozgásmód helyett a mozgás irányára/céljára irányítsa rá a figyelmet.

Az imént a fenti (11h') elemzés mellett érveltem, ami azonban nem eredményez jól formált magyar mondatot, dacára a vonzó morfológiai és szemantikai magyarázatnak. Ne adjuk azonban fel a kudarc miatt egyből ezt az elemzést, hanem próbáljuk meg úgy korrigálni, hogy az említett eredményekről ne kelljen lemondani! Javaslatom a Chomsky-féle (1995) Minimalista program egyik alapvető magyarázó elvére épül: a transzformációt az – és csakis az – váltja ki, hogy a szintaktikai szerkezetet interpretáló két grammatikai komponens eltérő igényeket fogalmaz meg, vagyis a (2) ábrán látható jelentéstani és hangtani komponens mást vár el az absztrakt felszíni szerkezettől (NB. öncélúan soha nem

hajtható végre egy transzformáció, mert az nem lenne *takarékos* eljárás, hanem az említett ellentétes elvárásoknak való megfelelési kényszer váltja ki).

Mit vár el a jelentéstani komponens? Ahogy eddig is állítottam: azt, hogy a (11h) mélyszerkezetben szereplő AdvP csoport belépjen a VP módosítójába, mert az aspektust e csoport jellege határozza meg. Mit vár el a hangtani komponens? Erre pedig ott van a válasz a 2.H1-2 szabálypárban: azt, hogy egyetlen fonológiai szóvá tudjon egyesülni a VP módosítójában álló hangalak magával a V fejjel. Erre *két szó* képes, mint ahogyan azt az összetett szavak példájából is láthatjuk (egyetlen kezdőszótagi hangsúllyal rendelkeznek: pl. *'hajˑlakk*, *'aranyˑláz*), de egy tetszőleges nagyságú DP-t „hordozó” egység aligha. Meg kell szabadulni tehát ettől a DP-től, amire már van eszközünk: a 2.T3 transzformációs sémában leírt *extraponálás* ((DP,Adv')→(DP,V'))!

Így kapjuk a (11h'') elemzést. A szemantika „elégedett”, mert a (11h) pontban látható AdvP belépett az igemódosítóba (az nem baj, hogy egyes részei hangtanilag nem valósulnak meg, egy nyom a szemantika számára kellő képviselőt jelent). A hangtan pedig szintén „elégedett”: az Adv fej és a V fej csupán két szó, ezek képesek egyetlen fonológiai egységgé összeolvadni.

Megmagyaráztuk tehát az adott esetben a (11) pont felett említett mindhárom rejtélyét a magyar igeikötőnek. Mivel azonban további példák az általánosítás útjában állnak (az *át ... a folyót* a (11f) sorban, illetve a *meg ... az ügyet* a (11g) sorban), a fenti elemzést *diakrón* magyarázatként szeretném javasolni, amelynek végeredménye a szinkroniában már egy olyan állapot, amelyben a mindig szétszakadó igeikötő és helyhatározói vonzat immár két vonzathelyet foglal el az igei komplementumban; ahogyan azt a (11h'') elemzésben mutatom, mely visszatérés a korábbi, egyszerűbb elemzéshez (3b). A gyakori hamisvonzathely tehát egy későbbi nyelvallapotban már valódi vonzathellyé értékelődik át, miközben az igeikötő és a helyhatározó morfológiai kapcsolata és az igeikötői AdvP kötelező trivialisitása nem vesz ki egy pillanat alatt a nyelvből...

A nyelv fejlődése folyamán új és új vonzatkeretek jönnek létre egy-egy ige körül, hogy a régi hangalakokból kiindulva lehetőséget tudjunk teremteni a megváltozott világhoz igazodó új jelentésárnyalatok kifejezésére (ld. Alberti 2006). A (11f) és a (11g) példa tehát már túllép azon az állapoton, amikor az igeikötő még egy mélyszerkezeti egységet alkotott egy főnévi szerkezettel.

*** Függelék ***

Alberti (1992): *Vendégek* (publikálatlan)

Sötétedik,

Ülök, Egyedül vagyok, Csönd van. Sötétedik, sőt már sötét van. Hallgatok, várok, Szimatolok, fülelek, kémelek,

TULAJDONKÉPPEN VENDÉGET VÁROK,

Az első, íme, már meg is érkeztek. Egyesével jöttek, félve néztek körül. Vagy egymás kezét fogva léptek be, de még összenézni sem mertek. Előlopakodtak, félszegen és küssé unalmasan. De lám, most már vidámabb csapatok tűnnek fel. Egyre többen vagyunk, zsongó alapszívaj tölti be a szobát.

Beszélgető csoportok alakulnak azokból, akik már rég nem látták egymást, de remélik, hogy találhatnak majd közös témát. Ismeretlenek fürkészik egymás arcát, amin átsuhan egy közös gondolat, aztán pillantásuk új pillantásokat keres. A szobában kigyúlnak a természet éjszakáját elűző mesterséges

fények, az ideiglenes ragyogásúak, azok, amelyek kis, bensőséges környezeteket világítanak meg. A beszélgetők arcát alulról, oldalról, néha felülről világítják meg, és közben egyre többen vagyunk.

Az újabb vendégek már nagy, bohém csapatokban érkeznek, mintha túl hamar véget ért bulik, álmatlan menekülteji lennének. Kézen fogva jönnek; egykezűek, kétkezűek, sok kezűek, és a távolabb állókat cinkos szemvillanások fűzik össze, és már sejthető, hogy itt ma este még lesznek nagy találkozások, nagy szétválások. Mintha csak hívásokra várnának, hiszen ők arra születtek, hogy beszéljessenek, táncoljanak, ölelkezzenek, aztán arcukra titkokat írjon a másokat kizáró páros szerelem, vagy elképesztően duhaj, pogány orgiákön történjen meg minden, ami lényeket összeköt, összefűz, egymásba hajszol, széttép, aztán újraegyesít; és mikor az első dúsan rakott tálak megjelennek, már szól a zene, és annyian vagyunk, hogy könnyű az éjszakát elfelejteni ott künn.

És most a tálakról vándorútra induló pompás sonkatekereseket, gömbölyödő sárga sajtokat, fonott kifliket, szépen átsült zsemleket, cipókat és kenyereket, remekbe szabott töltött tojásokat, elegánsan tartózkodó modorú tatárbifsztek-falmocskákat, gombával töltött pirogokat, hajszálvékonyan nyújtózó szalámikarikákat, majd nemes tortaszleteket — mandulásakat, diósakat, fehéren hivalkodó túrókrémeseket —, gesztenyével díszített inyencségeket, rumos meggyel megkoronázott édes-savanykás palotákat, rafinált ízű parfékat megízlelő ajkák, izgatottan tologató nyelvek, zaklatottan préselő, marcangoló, kissé gondatlanul felaprító erős vagy gyenge, lapos vagy hegyes, büszke vagy áldozatkészen hasznot hajtó fogak, szinte már elkínzott szájpaddlások, fulladozva nyeldeklő vörösés torok, perisztaltikus vonaglásokban fetrengő nyelöcsövek, lihegve iparkodó gyomrok, mindig újragyűlő, kiapadhatatlan emésztőnedv-patakok, kétségbeesett májaj és vesék, pattanásig feszült hólyagok, végbelek és néha-néha boldogan utat nyitó végső nyílások csevegő, káromkodó, suttagó vagy pityókásan emelt hangú, esetleg berekedvén elnémult, vagy talán csak figyelmesen hallgató gazdái pezsgőspoharukat emelik, és mivel éppen éjfél van, koccintanak.

Aztán jöhet az ivás, a tánc, az ölelkezés, egymás után körbe-körbe, ahogy az mifelénk szokás, a megsejtett kézfogások és szétválások, csodálatosan parázna csoportok lélegzetelállító társulási és meghökkentő, hirtelen szétesési, örülten pörgő kőrtáncok valami körül, aztán másvalami körül, miközben százszerűen csillog a vendéglények bőre, az uraké és szolgálké, a nagyoké, kicsinyeké, szomorúaké, vidámaké, andalgóké, ábrándos lelkűeké és érzékeltethetetlenül trágáraké, akik csak folytatják egyre akrobatikus táncukat, egymásba kapaszkodó mutatványaik, mindent elfedő, mindent feltáró tenyerjósásikat, otrombán parázna vicceik mesélését, melyekben önmagukra ismernek, ráismernek a lényre, mely épp erre a táncra vágyik, erre az egymásba borulásra, féktelen tobzódásra, centrifugális szétszórásra, elmerülésre a múlt csalátsáiban és a jövő csodaszarvas-hajszolásában, aztán a semmibe-zuhanásra, távolodó tüzekre, végtelen ködökre, utolsó hangokra, álmokra éjbeszabadult villamosokról, sínek csikorgásáról, kanyarokról, az álomról magáról.

Szétesés. Még hangok, némi köd, de remény összefüggésekre. Hiába. Kanalazhatatlan levesek, lazán lötyögő öklendezések: igaz történetek hangjai? Utolsó, s így társtalan, bár ártatlansága mögött már halványulnak el, és beléphetnek valamiből majdnem ugyanabba, de immár másvalamibe. Ami újra csak: csend, szürkesség, valami nagyon rossz érzés, vagy éppen nagyon jó. Föl és le! Keresztül dolgokon, dalok és zümmögések. És kőnokul. Holnap is? Hiszen így tökéletes, így béke. Megnyugtató idegen hangok, máj nem iz dő szür el ámo la fatre antiadante ekvusz celebrisz non plusz ínem esz ámen.

ÉS ELEMENNEK A SZAVAK, E NOVELLA SZAVAI.

Összeszedik magukat, összeszedik egymást. Megkeresik korábbi társaikat. Megtalálják korábbi önmagukat. Hűvös van, kijózanodnak. Zárkóztattak, arcukon a távozók örök sértődöttsége. Komorak, maguknak valók. És újra csönd van. Ülök. Már majdnem magam vagyok.

És lassan az utolsó is sorra jön. Itt fog hagyni. Magányába burkolószik. Ajtót nyit. Kislép a fagyba, elmegy.

Hajnalodik.

III. A nemsemleges mondattípusok

„Ma szép nap van, csupa sugárzás, futkosnak a kutyák az árokszélen
és mindenki remekül tölti az időt, még a rabkocsiból is nóta hangzik.
Ma szép sugárzás van, csupa idő, kutyaznak az árokszélek a futkosásban
és a nap nótával tölt mindenkit, még a hangzásból is rabkocsi remekel.
Ma szép futkosás van, csupa mindenki, sugárzik az árokszél a kutyákra
és az idő remekül tölti a napot, még a hangban is nóta rabkocsizik.
...
Ma szép hang van, csupa nap, futkos a nóta az árokszélen
és remek rabkocsi sugárzik az időben, még a töltésen is mindenki kutyazik.”
Weöres Sándor: Téma és variációk (részlet)

Az előző fejezetben arra jutottunk, hogy egy *semleges* mondatnak a magyar nyelvben olyan a hangsúlyozása, a szórendje és a szerkezete, mint ahogyan azt az alábbi (1a) példa bemutatja. Az (1b-d) pontokban tehát nem semleges mondatok találhatóak. Formai szempontból számot kell adnunk a semleges típustól való eltérésekről, párhuzamosan a szemantikai eltérések rendszerszerű magyarázatával – mindezeket pedig a transzformációs generatív nyelvészet szellemében a mögöttes szintaktikai szerkezetekre való hivatkozással.

Az (1b) mondat szórendjében két *nemsemleges* vonást figyelhetünk meg. Egyrészt a mondat élén jelenik meg a tárgy, noha a természetes szubjektum funkciójára alkalmatlan a II. fejezetben tárgyalt kritériumok alapján (aligha szoríthatja ki a cselekvő alanyt). Másrészt az ígető mögött látjuk az igekötőt, miközben a mondat (továbbra is) befejezett aspektusú: (1b) szerint éppen úgy megtörtént a bemutatás, mint (1a) szerint. Ami pedig a hangsúlyozást illeti: az (1b) mondatban mintha egyetlen pontban gyűlt volna össze egy semleges mondat szavainak járó össze hangsúlynyomaték. Az (1a) egyetlen hangsúlyeloszlásának éppen az ellentétét tapasztalhatjuk, a végletes polarizálódást.

- (1) a. 'Be_i mutattam Ø_i pro_{én} 'Marit 'Ödönnek.
b. ''Marit (és ''Julit) mutattam be Ödönnek.
c. ''Ödönnek mutattam be Marit.
d. ''Én mutattam be Marit Ödönnek.
e. [FP XP_k [F op_{fókusz}+V_t] [VP AdvP_i [V' Ø_t Ø_i Ø_k ...]]]
f. ''Tegnap mutattam be Marit Ödönnek.
g. [FP XP [F op_{fókusz}+V_i] [VP AdvP_i [V' Ø_t Ø_i ...]]]

A formai eltérésekkel egyidejűleg egy markáns jelentéstöbblet is megjelenik. Miközben az (1b) mondat igaz volta minden kétséget kizáróan maga után vonja az (1a) igazságát is, az (1b) esetében nemcsak hogy *azonosítja* a beszélő Mari személyében az Ödönnek bemutatott lányt, de ráadásul *ki is rekeszti* a többi szóba jövőt, vagyis annak a lehetőségét, hogy Ödön Mari valamelyik vetélytársának lett volna bemutatva. Ez utóbbi tényező már túl is mutat a szűk értelemben vett szemantikán, inkább a pragmatika vizsgálati körébe tartozik. Arról van szó, hogy az (1b) mondat egy olyan közegben hangzik

el teljes joggal, ahol a beszélgetőtársak azzal a közös előfeltevéssel élnek, miszerint a beszélő feltehetőleg bemutatott Ödönnek egy-két lányt, mégpedig egy többé-kevésbé behatárolható körből. Ez utóbbi kört a *szóba jövők* halmazának, avagy a *releváns* halmaznak nevezzük (É. Kiss 1992), és az „azonosított” szereplő kötelezően benne van, sőt hozzá képest határozódik meg a releváns halmaz.

Mint az (1b) kinyitott zárójeles változata mutatja (mármint ahol feloldjuk a zárójelet; jelöljük ezt a változatot így: (1b')), egy halmaznyi szereplő is funkcionálhat „azonosítottként”, és ilyenkor az állítás éppen a releváns halmaznak erre a részhalmazára igaz, míg pontosan azokra hamis, akik a releváns halmaz *kiegészítő részhalmazában* szerepelnek. Ha tehát például Anna, Bea, Juli és Mari jönnek szóba az Ödönnek való bemutatás ügyében, akkor az (1b') mondatból azt a négy elemi tényt tudjuk meg, hogy a beszélő bemutatta Marit Ödönnek (v.ö. (1a)), sőt Julit is bemutatta Ödönnek, de Annát nem mutatta be neki, és Beát sem mutatta be neki. A zárójeles (1b) változatban a releváns halmaz *pozitív* részhalmaza egyelemű, míg a negatív háromelemű. Ez annyit tesz, mint hogy állítja a beszélő az (1a) igaz voltát, tagadja viszont, hogy bemutatta volna Ödönnek akár Annát, akár Beát, akár Julit.

A szabálykötetben bemutatott G3. grammatikarészlet oly módon ad számot minderről – azaz a *fókusz*os mondattípus sajátosságairól – hogy egy hangalakot nem öltő, de más hangalakokra sokoldalú befolyást gyakorló operátorra bizza a jelenségek magyarázatát, beleértve ebbe a szemantikai-pragmatikai tényezőkkel való elszámolást is. A szabályrendszert alább a (2) pontban is közöljük, és most szemléltetésképpen áttekintjük a fókuszos mondattípus teljes jellemzéséhez szükséges valamennyi szabályt.

Amennyiben egy hangalakot nem öltő operátorfejre bizzuk a fókuszos (majd később minden más nemsemleges) mondattípus megszervezését, akkor – egy újabb üres kategória engedélyezésének árán tehát – a magyar mondat operátorzónájának a kiépítését is az X' elméletre tudjuk alapozni. Konkrétan az (1b) mondat esetében egy F kategóriájú fejre van szükség, amelybe beléphet a hangalakot nem öltő fókusz operátor egyfajta különleges lexikai behelyettesítés gyanánt (3.U5), komplementumába veheti a VP igei csoportot (U2 séma, a következő specifikált alakban: $F' \rightarrow F VP$), és módosítói pozíciót nyújthat egy csoportnak ($U1: FP \rightarrow DP F'$).

Rögtön tovább is léphetünk a szintaktikai szabályok másik típusába, a transzformációk körébe: az FP módosítóját tipikusan egy olyan transzformáció révén töltjük be, amely a V' alól emel ki egy vonzatot ($T3: (DP, V') \rightarrow (DP, FP)$). Így kerülhet tehát olyan vonzat az ige elé, ami semleges helyzetben nincsen erre predestinálva (sem potenciális természetes szubjektumként, sem igeekötőként (igeekötőszerűen viselkedő elemként)).

Szükség van azonban egy másik transzformációra is, amennyiben meg akarjuk őrizni azt a szabályt, hogy az igeekötő (az adott szemantikai helyzetben) a VP módosítójába lép. Ennek a szabálynak arról kell gondoskodnia, hogy az igeet visszaelőzze az igeekötőt. A javasolható 3.T1 transzformáció hatása így írható le: az igei fej a V' alatti mélyszerkezeti helyéről belép az F fejbe, ami ezáltal „(hang)testet ölt”.¹ Ez a transzformáció az eddig

¹ É. Kiss (1992) a *Strukturális magyar nyelv*ban (ld. még É. Kiss 1994) még nem ezt az utat követi: fejmozgatás nélkül próbál számot adni a fókuszos szórendről, akárcsak korábbi írásaiban (É. Kiss 1983, 1987). Később Bródy (1991) hatására tesz javaslatot az általunk 3.T1 számozással közölt transzformációra (É. Kiss 1995), erősen általánosítva az igei fejmozgatásra vonatkozó elképzelést. Később azonban visszatér a fejmozgatást mellőző javaslatához (1998, 3.3.3.), és megmaradni látszik emellett (É. Kiss 2001). Mindkét elképzelés védelmében rengeteg érv sorakoztatható fel, ezek

tanultaktól abban különbözik, hogy *fejmozgatás*; nem egy csoport kategóriájú összetevő mozog tehát, hanem egy „nulladik kiterjesztésű” kategória. A transzformációk formáját univerzálisan egy kézenfekvő *uniformitási elv* korlátozza: a koindexált összetevőknek azonos kiterjesztési szinten álló kategóriába kell esniük. Fej tehát fejbe mozgatható, egy csoportot pedig – nyilván bővítményi vagy módosítói helyről – ugyanilyen helyekre lehet mozgatni.

A polarizált intonációs mintázatról a H1-H2 szabálypár hivatott számot adni. Az „azonosított” szereplő XP-jére tett mondati főhangsúlyt (H1) egy nagy mondatszakasz kötelező hangsúlyirtottsága teszi kontrasztossá (H2), ami a fókuszfejbe bekebelezett igető mellett a teljes cserbenhagyott VP szósortát érinti, legalábbis elvileg.²

A polarizált hangsúlyminta polarizált jelentésre hívja fel a figyelmet: az I1 interpretációs szabály éppen azt fogalmazza meg, amit korábban megállapítottunk, vagyis hogy az FP módosítójában lévő összetevő által leírt részhalmaz (akár mint egyetlen entitás egyelemű részhalmaza) éppen azokat a szereplőket jelöli meg, akikre igaz az F komplementumában leírt állítás, állítva azt is, hogy a szóba jövő „másokra” viszont határozottan hamis. A releváns halmazt ismertnek tekintve ez az azonosító-kírekesztő jelentés már kiválóan megragadható a hagyományos logikai eszköztárral, konjunkciókra és negációkra apellálva.³

Az igei fejmozgatást az U5 szabályhoz mellékelt kiegészítő megjegyzés teszi kötelezővé (az adott rendszerben), amit a magyar grammatika egyik fontos mozgatórugójának gondolok, hangtani és jelentéstani vetületét tekintve egyaránt. A mondat lelke az időjeles ige, úgy illik tehát, hogy erre essen a mondat főhangsúlya; az új információnak is itt van az alapvető helye („Mit állítunk?”). A főhangsúly bizonyos esetekben itt is marad (amikor a VP módosítója üresen marad), más esetekben pedig az ige mintegy átadja a főhangsúlyt a köréépülő VP módosítójába hívott összetevőnek, amit úgy interpretáltam a semleges mondatról szóló fejezetben, hogy ilyenkor az ige átruhazza a főhangsúllyal együtt az aspektus meghatározásának a jogát. A fókuszos mondatban mintha azért menne az ige az F fejbe, hogy az aköré épülő projekció módosítójának átadja a mondat főhangsúlyát (ami értékes ajándék, hiszen nagy hangsúlymentes zóna emeli ki ezt a főhangsúlyt), miközben szemantikai szempontból úgy értékelhetjük a mozgást, hogy az új információ közlésének a jogát az F-be inkorporálódó ige átruhazza az FP módosítójának betöltőjére. Ami az F’ alatt olvasható, az immár nem új információ, hanem *előfeltevés* csupán. Az (1b’) mondatban például előfeltevésként tekintendő az az állítás, hogy a beszélő bemutatott valakit Ödönnek. És „mit állítunk” ehhez képest? Azt, hogy éppen két ilyen lány volt: Mari és Juli; és „éles” az állítás, mert még az is kiderül, hogy Anna és Bea nem teljesíti.

Az allegorikus hangvételi előző bekezdés egy fontos párhuzamra próbálja meg ráirányítani a figyelmet a semleges és a fókuszos mondattípus között: egyfelől a mondatfőhangsúly, másfelől a legnagyobb figyelmet érdemlő információ mindenképpen az

azonban nyilván nem képezhetik e tankönyv anyagát. Csupán arra vállalkozhatunk, hogy a magyar generatív nyelvtudomány egy adott pillanatát próbáljuk idealizáltan rögzíteni.

² Amennyiben „még mindig” nagyon sok szóból áll a transzformációk révén megtizedelt felszíni szerkezeti VP, a teljes hangsúlymentesség nem valósul meg a tényleges performanciában. Valószínűleg a hangtani komponensben újra egyenletesebbé válik az intonációs mintázat ahhoz képest, amit a felszíni szintaktikai szerkezet kódol, úgy sejttem, a könnyebb ejthetőség érdekében.

³ Amennyiben a releváns halmaz n elemű, és i elemről állítjuk a fókuszos mondatban, hogy azokra teljesül az F’ alatt megfogalmazott $Q(\dots)$ propozíció, akkor így írható le a mondat tartalma: $Q(x_1) \& \dots \& Q(x_i) \& \sim Q(x_{i+1}) \& \dots \& \sim Q(x_n)$.

ige felszíni szerkezeti pozíciójának projekciója alatt van, a kiépülő módosítói pozícióban. A fókuszos mondat is az ige körül épül ki, de olyan, mint egy gerjesztett atom a kémiában: a elektronoknak megfelelő vonzatok „magasabb” mozgási pályákra állnak.

(2) G3. A magyar igei (jellegű) operátorzóna (ld. I. kötet, 78. o.)

3.C1	$YP \rightarrow ZP YP$	$ZP = AdvP, DP, NP$	szabad határozó csatolása
	Mondatszintű újraíró szabályok (YP operátorhéjak kiépítésére, ahol $Y = T, Q, F; S = YP$):		
3.U1	$YP \rightarrow ZP Y'$		operátor módosítója
3.U2	$Y' \rightarrow Y WP (ZP^*)$	$W = T, Q, F, V$	operátor kiegészítője
	V(+F) előtt (a felszíni szerk-ben) csak T^*Q^*		
3.U3	$T \rightarrow op_{szubj}, op_{topik}, op_{ktop}$		háromféle topik operátor
3.U4	$Q \rightarrow op_{is}, op_{dist}$		kétféle kvantor operátor
3.U5	$F \rightarrow op_{fokusz} (op_{felsz}, op_{exist})$		fókusz operátor
	op_{fokusz} csak inkorporált (bekebelezett) V-vel grammatikus az F pozícióban: $[_F op_r + V_t]$		
	XP-n belüli operátorprojekciót bevezető újraíró szabályok ($X = Inf, A, Adv; XP = Y_X P$):		
3.U'1	$Y_X P \rightarrow ZP Y_X'$	$Y = T, Q, F$	operátor módosítója
3.U'2	$Y_X' \rightarrow Y_X WP$	$W = T, Q, F, X$	operátor kiegészítője
3.U'3	$T_X \rightarrow op_{topik}, op_{ktopik}$		kétféle topik operátor
3.U'4	$Q_X \rightarrow op_{is}, op_{dist}$		kétféle kvantor operátor
3.U'5	$F_X \rightarrow op_{fokusz}$		fókusz operátor
3.U'6	Bizonyos esetekben az AP-n, illetve az AdvP-n belül a fej után hangtani megvalósulást nyerő elem nem állhat.		
	megj.: a fókusz operátorba nem kell az X-nek bekebeleződnie, A (melléknévi) régens esetén pedig tilos		
	Transzformációs szabályok:		
3.T1	$(V, V') \rightarrow (V + op_r, F')$		a finit ige bekebeleződése a f. op-ba
3.T2	$(V, Y_1') \rightarrow (V, Y_2')$	$Y_1 P$ komp-a Y_2 -nek	a finit ige többszörös bekebeleződése
3.T3	$(ZP, X') \rightarrow (ZP, Y_X P)$	X, Y, Z : mint 3.U'1-ben, vagy $X = V$	mozgás op.mód-ba
3.T4	$(ZP, XP) \rightarrow (ZP, Y_X P)$	X, Y, Z : mint 3.U'2-ben, vagy $X = V$	mozgás op.mód-ba
	Hangsúlyra vonatkozó szabályok:		
3.H1	Az FP első (nem-csatolt) kitöltött összetevőjére esik a mondat <i>főhangsúlya</i> (üres módosítói pozíció esetén tehát az igét hangsúlyozzuk).		
3.H2	A főhangsúlyos összetevőt követő (op_{fokusz} által) bekebelezett V és az őket követő teljes VP-szakasz kötelezően hangsúlytalan: <i>hangsúlyirtás</i> .		
3.H3	A kontrasztív topik TP-módosítójában lévő XP összetevőt sajátos emelkedő intonációval kell ejteni, amelyet kis szünet követ.		
3.H4	Az <i>is</i> partikula kötelezően hangsúlytalan.		
	Jelentésre vonatkozó szabályok:		
3.I1	op_{fokusz} : a <i>releváns halmazon</i> belül csakis a módosítóban megjelölt részhalmaz elemeire igaz az állítás, a többire hamis.		
3.I2	<i>is</i> : a <i>releváns halmazon</i> belül a módosítóban megjelölt részhalmaz elemein kívül még legalább egy elemre igaz az állítás; illetve az említett részhalmaz nem egyelemű.		
3.I3	op_{dist} és a módosítóban univerzális kifejezés (<i>minden, senki,...</i>): a <i>releváns halmaz</i> elemeire külön-külön igaz az állítás (<i>disztributív olvasat</i>).		
3.I4	op_{ktopik} (kontrasztív topik): a <i>releváns halmazon</i> belül a módosítóban megjelölt részhalmaz elemeire igaz, de legalább egy további elemre nem igaz az állítás.		
3.I5	op_{topik} : a módosítóban megjelölt részhalmaz elemeire igaz az állítás, és „előtérbe állítjuk” őket (a diskurzusfolyamat szerveződésében <i>releváns</i> funkció, logikailag nem nagyon lehet megragadni).		

Az (1c) mondat azt igazolja, hogy nemcsak a tárgyi vonzat számára elérhető az FP módosítói pozíciója; ezt a későbbiekben lezserebb módon úgy is megfogalmazhatjuk, hogy „bármely vonzat bekerülhet a fókuszba”, észben tartva az uniformitási elvet, amelynek értelmében magába a fókusz fejbe nyilván az ige kerül(het) be, egy csoport számára a

kiépülő módosítói pozíció kínálkozik fel. A szerkezet és a hangtani forma szempontjából nem tudunk újat mondani (a részletes elemzésekkel az első két kötet hivatott szolgálni), megjegyzésre a pragmatikai vetület érdemes: a releváns halmazba ezúttal nem Mari, hanem Ödön vetélytársai gyűlnek. Mondjuk, hogy *fiúk* egy konzervatív kontextusban, akiknek a beszélő egy közös társalgási háttértudás részét képező előfeltevés gyanánt bemutat*hatta* (volna) Marit. Valami olyasmi derül tehát ki az (1c) mondatból, hogy túl a semleges (1a) mondatban is megfogalmazott pozitív állításon, olyan negatív összefüggésre is fény derül, miszerint a beszélő Péternek és Robinak *nem* mutatta be Marit.

Az (1d) mondat azt szemlélteti, hogy egy fókuszos mondatban az alany is elnyerheti az FP módosítói pozícióját, az eddig tárgyalt hangtani és jelentéstani következmények mellett. Ami a hangtant illeti, arra érdemes felfigyelni, hogy a főhangsúlyt az *én* személyes névmás hangalakkal nem rendelkező $pro_{én}$ allomorfiája nem tudja felvenni (hiszen a semmit nem tudjuk hangsúlyozni), az FP módosítójában tehát csak a hangalakkal rendelkező allomorf állhat, vagyis a nemsemleges helyzetben „előbújik” a semleges helyzetben rejtőzködő névmás (1a). Ami a jelentéstani vonatkozást illeti, a releváns halmazt most a beszélőhöz képest kell meghatározni, a társalgási szituációtól függően.

Az (1b-d) példákban bemutatott „fókuszálásoknak” a közös sémáját szemlélteti az (1e) pont: bármelyik vonzat bekerülhet az F fej kör kiépülő projekció⁴ módosítójába ($\emptyset_k \rightarrow XP_k$), az igének pedig inkorporálódnia kell ebbe a fejbe, aminek hangtani akadályja nincs, mert az ott tartózkodó operátornak nincsen hangalakja. Mint azonban az (1f) példamondat mutatja, annak sincsen akadályja, hogy egy szabad határozó kapja meg a jellegzetes fókuszhangsúlyt a sajátos azonosító-kirekesztő jelentéssel egyetemben („tegnap történt a dolog, és nem kedden vagy szerdán vagy tíz éve egy álmos csütörtökön...”). Az ehhez az esethez tartozó (1g) szerkezeti vázlat csupán annyiban különbözik az (1e) szerkezettől, hogy az FP-módosító betöltőjének nincsen indexe (XP), hiszen egy szabad határozóról nincsen okunk azt feltételezni, hogy a mélyszerkezetben az ige kiterjesztése alatt jelent meg.

Az alábbi (3a) pontban megismétlem a bemutatási mondat semleges változatát, hogy ezúttal egy másfajta nemsemleges konstrukcióval vessük össze, illetve rögtön kétfélével (3b-d). Az igekötő ezúttal az ige előtt foglal helyet, ami a befejezett aspektusú értelmezés mellett („megtörténtek a bemutatások”) a további magyarázatot nem igénylő változat – vagyis az ige maradhat az eredeti V pozícióban; el kell számolni viszont az ige előtt megjelenő nem alanyi vonzatokkal, legalábbis a (3b) és a (3c) mondatok esetében.

- (3) a. 'Bemutattam 'Marit 'Ödönnek.
 b. 'Marit is / 'Minden 'lányt 'bemutattam 'Ödönnek.
 c. 'Ödönnek is / 'Minden 'haveromnak 'bemutattam 'Marit.
 d. 'Én is 'bemutattam 'Marit 'Ödönnek. / Mindenki 'bemutatta 'Marit 'egy fiúnak.
 e. [_{QP} XP_k [_Q op_{is} / op_{diszt}] [_{VP} AdvP_i [_{V'} V \emptyset_i \emptyset_k ...]]]
 f. 'Tegnap is / 'Minden 'adandó 'alkalommal 'bemutattam 'Marit egy 'fiúnak.
 g. [_{QP} XP [_Q op_{is} / op_{diszt}] [_{VP} AdvP_i [_{V'} \emptyset_t \emptyset_i ...]]]
 h. 'Marit is 'minden 'második 'fiúnak 'bemutattam.
 h'. 'Minden 'második 'fiúnak 'Marit is 'bemutattam.
 i.. [András, Béla és Csaba] / [A három fiú] felemelte a zongorát.

⁴ Az absztrakt fejek esetében nem csoportokról, hanem inkább projekciókról (azaz kiterjesztésekről) szoktak beszélni.

- i'. Mindhárom fiú felemelte a zongorát.
i'". Csaba is felemelte a zongorát.

Árulkodó jelként az *is* módosítószócska, illetve a logikusok által gyakran vizsgált *minden* determináns szolgál: ezek bármely vonzatot az igekötős ige elé tudnak „csalogatni” (3e), de hasonló pozícióban szabad határozók is felbukkanhatnak (3f-g). A kétféle kifejezés egy kalap alá vétele mellett az az indokunk, hogy a magyar mondat szórendjében felcserélhetőek, mint azt a fenti (3h-h') minimálpár mutatja.⁵

Már csak nevet kell adni a gyerekeknek. A logikailag megragadható vonatkozások miatt egy *Q kvantor* fejre bízhatjuk annak az operátornak a befogadását (3.U4 a fenti (2) táblázatban), amelyik a megnevezett szereplő(k)ön kívül még legalább egy további szereplő *létezését* (\exists) állítja – ismét egy rekonstruálható releváns halmazból, akire igaz a *Q* komplementumában tett állítás (I2: op_{is}), illetve amelyik *univerzálisan* (\forall) a releváns halmaz valamennyi elemére kimondja az állítást (I3). Ez utóbbi operátort „univerzális operátornak” is elnevezhetnénk, Szabolcsi (1992) azonban (ld. még Szabolcsi – Laczkó (1992)) egy olyan elnevezésre tesz javaslatot, amelyik ennek az operátornak egy további érdekes szemantikai tulajdonságára utal...

A fenti (3i-i'') példasorozat hivatott megvilágítani ezt a tulajdonságot, mely *csoportok* cselekvése (vagy azokkal kapcsolatos történések) kapcsán merül fel, azaz tulajdonképpen egy tematikus szerep felvételéről van szó. Ha a szerepet a csoport mint oszthatatlan együttes tölti be, akkor *csoportolvasatról* beszélünk, ha viszont külön-külön játsszák el az adott szerepet a mondat jelentése szerint, akkor a *disztributív* olvasattal állunk szemben (Landman 1996). És most vizsgáljuk meg, hogy hogyan emelik fel a fiúk a zongorát a fenti (3i) mondat értelmében. Erősen preferált a csoportolvasat, már csak a zongora súlya miatt is, bár a szakirodalom szerint nincsen kizárva a disztributív olvasat lehetősége sem. A (3i'') mondat esetén azonban markánsan és kizárólagosan ez a sajátos *disztributív* olvasat érvényesül: „mindhárom fiúról elmondhatjuk, hogy fel bírta emelni a zongorát”. Ez a hatás nem tulajdonítható másnak, mint hogy a fiúk megjelölésében ezúttal úgy jártunk el, hogy abban szerepel a *mind* szócska is. E miatt a „disztributív” ('szétválasztó') hatás miatt javasolja Szabolcsi (1992) a *disztributív operátor* elnevezést a *minden*-es kifejezéseket maga elé vonzó operátor számára (op_{diszt}).

Megjegyzendő, hogy a szóba került kétféle kvantortípus között nemcsak formai hasonlóság van (a VP elé hívják a megfelelő vonzatokat, de magát az igetövet nem), hanem jelentéstani is: (3i'') tanúsága szerint az *is*-es kifejezést is disztributívan kell értelmezni. Csaba egyedül emelte fel a zongorát; és nem arról van szó, hogy Csaba is ott volt abban a csoportban, amelyik együttes erővel emelte fel.⁶

A (3e) sémán bemutatott szerkezetípus létrehozásához és jellemzéséhez az alábbi szabályokra van szükség a G3. grammatikai részrendszerből. A QP projekciót is az X' elmélet alapján hozzuk létre, ami ezúttal is az U1-2 szabálpár alkalmazását jelenti (U1: QP \rightarrow DP Q', Q' \rightarrow Q VP). Az U4 újrairó szabály a megfelelő operátorfej beillesztéséről gondoskodik. Mivel e fejbe *nem kötelező* inkorporálnia az igetőnek, ezért a takarékoság univerzális grammatikai metaelvéből adódóan gyakorlatilag *tilos* ennek az inkorporációnak

⁵ A többszörös operátorprojekciók kérdését majd később tárgyaljuk, egyelőre csupán amellel érvelek, hogy lényegében azonos szerkezeti pozíciók esetében fordulhat elő a szabad felcserélhetőség. Fonákjáról tekintve a kérdést: amennyiben két összetevő nem cserélhető fel, akkor gyanítható, hogy más jellegű pozíciókat töltenek be.

⁶ NB mégis szerencsésebb lett volna az 'univerzális operátor' elnevezés, hiszen a disztributivitás mindkétféle kvantortípusnak a jellegzetessége, szemantikai kapocs a szintaktikai alapú azonosítás mellett.

megtörténnie. Egy transzformációra van tehát szükség: a csoportot mozgató T3-ra ((DP,V')→(DP,QP)). Sőt, szabad határozó „kvantálása” esetén még erre sem (3f-g). Hangtani szabályt ki sem kellene mondanunk, hiszen a kvantált összetevő a minden tartalmas szónak járó alaphangsúlyokat viseli; a figyelem felhívása miatt azonban a 3.H4 pontban deklaráltuk, hogy az *is* grammatikai funkciószócskának nem jár hangsúly. *Partikulaként* viselkedik, rá kell csüggeszkednie egy hangsúlyos intonációs egységre. Ez a fenti (3d) mondat esetében válik relevánssá: a személyes névmásnak a hangalakot öltő allomorfiát kell a QP-módosítóban szerepeltetnünk (a *pro_{en}* ki van zárva), hiszen valaminek viselnie kell a hangsúlyt.

Végül pár szó a jelentéstöbbletről; lásd I2 és I3. A (3b) mondat *is*-es változata azt jelenti, hogy egy olyan halmazra igaz az állítás, amely több elemű: *Mari* DP-je egy konkrét lányra utal, míg a [_{DP} [_{DP} *Marit*] *is*] összetevő külső DP-je egy legalább kételemű, *Marit* mindenképpen tartalmazó részhalmazára a szóba jövők pragmatikailag adott halmazának. A *minden*-es mondatváltozatok azt az állítást fejezik ki, hogy egy-egy adott szerepet az illető szerephez képest meghatározandó releváns halmaz teljes „tagsága” tölti be, mégpedig külön-külön eljátszva a szerepet.

Az alábbi (4) példasorozatban a semleges (4a) példamondatban szemléltetett mondatélti *természetes szubjektum* funkcióját általánosítjuk: a mondat élére – kvantálás és fókuszálás híján is – ki lehet vinni a nem alanyi vonzatokat. Erről tanúskodik a (4b) és a (4c) példamondat. A rosszul formált (4b') változat azt erősíti meg, hogy a most tárgyalandó funkció nem cserélhető fel a kvantor típusúval, még ha a békén hagyott igekötő–igetű sorrend közös vonásuk is. Új operátorkategóriát kell tehát választani, amit T-vel fogunk jelölni, a közös „topik” jellegre utalva: ahogy a semleges (4a) változat az alanyról tesz állítást, legalábbis elsődlegesen, úgy tesz (elsődlegesen) állítást a (4b) változat a tárgyról (a beszélő ezúttal *Mariról* szeretne valamit közölni), a (4c) pedig a részeshatározóról (itt *Ödönről* van szó). Az I5 jelentéstani szabályban is ezt írtuk le; amihez sajnálattal kell hozzátenni, hogy a hagyományos logika eszközeivel nem tudjuk megragadni a topikalizálás jelentésmódosító hatását. Gyakorlatilag nem tudunk olyan szituációt megadni, amelyben a topikalizált (4b) mondat igaz, míg a (4b'') variáns hamis lenne. A topikalizálás tartalmi hatása tehát inkább pragmatikai / szövegtani: ahogy mondatról mondatra építjük a szöveget, jelentősége van annak, hogy megőrizzük az előző topikot, vagy topikot váltunk; ez a mechanizmus pedig része annak az általános mechanizmusnak, amelynek a során egy új mondatban közlendő új információt lehorgonyozunk a korábbi tudás elemeihez.

- (4) a. 'Péter 'bemutatta 'Marit 'Ödönnek.
 b. (Képzeld!) 'Marit 'bemutattam egy 'angol 'srácnak!
 b'. (Képzeld!) ???['Ödönnek is] / ['Minden 'fiúnak] 'Marit 'bemutattam.
 b''. (Képzeld!) 'bemutattam 'Marit egy 'angol 'srácnak!
 c. (Képzeld!) 'Ödönnek 'bemutattam egy 'kínai 'lányt!
 d. 'Marit # (bezzeg) ['minden 'fiúnak 'bemutattad] / [egy ''bankárnak mutattad be].
 e. [_{TP} XP_k [_T op_{szubj} / op_{topik} / op_{ktop}] ... [_{VP} AdvP_i [_{V'} V Ø_i Ø_k ...]]]
 f. – Mi jót tettél a múlt a héten?
 – 'Hétfőn 'bemutattam 'Marit 'Ödönnek. Kedden meglátogattam a nagypapát...
 g. [_{TP} XP [_T op_{topik} / op_{ktop}] ... [_{VP} AdvP_i [_{V'} V Ø_i ...]]]

A (4e) szerkezeti séma közös vázat kínál a kategorikus semleges mondatoknak – ahol arról állítunk valamit, ami éppen erre predesztinált – és a topikalizáltaknak – ahol egy

másik szereplőt választunk ki arra, hogy róla tegyük meg az állítást, ami tulajdonképpen valamennyi szereplőjéről szól. A T fej körül a TP projekciót ismét az U1-2 szabálysémapár segítségével építhetjük ki, a T kategóriát az U3 behelyettesítéssel tölthetjük be, a transzformációk közül pedig a T3-ra van szükség, ami a TP módosítójába viszi a megfelelő vonzatot. Külön hangtani szabály kimondására nem találunk okot: a topikalizált összetevő azokat az alaphangsúlyokat viseli, amelyeket vonzathelyen is viselhetne.

Hogy topikalizálhatunk-e szabad határozót a korábbi szabadhatározó-kvantálás, illetve -fókuszálás mintájára – lásd (4g), az nem nyilvánvaló. A szabad határozókat alapesetben továbbra is *csatolnunk* kell, amivel kapcsolatban a 3.C1 szabályséma annyi újdonságot közöl, hogy az operátorprojekciók (YP) is képezhetik csatolás alaptagját, nemcsak a VP. A (3b) mondat élére például odatehetnénk, hogy „Tegnap...”, amit az adott példában QP-re kellene csatolni (QP → AdvP QP).

Mindamellet egy szabad határozóval közölt tartalmat is felfoghatunk úgy, hogy arról akarta a beszélő megtenni az állítást, más mondatokban esetleg az alternatíváiról állítva valamit. Ilyen példát mutatok a fenti (4f) párbeszédben, ahol a második mondat egy adott hét hétfőjéről szól; amit az igazolhat, hogy ki lehet fejteni így: „A hétfőről azt tudom mondani, hogy azon a napon bemutattam...”.

Nem tettem még említést a fenti (4d) példáról, ahol egy titokzatos # szimbólum is szerepel. Egy sajátos intonációs mintát kívánok megjelölni vele, amit emelkedő, majd eső hangsúlyozásként szoktak leírni, amit kis szünet követ (É. Kiss 1992). A sajátos konstrukciót a 'bezzeg' szóval tehetjük explicitté. *Kontrasztív topiknak* nevezik, és a (3d) példában bemutatott szórendet kedveli – tehát a mondatéli pozíciót –, ezért a topikok típusába sorolhatjuk (U3). Jelentését könnyű összekeverni a fókuszéval, mert kizárást implikál, gyakran éppen a beszélőre vonatkozóan (v.ö. (4d)): „Marit igen, engem bezzeg nem...” Ez a kizárás azonban nem feltétlenül teljes (I4): nem arról van szó, hogy a releváns halmaz valamennyi meg nem nevezett elemére hamis a TP komplementumában szereplő állítás, csupán arról, hogy van olyan – kontrasztként szolgáló – elem, amelyre hamis. Olyan topikkiemelésről van tehát szó, amelynek logikailag is jól megragadható tartalma is van.

A (3h-h') példapár már előrevetítette annak lehetőségét, hogy egy VP-re több operátorprojekció is épüljön. Pontosabban a felső projekció fejének komplementumában ilyenkor már nem a VP áll, hanem egy másik operátorprojekció. Az X' elméletet realizáló 3.U1-2 szabálysémapár ez utóbbi eset leírására is alkalmas, az adott esetben így módon: QP → DP Q', Q' → Q QP. Egy operátortípus tehát ismétlődően is kiépíthet projekciókat, de az alábbi (5a) példa rögtön azt is megmutatja, hogy különböző operátortípusok projekciói is kombinálódhatnak:

- (5) a. 'Péter 'Ödönnek 'minden 'buliban 'többször is ''elvált nőket mutat be.
 b. $T^* Q^* V / F+V_t$
 c. $T^* Q^* F+V_t \Sigma^* [{}_V \emptyset_i] \text{Arg}^*$ (ahol $\Sigma = T / Q / F$)
 d. FF: ''Csak mi írunk ''csak az olimpiáról.
 e. FQ: ''Csak Marit mutattam minden fiúnak be.
 e'. v.ö. QF: 'Minden 'fiúnak ''csak Marit mutattam be.
 f. FTF: ''Csak Marit mutatta a tánctanár ''csak Ödönnek be.
 g. TQFQ: 'Ödönnek 'tegnap is ''csak én mutattam minden csinos kolléganőmet be.
 h. $F_{\text{tükör}}$: ''Marit küldte oda a tánctanár ''Ödönhöz. (És nem fordítva!)
 i. $Q F_{\text{tükör}} T$: 'Tegnap is ''Marit küldte a tánctanár oda ''Ödönhöz. (És nem fordítva!)
 j. $[{}_{FP} \text{'XP}_k [{}_F \text{op}_{\text{fókusz}}+V_t] \dots [{}_{VP} \text{AdvP}_i [{}_V \emptyset_i \emptyset_k \emptyset_l \dots]] \text{'ZP}_1 \dots]$
 k. – Igaz, hogy Péter hűgát kedden a tánctanár odaküldte Ödönhöz?
 – Hát majdnem... ''Jancsi hűgát küldte a ''portás Ödön ''barátjához!

A fenti (5a) mondatban például az első két összetevő csakis topikalizálás útján kerülhetett a mondat élére, majd a *minden* és az *is* szócska azt jelzi, hogy a topikokat két kvantor típusú konstrukció követi, majd az ígető körüli szórend fókusz jelenlétére utal. A meghatározó operátorfejek sorozata tehát így írható fel: TTQQF. A példa meglehetősen nagy szabadságot sugall az U1-2 szabálysémapár révén kiépíthető operátorhéjak kombinálhatóságával kapcsolatban – ugyanakkor emlékezzünk vissza, hogy a háromféle operátorkategóriát éppen a szórendi korlátok sugallták. A megjósolható általános lehetőség tehát első közelítésben a fenti (5b) pontban rögzített módon írható fel. A képlet azt mondja, hogy a magyar igei csoportra épülő operátorzóna (a szórendben balról jobbra, illetve a szerkezeti hierarchiában felülről lefelé haladva) úgy fest, hogy a mondat élén nulla, egy vagy akár több topik állhat, amit nulla, egy vagy több kvantor típusú elem követhet, végül mindenképpen az ige jön, de vagy eredeti pozíciójában állva, vagy előrehúzóva egy F fejbe.

Összegezve eddigi tapasztalatainkat és az argumentumokat (azaz a vonzathelyeket) is figyelembe véve, az ígét az általános mondattípus közepén látjuk, amittől balra és jobbra egyaránt nagy szórendi szabadságban helyezkednek el az összetevők, de míg az ige mögötti zónában a szórendi variációk mögött nem szoktak jelentéskülönbségeket kimutatni, addig az ige előtti zónában a rendkívüli szórendi gazdagság szignifikáns szemantikai különbségek kifejezésének a lehetőségét nyújtja.

Egy egzakt módon felépített, jól formalizált tudományos rendszerben olyan kérdések is felmerülnek, amelyeket már nem a tapasztalt jelenségek leírásának a szükséglete sugall, hanem maga a rendszer. Felvetődik például, hogy fókuszról lehet-e több. Első pillantásra talán úgy tűnik, hogy nem, mert a fókuszált összetevőnek kötelező az ígetővet közvetlenül megelőznie, ez a helyzet pedig csak egy esetben teljesülhet egy egyszerű mondatban. Jobban belegondolva azonban kiépíthető olyan dupla fókuszkonstrukció, amelyben a felső FP komplementumába egy újabb FP kerül (U2: $F' \rightarrow F \text{FP}$), az U5 behelyettesítési szabályhoz társított követelményt pedig úgy elégítjük ki, hogy az ige a transzformációs szakaszban először belép az alsó F fejbe (T1: $(V, V') \rightarrow (V+\text{op}_F, F')$), majd onnan továbblép a felső F fejbe. A 3.T2-ben megadott fejmozgatás írja le ezt a lépést: $(V, F') \rightarrow (V, F')$; ennek értelmezéséhez az is szükséges, hogy figyelembe vegyünk a fejmozgatásokra univerzálisan érvényesnek tartott *lokális elvet*: egy fejből a hierarchiában „eggyel magasabban” álló fejbe lehet mozgatni egy elemet. Vagyis egy Y_1 fejből abba az Y_2 fejbe, amelynek az Y_1P projekció éppen a komplementumában van.

A duplafókuszos szerkezetben tehát az igező a két fókuszált összetevő között fog elhelyezkedni. A hangsúlyszabályok összeütközésbe kerülnek egymással, ugyanis a felső fókuszra kimondott hangsúlyirtás (H2) összeférhetetlen az alsó fókuszra kimondott főhangsúlyossággal (H1). Egyáltalán, tudunk-e jelentést tulajdonítani egy ilyen szerkezetnek? Mit mond minderről maga a nyelv?

Valamelyik olimpia idején megjelent egy időszakos újság, amely a fenti (5d) pontban olvasható szlogennel hirdette magát. Az ige(tő) a két főhangsúlyos elem között helyezkedik el, a nyelvnek tehát fontosabb megmutatnia a második fókusz jelenlétét a „pozitív” megjelöléssel, mint tökéletesen megvalósítani a hangsúlyirtás formai kritériumát. A jelentés pedig éppen az, amit össze lehet rakni a két szereplőhöz rendelhető azonosító-kirekesztő tartalmakból: „Ez az újság az olimpiáról ír. A téma iránti elkötelezettséget mutatja, hogy ez az újság *csakis és kizárólag* az olimpiáról ír, kirekesztve sok más témát. A felső fókuszkonstrukcióhoz társuló előfeltevés az, hogy lehetnek ilyen elkötelezett újságok. A végső állítás pedig az, hogy valójában *csakis és kizárólag* ez az újság rendelkezik az említett preszupponált tulajdonsággal, a vetélytárs sajtóorgánumok nem.”

Az (5b) képlet tehát kiegészítésre szorul. A kérdéses zóna az ige felszíni szerkezeti helye és kiinduló szerkezeti helye közötti mondatszakasz, ami akkor nem triviális, ha az ige egy F fejbe vándorolt. É. Kiss (1995) a kilencvenes évek közepén lényegében arra a megállapításra jutott, hogy ebben a köztes zónában elvileg tetszőleges operátorok tetszőleges sorrendben előfordulhatnak. Ezt fejezi ki a fenti (5c) formulában a Σ^* jelölés. Ami a megítélést megnehezíti az az elvi szabadság korlátlansága és a performancia adta kemény gyakorlati korlát ellentéte. Vagyis hogy a megalkotható mondatok annyira szövevényes jelentésűek lesznek, hogy még grammatikai kifogástalanságuk esetén is alig-alig tűnnek elfogadhatónak.

Így kell megítélni a fenti (5e-g) példasort. Az (5e) például határozottan mást jelent, mint a természetesebben ható (5e') kontrollmondat, megvan tehát az önálló létjogosultsága, és az FP-komplementumba illesztett QP projekció a jelentésről is kifogástalanul számot ad. Az (5e'') hamis például egy olyan szituációban, amelyben Ödönnek Marit és Annát, Péternek Marit és Beát, Robinak pedig Marit és Julit mutatta be a beszélő. Ugyanebben a szituációban az (5e) igaz: tényleg egyedül Mari teljesíti azt az állítást, hogy ő valamennyi szóba került fiúnak be lett mutatva. Az operátorokhoz kapcsolódó jelentéselemek összegzésének kérdésére még visszatérünk, most összpontosítsuk figyelmünket a szerkezeti lehetőségekre!

Az (5f) példában egy topikhéj „szorul be” a két fókuszhéj közé, míg az (5g) példával azt kívánom szemléltetni, hogy a fókusz mögötti operátorzóna betöltése nem zárja ki a fókusz előtti zónáét. Arra szeretnék még rámutatni ezen a ponton, hogy a fejmozgatás *lokáltságának* az elvéből az következik, hogy a legfelső F fej alatti valamennyi Σ operátorfejbe be kell lépnie a felfelé mozgó ígének (ld. 3.U5), amit a T1 transzformáció egyszeri, illetve a T2 transzformáció esetlegesen többszöri alkalmazásával meg is valósíthatunk. Az ige tehát például az (5f) szerkezetben háromtagú nyomláncot hagy maga mögött, mint egy repülőgép a kondenzcsíkot. Mi zárja azonban ki ezek után azt, hogy az ige az (5a) szerkezet esetében is magasabbra hatoljon az egyetlen FP operátorhéjnál? A takarékoság univerzális metaelve! Az U5 szabályhoz illesztett követelmény csak a fókusz igei „megtermékenyítését” írja elő. Az ígének tehát pontosan akkor *szabad* egy fejbe belépnie, ha egyben *elkerülhetetlen* is abból a szempontból, hogy a fókuszokba el kell jutnia, mégpedig kis lokális lépésekben.

Az (5h) mondat újabb általánosítás szükségességét mutatja. Bár gyaníthat valaki duplafókuszos konstrukciót a kijelölt hangsúlymintázat alapján, nem azt jelenti az adott mondat, hogy „Mari az egyetlen, akit a tánctanár kizárólag Ödönhöz küldött oda”. Amellett érvelünk (Alberti–Medve 1998), hogy a korábban tárgyalt duplafókuszos konstrukciótól jelentősen különbözik az É. Kiss (1992) által is tárgyalt *tükörfókuszos* szerkezet, amelyben egyetlen fókuszprojekció van csupán, de abban egyből egy szereplőpárt kívánunk más párokat kirekesztve azonosítani mint az állítás egyetlen kielégítőjét.

Általánosítani a 3.U2 szabálysémát kell egy korábban már szerepeltetett elv szellemében, és ebből majd minden kijön! Tegyük lehetővé azt, hogy egy operátorkategória komplementumában is legyenek hamisvonzathelyek! Idemozgatva a részeshatározót nemcsak a szórendről adunk számot, hanem e vonzat erős hangsúlyozottságáról is. Bár ez látszólag ellentétben áll a H2 hangsúlyírtási szabállyal, szerencsére ezúttal nem ez a helyzet. A hangsúlyírtás ugyanis az ígétvön kívül csupán a VP szakaszáról törli le az alaphangsúlyt, a VP-ből kiszabaduló részeshatározó szabadon jelezheti fókuszosságát egy erős hangsúllyal! Mi az előfeltevés? Tényleg az, ami a VP alatt ottmaradt: „a tánctanár odaküldött valakit valakihez”, és nem az, hogy „a tánctanár odaküldött valakit Ödönhöz”. És mi az „azonosított” új információ? Hogy az odaküldés iránya ez volt: Mari → Ödön, noha lehetett volna ez is: Ödön → Mari; de ezt immár kirekesztjük a lehetőségek közül.

Az (5j) pontban felvázolt tükörfókuszos konstrukció akár kettőnél több szereplőt is érinthet (megint konfliktust felébresztve a grammatika gazdag lehetőségei és a performancia korlátai között), hiszen egy fejhez tetszőleges számú hamisvonzathelyet társíthat a szintaktikai újírás (vagyis az U2 szabályséma). Az (5k) példa olyan lehetőséget szemléltet, hogy egyszerre sok ponton korrigálhatunk egy felvezető állítást, minden érintett ponton „fókuszálva” egy szereplőt, miközben persze az X' elmélet szerint az FP-módosítóba csak egyet helyezhetünk. Az (5k) válasz mögött a jóváhagyott előfeltevés: valakinek a hűgát kedden valaki odaküldte egy Ödönnel kapcsolatban álló személyhez. Csak éppen a hűg nem Péteré volt, az odaküldő nem a tánctanár, a célszemély pedig nem maga Ödön, hanem egy barátja.

Más irányú általánosítás lehetőségét szemlélteti az alábbi (6) példasor: figyelmünket most összpontosítsuk a „felépitmény” helyett az „alakra”! Vajon „öröklődik-e” az igei operátorzóna az igenévi képzés esetén, és vajon csak ige-nevek növeszthetnek-e magukra operátorzónát a nem igei projekciók közül?

Az első kérdésre pozitív választ igazolnak az ágrajzkötetben részletesen is elemzett alábbi (6a,c,f,g,i,k) példák:

- (6) a. Szeretnék minden gondomról csak Marinak számolni be. (P3.9.ii.)
 b. $[Q_{Inf}^P ZP_i [Q_{Inf}^P op_{disz}] [F_{Inf}^P XP_k [F_{Inf}^P op_{fokusz+Inf_i}] [InfP AdvP_i [Inf^P \emptyset_i \emptyset_j \emptyset_k \emptyset_l \dots]]]]]$
 c. Szeretnék minden gondomról csak Marinak beszámolni. (P3.9.i.)
 d. $[Q_{Inf}^P ZP_i [Q_{Inf}^P op_{disz}] [F_{Inf}^P XP_k [F_{Inf}^P op_{fokusz}] [InfP AdvP_i [Inf^P Inf \emptyset_i \emptyset_k \emptyset_l \dots]]]]]$
 e. $[Y_{X^P} ZP_k [Y_X op_\alpha] [\dots [XP AdvP_i [X^P X/\emptyset_i \emptyset_j \emptyset_k \dots]]] \dots]$
 f. $Q_A F_A$: A minden hibát csak önmaguknak megbocsájtó emberek... (P3.8.ii.)
 f'. $Q_A F_A$: *A minden hibát csak önmaguknak bocsájtó meg emberek...
 g. $F_A Q_A$: A csak önmaguknak minden hibát megbocsájtó emberek... (P3.8.i.)
 h. $\Sigma_X^* [X X/\emptyset_i] Arg^*$ (ahol $\Sigma = T / Q / F$, $X = Inf / A / Adv$)
 i. $T_{Adv} Q_{Adv}$: A gazdája rendszertelenségét többször is megeléglően (GY3.1.iv.)
 j. *Ismerem a $[AP be_i [A^P [A mutató] \emptyset_i Marit \text{Ödönnek}]] [N \text{tánc tanárt}]$.
 j'. Ismerem a $[T_{AP} Marit_k op_{topik} [T_{AP} \text{Ödönnek}_i op_{topik} [AP be_i [A^P [A mutató] \emptyset_i \emptyset_k \emptyset_l]]]] t'$.
 k. $[N^P [AP=T_{AP} T_A^* A \emptyset^*] [N^P N]]$ („kényszertopikalizálás”)
 l. *a minden gondomról csak Marinak beszámolás
 m. a $[T_{AP} \text{fiaira} / [Q_{AP} \text{mindkét fiára} / [F_{AP} \text{csak a kisebbik fiára büszke}]] \text{barátom}$ P3.7.i. ↓
 n. TTF: A kutyának_i a kuglófot_k P_j szokta_i oda_i $[V^P \emptyset_i [InfP \emptyset_i adni \emptyset_i \emptyset_j \emptyset_k \emptyset_l]] \emptyset_j \emptyset_k \emptyset_l$

A (6a) mondatban például a vágy tárgyát egy olyan „kvantált” és „polarizált” szituáció jelenti (a beszélő *minden* gondjáról beszámolna, de *csak* Marinak), amelyet úgy tudunk kifejezni egy InfP csoporttal, ha azt QP és FP operátorhéjakkal látjuk el. Az operátorkategóriákon jelöljük meg, hogy nem VP-re, hanem más csoportra építenek rá egy operátorzónát! A (6b) pontban bemutatott szerkezetben például Q_{Inf} és F_{Inf} fejek szerepelnek. A 3G grammatikában pedig külön részterület (U¹-U⁶) foglalkozik a VP-re épülő operátorzónához képest meglévő hasonlóságokkal és különbségekkel.

Különbséget jelent például, hogy egy infinitívuszi csoportra épülő operátorzónában az igéből képzett főnévi igenévi fejnek nem kötelező inkorporálódnia saját F_{Inf} fejébe, mint ezt a (6c) példa mutatja, ami éppúgy elfogadhatónak ítélnélhető, mint a (6a) példa. A kétféle szerkezeti vázlatot a (6d), illetve a (6b) sorok mutatják be. A (6b) felel meg a fejezet elején bemutatott (1e) szerkezeti sémának, ami a fókuszfej hangalakkal való „megtermékenyítésének” követelményét mondja ki (3.U5 kiegészítése). 3.U⁶ ehhez képest lényegében azt mondja, hogy a nyelv ingadozik (talán átmeneti állapotban van) a tekintetben, hogy egy F_X fejbe inkorporálódik-e az X fej. A kép azt mutatja, hogy az igéhez közelebb álló főnévi igenévi és adverbialis alap esetén ($X = Inf / Adv$) *fakultatív* a fejmozgatás, míg az igei kategóriától távolabb eső melléknévi alap esetén ($X = A$) *tilos* az inkorporálás (6f').

Kötelező fejmozgatás híján az operátorsorrend egy nem igei XP alap esetén gyakorlatilag teljesen szabadnak mondható: ezt rögzíti a fenti (6h) képlet. Úgy figyeltük meg azonban, hogy a természetes szubjektum operátora csak az igei alapon épít ki operátorhéjat (3.U³), vagyis a szubjektum–predikátum tagolódás csakis a legmagasabb mondatszintre jellemző.

NP azonban nem lehet az eddig tárgyalt igei jellegű operátorstruktúra alapja, ezt a fenti (6l) példa hivatott szemléltetni. Majd amellet fogok érvelni Szabolcsit (1992) követve, hogy a magyar NP másfajta operátorzónát épít magára. Sokkal csökevényesebbet. Már be is mutattuk a korábbiakban: a DP burokról van szó.

A (6) példasorozat előtt feltett másik kérdésre viszont az a válasz, hogy nem az operátorzóna alapjaként szolgáló fej igei eredetén múlnak a dolgok. A (6m) példában a *büszke* egy olyan vonzatos melléknév, amit nem igéből képeztünk melléknévi jellegűvé, mégis bármilyen operátorhéjat készséggel felvesz a köréépülő AP.

Végül ejtsünk szót egy olyan jelenségről, amit a fentiekben a (6j-j') minimálpár szemléltet (ld. 3.U'6): a minőségjelzői funkcióban álló AP-ben nem pusztán lehetőségként merül fel az A fej vonzatait a sajátos jelentéstöbbletek kifejezése végett magába hívó operátorzóna, hanem egyszerűen kényszer az, hogy minden melléknévi vonzatot el kell távolítani az A fej komplementumából. Ez a *kényszertopikalizálás* jelentéstanilag ártalmatlan művelet, hiszen az op_{topik} markáns logikai tartalmakat nem hoz magával. Mi váltja azonban ki a szóban forgó kényszert?

Hipotézisem azon az univerzális megfigyelésen alapul, hogy egy grammatikai kapcsolatot eredendően az érintett elemek közötti *szomszédosság* hivatott kifejezni, ami azonban a sok-sok kifejezendő kapcsolat szövevényes rendszerében nem mindig tud megvalósulni. Hiszen például egy minőségjelző nyilván szeretne a jelzett szó szomszédosságában állni (*bemutató ... tánctanár*), viszont ugyanezt szeretnék a melléknévi fej vonzatai is (*bemutat(ó) Marit Ödönnek*). A nyelveknek (ebből adódóan...) más eszközei is vannak az elemek közötti kapcsolatok megjelölésére, elsősorban morfológiai eszközei: gyakorlatilag egyeztetési és esetadási viszonyok. Minél kevésbé él egy nyelv ezekkel a morfológiai eszközökkel, annál jobban rászorul a szomszédosság követelményének a betartására.

A magyar nyelv ugyan – ahogy már többször is említettük különféle gondolatmenetek kapcsán – rendkívül szívesen él a morfológiai eszközökkel, éppen a minőségjelzői kapcsolatban semmiféle egyeztetést vagy más morfológiai eszközt nem használ! Ebben a tekintetben tehát az angolra emlékeztet, és nem a latinra vagy a szláv nyelvekre vagy az ausztrál bennszülött nyelvekre, ahol ilyesmiket mondanak: „a harapósakról kutyákról”, „az okosnak lánynak”.⁷ A magyar nyelv tehát kénytelen a minőségjelzői kapcsolatot szigorú szomszédossággal jelezni; amit meg is tehet, hiszen az AP-re épülő operátorzónát a markánsan esetjelölt melléknévi vonzatok szabadon kihasználhatják (ebben a tekintetben nagyon nagy „mozgásszabadságot biztosít a magyar nyelv), s így kiüríthető a melléknévi fej és a főnévi fej közötti mondatszakasz, ahogyan azt a fenti (6k) szerkezeti séma mutatja.

Végül az ágrajzkötetben részletesen taglalt (6n) példa egy másfajta stratégiát mutat arra, hogy egy InfP csoport vonzatait operátoros helyzetbe hozzuk. A „rabló hajlamú” segédige átveszi az infinitívuszi fej vonzatait a szabadon generálható hamisvonzathelyeire, és saját – VP-re épülő – operátorzónáját kínálja fel számukra.

Térjünk most vissza az alábbi (7a) példasorozatban megismételt (5e-f) minimálpár kapcsán megfigyelt problémára: nem elég ismerni az egyes operátorok jelentésgazdagító hatását, mert a mondat végső jelentése a sorrendjükön is múlik. Amennyiben a VP csomópont alatt egyesülő mondatszakaszról mondjuk, hogy itt fogalmazódik meg a mondat *alapjelentése*, akkor több operátor jelenléte esetén csupán az egyikük gazdagítja éppen ezt az alapjelentést, a többi operátor már a „gazdagított” jelentést gazdagítja tovább.

⁷ Itt például egyes nyelvekben az *okosnak* alak még a nőneműségét is megmutatja a jelzett szónak. Érdekes, hogy ezt a fajta egyeztetést a magyar főnévi szerkezetben a kijelölő jelző mutatja: *ezekről a házakról, azokét a hallgatókét*. A birtokos jelző viszont egészen más típusú egyeztetést mutat: számban és személyben egyeztetünk, akár az alany és az ige közötti viszonyban (pl. *az én várom, a te várad... ~ én várom, te várod...*).

A (5e') = (7a') mondat *hamis* például egy olyan szituációban (*modellben*), amelyben Ödönnek Marit és Annát, Péternek Marit és Beát, Robinak pedig Marit és Julit mutatta be a beszélő (7a'''). Ugyanebben a szituációban az (5e) = (7a) igaz: tényleg egyedül Mari teljesíti azt az állítást, hogy ő valamennyi szóba került fiúnak be lett mutatva. Hogyan vezethető le e kétféle jelentés ugyanazokból az operátortartalmakból, pusztán az eltérő sorrendre hivatkozva?

- (7) a. FQ: "Csak Marit mutattam minden fiúnak be. (5e)
 a'. QF: 'Minden 'fiúnak 'csak Marit mutattam be. (5e')
 a''. TF: 'Minden fiúnak # csak 'Marit mutattam be.
 a'''. Ödön → Mari, Anna
 Péter → Mari, Bea
 Robi → Mari, Juli
 b. QQ: Minden barátomat több alkalommal is meghívtam.
 b'. QQ: Több alkalommal is minden barátomat meghívtam.
 b''. Szilveszter: András, Balázs, Csaba, Dani, Ede
 Farsang: András, Balázs, Csaba
 Névnapi: Balázs, Csaba, Dani
 Születésnapom: Csaba, Dani, Ede
 Apák napja: Dani, Ede, András
 VB-döntő tévén: Ede, András, Balázs
 c. Q_A F_A: A minden hibát csak önmaguknak megbocsájto emberek... (6f)
 c'. F_A Q_A: A csak önmaguknak minden hibát megbocsájto emberek... (6g)

A (7a') szintaktikai szerkezetben a VP az F fej komplementumában van, kézenfekvő tehát, hogy a VP-hez társított alapjelentést első lépésben a fókusz gazdagítja.⁸ Az alapjelentést magát a felszíni szerkezet alapján határozhatjuk meg, amelyben a VP-ből már kilépett a tárgy és a részeshatározói vonzat. A VP tehát ennyit mond: „bemutattam valakit valakinek”; némi naiv formalizálással: „bemutattam x-et y-nak”, és az majd az operátorzónában dől el, hogy kiket helyettesíthetünk az x helyére, és kik játszhatják el az y szerepet.

Ezen a ponton tehető világossá, hogy milyen csodálatosan hatékony eszköz a nyelv számára az operátorzóna: a (7a') mondat révén egyetlen egyszerű mondat segítségével 12 elemi bemutatási szituációról tehetünk határozott állítást, feltéve, hogy a releváns halmazok azok, amelyeket a (7a''') modellben alapul vettünk. A három fiú ugyanis négy-négy lánynak mutatható be, így adódik a 12 elemi bemutatási szituáció egy fiú és egy lány között. A (7a') azt rögzíti, hogy a 12 potenciális bemutatásból éppen az alábbi három történt meg: Ö→M, P→M, R→M; a többi viszont nem (pl. Ö→A, P→B, R→J; csak hogy a (7a''') modellben említett eseteknél maradjunk). Az operátorzóna tehát a szó legszorosabb matematikai értelmében „megsokszorozza” a jelentéskifejező kapacitást.

Az azonosító-kirekesztő fókuszhatás az alapjelentésre így hat a (7a') mondat esetében: a fenti formulában csak Mari töltheti be az y szerepet. Azaz „x-nek a beszélő bemutatta Marit, és senki más”. Ez az FP-hez társuló tartalom. A Q fej ezt az FP-t veszi a komplementumába, tehát kézenfekvő módon éppen ezt a jelentést fogja gazdagítani a maga univerzális-disztributív hatásával. Vagyis kik játszó el az x szerepet? A szóba jövő fiúk,

⁸ Az I-II. kötet teljes IV. fejezetét ilyen jelentéskalkulációknak szántuk, így ehelyütt csak a lényegre próbálok szorítkozni.

ők mind. Az „ $x \rightarrow M$ ” bemutatási sémák tehát mindegyik x fiú esetén teljesülnek: így adódik az imént már ismertetett három elemi bemutatás: $\ddot{O} \rightarrow M$, $P \rightarrow M$, $R \rightarrow M$.

Számoljuk most ki a (7a) mondat jelentését! A VP ezúttal a Q fej komplementumában áll, a QP tehát ezt az információt hordozza: „bemutattam Ödönt y -nak, bemutattam Pétert y -nak, bemutattam Robit y -nak”. Míg a szerkezeti szinten megállapítjuk, hogy a QP projekció az F fej komplementumában áll, addig a szemantikai szinten ennek az feleltethető meg, hogy a QP-hez társuló jelentést gazdagítja a fókuszhatás. Így is kapjuk meg a (7a) jelentését: az y szerep csak Marit illeti, vagyis más lányra nem igaz, hogy mindhárom fiúnak be lett mutatva. Ami persze nem zárja ki a (7a’’) helyzetet, miszerint a többi lány is egy-egy fiúnak be lett mutatva.

Mit is sejthetünk meg az iménti sikeres jelentéskalkulációból? Azt, hogy a szerkezet lépésről lépésre való hierarchikus felépítése – amit a szórend alapján feltételezünk elméletfüggő módon – vezet minket a jelentés párhuzamos lépésekben való felépítésében. Végso soron mi más lehetne a szórend célja, mint megmutatni egyfajta szintaktikai hierarchiát, és mi más lehetne e szerkezeti hierarchia célja, mint tükrözni egyfajta szemantikai hierarchiát, ami kulcsot ad a jelentés kiszámításához?⁹

É. Kiss (1992) az alábbi szabályhármak alakjában fogalmazza meg az imént körvonalozott hipotézist, illetve annak különleges magyarspecifikus vonatkozását:

- (8) a. ***A hatókör-értelmezés univerzális feltétele:***
az operátorok *vezérlik* a hatókörüket.
- b. A (8a) a magyar nyelvben (már) az absztrakt felszíni szerkezet szintjén teljesül, míg az angol nyelvben csupán a szemantikai komponensben.
- c. A magyar nyelvben az operátorok megelőzik a szórendben a hatókörüket.

Az operátor és a hatókör eredendően szemantikai fogalmak. Az operátor a jelentésgazdagító elemet jelenti, a hatóköre pedig azt a jelentéstartalmat, aminek a jelentését gazdagítja. Ugyanakkor szintaktikai vonatkozása is van az operátornak és a hatókörnek, hiszen bizonyos összetevőkhöz kötődnek ezek a mondat szerkezetben. A (8a) pontban említett *vezérlés* az összetevők szerkezeti helyeként meghatározható ágrajzi csomópontok között egy pontosan definiálható viszony: egy csomópont a testvéreit vezérli, illetve az azok által dominált csomópontokat.¹⁰ A 3.U2 / U’2 szabálysémában definiált Y operátorkategória tehát vezérli a WP csomópontot, vagyis épp ez utóbbin fejt ki az operátor a jelentésgazdagító hatását.¹¹ Még sorrendjük is rögzített, ezt a megfigyelést általánosítja a (8c) pont, legalábbis a magyar nyelvre vonatkozóan.¹² A (8c) alól egy kivételt említhetünk: a tükörfókuszos konstrukciót, bár maga a fókuszfej itt is *megelőzi* a

⁹ Hiába ismerjük ugyanis a mondat VP-hez kapcsolható J_0 alapjelentését és az egyes operátorok J_i jelentésgazdagító hatását, ha a jelentésszegző művelet (jelöljük mondjuk így: $*$) nem *kommutatív*, azaz $J_0 * J_1 * J_2$ nem feltétlenül egyezik meg a $J_0 * J_2 * J_1$ információtartalommal.

¹⁰ Egy ágrajzon egy csomópont a hozzátartozó összetevő közvetlen összetevőit *dominálja közvetlenül*. A *dominálás (uralás)* ennek általánosítása: egy csomópont az általa közvetlenül dominált csomópontokon kívül az azok által domináltakat is dominálja (ez utóbbi a rekurzív elem a definícióban!). *Testvérek* pedig azok a csomópontok, amelyek ugyanazon csomópont által vannak közvetlenül dominálva.

¹¹ Egy vonatnak a V’ alól transzformáció révén kell eljutni az YP módosítójába, amit az iméntiek alapján úgy fogalmazhatunk meg, hogy „felveszi a hatókörét”.

¹² Egy csomópont egy előtte álló csomópontot éppúgy vezérelhet, mint egy mögötte állót, tehát a *sorrendiség* és a *vezérlés* elvileg független viszonyai egy szerkezeti ágrajznak. Vannak azonban a generatív nyelvészetben olyan törekvések, amelyek a sorrendet a szerkezeti hierarchiából levezethetőnek vélik (pl. Kayne 1994) – ezzel valódi megszorítást felállítva az Univerzális grammatikára vonatkozóan.

hatókörében álló VP-t; értelmezés kérdése, hogy feltétlenül kivételt lássunk-e ebben a konstrukcióban.

A (8b) pont értelmezéséhez az a háttérismeret szükséges, hogy az univerzális (8a) hipotézist az angol nyelvet vizsgáló kutatók fogalmazták meg, a fentiekben felvázolt elvi szükségszerűség alapján eljutva szerkezet és jelentés kapcsolatának egy olyan elméletéig, amit a szélsőségesen merev szórendű angol nyelv csupán nyomokban igazol. Szinte az egyetlen olyan jelenség az angolban, ami azt mutatja, hogy egy operátor kiváltja a vonzatok mozgását a szerkezeti hierarchia megfelelően magas pozíciói felé, a *kérdőszó* törekvése a mondat élére. A fejezet elején tárgyalt transzformációk működésének az angolban nem nagyon tapasztalni bármi jelét – próbálja csak ki valaki az (1), (3-7) pontokban bemutatott szórendek tükörfordítását!

Mégis megfogalmazták a generatív nyelvelmélet művelői a (8a) hipotézist mint olyan tendenciát, amit minden nyelv pontosan olyan mértékben valósít meg, amilyen mértékben teheti. A nyolcvanas években éppen azért került a nemzetközi érdeklődés középpontjába a magyar generatív nyelvészeti iskola (pl. É. Kiss 1987), azért váltak valóban világhíressé olyan vezéralakjai, mint É. Kiss Katalin, Szabolcsi Anna, Kenesei István, Kiefer Ferenc, mert fényesen igazolta, hogy ha egy nyelv „megteheti”, akkor messzemenőig biztosítja az operátoroknak azt a mozgási lehetőséget, mely által felvehetik a hatókörüket a szintaktikai szerkezet utolsó transzformációs fázisaiban.

Arra is megadhatjuk ezen a ponton a magyarázatot az eddigiek fényében, hogy a magyar nyelv miért képes megvalósítani már a szórendet megmutató felszíni szerkezet szintjén az operátor-hatókörü elvet, szemben az angollal, amely ezt csupán „később”, egy közvetetten, elméletfüggő módon ellenőrizhető, hipotetikus szemantikai szerkezeti hierarchia reprezentációs szintjén teszi – ha tényleg teszi... A *konfiguracionalitás* I. fejezetben említett paraméterén múlik minden!

Mint megállapítottuk, a magyar nyelv morfológiája igen gazdag. A vonzatszerepeket egyértelműen elárulják az esetragok; így hát bármilyen transzformáció ragad is el egy vonzatot, pontosan lehet tudni, hogy mely igéhez (vagy más vonzathelvéző fejhez) kapcsolódik, hol nyerte el a mélyszerkezetben a tematikus szerepét. Nem így az angolban, ahol nyilvánvalóan döntő szerepe van a konkrét szórendi helynek – és ennek hátterében a szerkezeti hierarchiának, vagyis a „konfigurációnak” – a vonzatszerepek egymástól és a szabad határozói szerepektől való elkülönítésében.

Az alábbi (9a) pontban mutatom be némileg egyszerűsítve e konfigurációs hierarchia lényegét: az alany, a tárgy és az egyéb vonzat (XP_{OBL}) három eltérő hierarchikus szinten áll. Ezt a vezérlési terminológiára támaszkodva pontosan definiálni is tudjuk: az alany van „legmagasabban”, mert egyoldalúan vezérli a másik kettő csomópontját (azok tehát nem vezérlik az alanyt), és az egyéb vonzat van „legalacsonyabban”, mert a prepozíciónak a testvére, csak ezt a fejet vezérli, így az alany és a tárgy által egyoldalúan vezéreltetik.

- (9) a. A konfigurációs angol vonzatjelölés: XP_{SUBJ} [VP V XP_{OBJ} [PP P XP_{OBL}]]
 b. A nemkonfigurációs magyar vonzatjelölés: [_V V XP_{SUBJ} XP_{OBJ} XP_{OBL}]

Ezzel szemben a magyarban lehet „lapos” a V’ (9b), azaz vezérelhetik egymást kölcsönösen a vonzatok (és ige utáni sorrendjük is mindegy), hiszen az ige által leírt szituációban a szerepük úgyszólván az esetragon múlik. A magyar ebben az értelemben *nem konfigurációs* nyelv, ahogyan az É. Kiss 1987-es alpművének címében is említésre kerül. Jelenti-e azonban ez azt, hogy a magyar grammatika egyáltalán nem él a szerkezeti

hierarchia (azaz a „konfiguráció”) lehetőségével mint az univerzális grammatikai eszköztár egy fontos tényezőjével?

Univerzálisan adottak az eszközök (szerkezeti konfiguráció, ragozás, egyeztetés, paradigmatisorok, intonációs elemek) – univerzálisan adottak az ellátandó feladatok (a vonzatszerepek elkülönítése, az aspektus értékének beállítása, szemantikai és pragmatikai többletjelentések megadása); ami nyelvről nyelvre változik, ami az adott nyelvet egyedivé teszi, az ezek párosításának a mikéntje. Az angol a vonzatszerepek elkülönítésére használja a konfigurációt. Ha a magyarnak erre nincsen szüksége a gazdag morfológiának köszönhetően, akkor másra fogja használni a konfigurációt. Az eddigiek alapján világos is, hogy mire: finom logikai és információs szerkezeti tényezők megjelenítésére. Ebben az értelemben tehát igaz, amit mondani szoktak a magyarról, hogy rendkívül „logikus” nyelv.¹³

Említést érdemel a fenti (7a”) példa, ami a bejelölt kontrasztív topikos hangsúlyozás mellett igaznak minősül a (7a”) modellben, és ily módon jelentése közelebb áll a (7a) mondatéhoz, mint a (7a’) mondatéhoz. Vajon a (7a”) mondat szerkezetéhez képest fordítva kell tekinteni a hatóköri viszonyokat?!¹⁴ Másfelől hogy kerülhet egy *minden*-es kifejezés egy kontrasztív topik projekciójának a módosítójába?!

A két rejtély nyilván összefügg! Az iménti lábjegyzetben meghivatkozott cikkünkben az első problémára az a válaszuk, hogy a hatóköri viszonyok *nem* fordulnak meg, hanem a (8) hatóköri elv maradéktalanul érvényesül. Mindehhez az szükséges, hogy a kontrasztív topicalizálás alapjául szolgáló releváns halmazt ne a három fiú F halmazával azonosítsuk, hanem az ún. *hatványhalmazukkal*, mely definíció szerint az F halmaz nyolc lehetséges részhalmazából áll.¹⁵ Az állítás tartalma pedig így fejthető ki: „ami a három fiú alkotta teljes F halmazt illeti, Mari volt az egyetlen szerencsés, aki valamennyiüknek be lett mutatva; de a fiúhalmaz egy-egy valódi részének feltehetőleg más lány is be lett mutatva”. A (7a”) modellben tehát éppúgy igaz a (7a”) mondat, mint a (7a), de a hasonló jelentéshez más úton-módon jutunk el.

A fenti (7b-b’) minimálpár azt szemlélteti, hogy még két kvantor cseréje is okozhat jelentésmódosulást, a jelentés összegződése tehát azonos jellegű operátorhatások esetén sem kommutatív. A jelentéskülönbséget az bizonyítja, hogy a (7b”) modellben csak a (7b) mondat igaz: „minden barát 4-4 alkalommal meg volt hívva”, amit vehetünk ’több’-nek; ugyanilyen értelmezés mellett a (7b’) mondat hamis, hiszen csupán egyetlen alkalommal volt jelen valamennyi barát: Szilveszterkor – ez pedig semmi szín alatt nem tekinthető ’több alkalom’-nak.

A (8) elv alapján helyesen számolható ki a kétféle jelentés. A VP-hez kapcsolódó alapjelentés ez: „meghívtam x-et”. A (7b) jelentésrétegei felfelé haladva, a szerkezeti hierarchia mentén: „többször is megtörtént, hogy meghívtam x-et” → „valamennyi x

¹³ Persze az angol is képes finom logikai különbségek kifejezésére, de erre más eszközöket használ: gyaníthatóan az intonációt (ezért „énekel” az angol a külföldi fiúlek számára monotonnak ható magyarhoz képest), illetve olyan vonzatszerkezet-átalakító műveleteket, mint például a passzivizálás, ami a magyarban periférikus szereppel bír csupán. Mondjuk a *”Mari megszökoltott egy holland fiú által* mondat szinte elfogadhatatlan angol tükörfordításához képest; ehelyett a magyar a topicalizálás eszközével él: *Marit megszökolta egy holland fiú*. Mint a II. fejezetben rámutattunk, a magyar az aspektus megjelenését viszont a konfigurációra bizza; az angolban erre segédigék és változatos igealakok állnak rendelkezésre.

¹⁴ A kontrasztív topik kapcsolatát az *inverz hatóköri* viszonyokkal számos nyelvben megfigyelték. Mi is tettünk javaslatot a jelenségkör elemzésére a magyar nyelvben (Alberti – Medve 1998). A kérdés legaktívabb hazai kutatója (É. Kiss Katalin mellett) Gyuris Beáta; az ezredfordulón több írást is publikált a témakörben.

¹⁵ Amennyiben $F = \{\emptyset, P, R\}$, akkor a hatványhalmaz ez lesz: $\mathcal{P}(F) = \{\emptyset, \{\emptyset\}, \{P\}, \{R\}, \{\emptyset, P\}, \{\emptyset, R\}, \{P, R\}, F\}$.

barátom esetében igaz, hogy öt többször is meghívtam”. Ellenőrizhető: valamennyi barát esetében kerekén négy meghívás regisztrálható. A (7b') mondat esetében viszont a szerkezeti hierarchia ilyen jelentéskalkulációt von maga után: „minden x barátomra teljesült, hogy meghívtam x-et” – azaz „teljes létszámú buli volt” → „többször is megtörtént, hogy teljes létszámú buli volt”; ez azonban csak a szilveszteri alkalomról mondható el.

A fenti (7c-c') minimálpár annyiban mutat új jelenséget, hogy ezúttal nem teljes mondatokat, hanem eltérő jelzőkkel rendelkező főnévi kifejezéseket vetünk össze, melyek embercsoportokat definiálnak, és nem igazságértéket. A különbség abban mérhető le, hogy a (7c') kifejezés nagyobb embercsoportot határoz meg, mint a (7c), mert a (7c') AP csoportja által megfogalmazott kritérium enyhébb. A (7c) kritériuma ugyanis ezt mondja: bármilyen hibáról is legyen szó, az érintett egyén csak önmagának bocsájtja meg. A (7c') kritérium megengedi, hogy egyes hibák többeknek megbocsáttassanak; kizárva csupán az van, hogy önmagán kívül az érintett egyén másnak is megbocsássa az összes hibát együtt.

Most pedig folytassuk a mondattípusok áttekintését két olyannal, ahol az ígető megelőzi az igekötőt, és feltehetőleg nem a folyamatos aspektus jelzése miatt! Az alábbi (10a-b) mondatok semmiképpen nem arról szólnak, hogy „éppen zajlott valami”, hanem hogy „megtörtént”.

- (10) a. Büntetett (már) meg az ellenőr a harmincason.
 b. (Fáradtabban is) Úsztam (már) át a Balatont.
 c. Úsztam már három órán keresztül egy bójához oda.
 d. ”Szeretem Marit!
 e. FFF: Vett már öreg hajléktalan jómódú fiatal lányt feleségül ebben a városban.
 e'. *Feleségül vett öreg hajléktalan jómódú fiatal lányt.
 f. FFF / FTT /...: Vett(e) már Péter Marit feleségül. (GY9.4)
 g. Csak gazdag öregek vettek már fiatal lányt feleségül.
 h. $[_{FP} (XP_k) [_{F} op_{exist}(+ op_{fokusz})+V_t] [_{VP} AdvP_i [_{V'} \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \dots]]]$

Továbbgondolva a jelentést, az a szokatlan e két mondatban, hogy nem tudjuk, hogy egyszer vagy többször állt-e elő a leírt szituáció. Lényeg az, hogy *volt* már olyan, hogy megtörtént. É. Kiss (1992) ezért *egzisztenciális* jelentésgazdagító hatást tulajdonít e mondattípusnak A (10c) azt példázza, hogy mindez független kérdés az aspektustól: a *három órán keresztül* időhatározó folyamatos aspektusú cselekvéssel vagy történéssel kompatibilis, de mindez nem zárja ki az egzisztenciális jelentésfaktort: „talán már többször is megtörtént, hogy három órán keresztül folyamatosan úsztam és úsztam és úsztam...”.

Mint az (5b) képlet kapcsán leszögeztük, a T/Q/F operátorkategóriák bevezetését elsődlegesen szórendi jelenségek magyarázatára szánjuk, és csupán másodlagosan kereshetjük a hasonló szintaktikai viselkedés mögött a szemantikai hasonlóságokat. A (10a-c) szórend az eddigiek alapján valamiféle fókuszos jellegre utal, de az azonosító-kirekesztő jelentéstartalomtól különböző tartalommal.

Amúgy nem kizárt, hogy az FP módosítója üresen marad, mégis azonosító-kirekesztő jelentésfaktort állapíthatunk meg. Ilyen esetet szemléltet a fenti (10d) mondat, ahol az előfeltevés az, hogy a beszélő valamilyen (markáns) érzelmi relációban áll Marival, az új információval pedig azt közli, hogy ez a viszony a szeretet, és nem a gyűlölet vagy a közömbösség. A (10d) szerkezetében tehát az ige nemcsak azért lép be az F fejbe, hogy a magyar fókuszkonstrukció formai kritériumai maradéktalanul teljesüljenek, hanem azért is,

hogy az FP-módosító és az F fej által alkotott fókuszos mondatmag egyetlen elemeként őrá alkalmazódjon az azonosító-kirekesztő jelentéstöbblet.

A (10a-c) mondathármas esetében azonban a formailag fókuszos szórend mögött nem azonosító-kirekesztő jelentés húzódik meg, hanem *egzisztenciális*: „volt már (vagy lesz még) (egyszer vagy többször) olyan szituáció, melyben...”. Alkalmazzuk tehát a korábban bevezetett F fejet (ld. 3.U5), de helyettesítsünk bele egy op_{exist} operátort, az említett jelentéstartalommal!

Most pedig a (10e) mondat kapcsán látogassunk el abba a különös városba, ahol egy örült milliárdos furcsa végrendeletének köszönhetően jómódú ifjú hölgyek öreg hajléktalanokhoz mennek feleségül (mert ennek jutalmaképpen óriási hozományt kapnak az örökségből)! Túl az egzisztenciális szórenden az alany és a tárgy teljes névelőtlensége (*determinálatlansága*) is magyarázatra szorul; hiszen az egyszeri házassági szituáció leírására szánt (10e') szósor nem bizonyul jól formáltnak.

Az a hipotézisem (Alberti 1997), hogy a V komplementumában a főnévi vonzatok alapvetően arra szolgálnak, hogy *rámutassanak* azokra a szereplőkre, akik között lejátszódik az ige által leirt szituáció. *Referenciálisaknak* kell tehát lenniük, azaz DP kategóriájúaknak. A (10e') példát tehát határozott vagy határozatlan névelőkkel kell kiegészíteni, hogy jól formált magyar mondatot kapjunk.

Ez alól a *referencialitási követelmény* alól azonban feloldozást jelenthet az, ha az érintett vonzat olyan operátorhelyzetbe kerül, ahol a mondat tartalmához állító jelleggel járul hozzá, és nem szereplőhorgonyzó funkcióval. Az alábbi (11) példasorban az állító jellegre szolgált példát a fókusz (ez ugye nyilvánvaló), valamint az *is*-es kvantor, a kontrasztív topik, sőt maga az ige projekciójának módosítói pozíciója is. Kötelezően referenciális tartalmú a topikmódosító a (11d) tanúsága szerint, amit a topikfunkció kézenfekvő velejárájaként értékelhetünk.¹⁶

- (11) a. ... [_{FP} NP₁ $op_{fókusz}$...]: Péter jómódú fiatal lányt akart feleségül venni.
 b. ... [_{QP} NP_i op_{is} ...]: Péter jómódú fiatal lányt is fel szokott keresni.
 c. ... [_{TP} NP₁ op_{ktop} ...]: Jómódú fiatal lányt # Jóska akart feleségül venni.
 d. ... [_{TP} NP₁ op_{top} ...]: Jóska *(egy) jómódú fiatal lányt tegnap is meglátogatott.
 e. ... [_{VP} NP_i V ...]: Péter [újságot olvas] / [sört iszik] / [zenét hallgat].

A (10e') példa rosszul formáltságát tehát a referencialitási követelmény megszegésének tulajdoníthatjuk, míg a (10e) grammatikus voltát úgy értékelhetjük, hogy az egzisztenciális olvasat is feloldozást jelent alóla. Ami nem meglepő: például egy konkrét jómódú fiatal lány helyett arról beszélünk, hogy „*van* olyan jómódú fiatal lány, akár több is”. A tényleges szerkezeti elemzéshez ezek után három egzisztenciális fókuszhejat kell kiépíteni a VP csoporton, amit így tudunk értelmezni, háromszorosan figyelembe véve az egzisztenciális tartalmat az operátor-hatóköri elv (8) értelmében: „*történt* már olyan (ebben a városban), hogy *volt* olyan öreg hajléktalan, akinek a számára *akadt* olyan jómódú fiatal lány, akit elvett feleségül”. A főnévi szerkezetek ezúttal csupasz NP csoportok alakjában jelennek meg.

A fenti (10f) példa olyan különös esetet mutat, ahol az időjeles igének az alanyi és a tárgyas ragozását egyaránt használhatjuk. Ertérő jelentést kapunk azonban! Hogy lehet ez?

¹⁶ A (11d) példában a ’*(egy)’ jelölés úgy értelmezendő, hogy a szósor csakis akkor alkot grammatikus mondatot, ha a zárójelet nem tekintjük, vagyis kiszabadítjuk a zárójelbe tett szavakat.

Az a változat, ahol az igének az alanyi – avagy *határozatlan* – ragozását tekintjük, NP alakban kívánja meg a tulajdonnevek elemzését, és három egzisztenciális fókuszhéjra van szükség (ami a referencialitási követelmény alól is feloldoz az alany és a tárgy tekintetében). Mintha ezt mondanánk: „vett már Péter nevű egyén Mari nevűt feleségül”. Azaz volt már ilyen eset, volt már ilyen férfi, volt már ilyen nő. A *vette* szót tartalmazó mondatváltozat kézenfekvő elemzése viszont a tulajdonneveket DP-knek tekinti (törölt határozott névelővel), melyek egy-egy konkrét személyre mutatnak rá, és TP-k módosítójában foglalnak helyet a VP fölött és egy egzisztenciális fókuszhéj alatt („megtörtént már, hogy Péter feleségül vette Marit (aztán elváltak, de később újra összeházasodtak, stb.”; színészek körében ez előfordul...).

Az egzisztenciális operátor tulajdonságairól a fenti (10g) példa teszi teljessé a képet. A *már* szócska az egzisztenciális jelentésfaktort teszi egyértelművé, a *csak* pedig az azonosító-kirekesztő jelleget. Semmi akadályát nem látjuk egy olyan elemzésnek, amely egyetlen fókuszprojekció alkalmazásával mindkét jelentésfaktorról számot ad: az F fejben az ígétövet két operátornak kell fogadnia, az $op_{fókusz}$ -nak és az op_{exist} -nek. Mivel hármójuk közül csak az ígétő bír hangalakkal, hangtanilag kompatibilisek; szintaktikai szempontból pedig minden kifogástalan.

Az egzisztenciális operátorhéj sémáját tehát a fenti (10h) pontban látható módon választhatjuk fel: az F fejben legalább egy egzisztenciális operátor van az ígétő mellett, de lehet más operátor is, az FP módosítója pedig alapesetben üres, de be is tölthető.

A *felszólító* mondatot is az jellemzi, hogy az ígétő megelőzi az igekötőt – ez derül ki (12a) és (12a') alábbi összevetéséből:

- (12) a. Mutasd be Marit Ödönnek!
 a'. *Bemutasd Marit Ödönnek!
 b. Másszunk fel a bordásfalra, amikor belép a tanár!
 b'. Épp másszunk fel a bordásfalra, amikor belép a tanár!
 c. QF: Marit is Ödönnek mutasd be!
 c'. QFF: Marit is mutasd Ödönnek be!
 d. $[_{FP} (XP_k) [_{F} op_{felsz}(+ op_{fókusz})+V_t] [_{VP} AdvP_i [_{V'} \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \dots]]]$

Felvetődhet, hogy a felszólítást folyamatos aspektusú szerkezetként elemezzük, V' alatt maradó igekötővel, ami megengedné, hogy az ige is a helyén maradjon. Amellett vagyunk azonban, hogy a felszólítást függetlennek tekintsük az aspektustól. Érvként a (12b-b') minimálpárt szeretném bemutatni. A (12b) mondat hordozza a természetesebb jelentést: arra szólít fel a beszélő, hogy egy cselekvés *elvégzése* történjen meg (a *befejezett* aspektus mellett az szól, hogy a (12b) értelmezés szerint a tanár belépésekor kell indulni a társaságnak fel a bordásfalra). A (12b') mondat azt mutatja, hogy egy *folyamatos* (*progresszív*) aspektusú szituáció esetében is megtörténhet, hogy éppen erre szólítanak fel: „éppen legyünk a feladat elvégzése közepén, amikor belép a tanár (mivel a tanárnak ez az elvárása, így tudjuk azt a benyomást kelteni, hogy távollétében is gyakorlatoztunk a bordásfalon)”.

A sugallt megoldási javaslatunk: a felszólító mondat szerkezetében az ige egy olyan F fejbe inkorporálódik, amelyben egy felszólító jelentéstöbbletet nyújtó op_{felsz} operátor áll (3.U5). Az ige így visszaelőzi az aspektuális okokból VP-módosítóba lépő igekötőt a (12a) és a (12b) példában (befejezett aspektus); a (12b') elemzésben az igekötő a V fej mögött marad, mivel arra történik felszólítás, hogy éppen folyjon valaminek a végzése (folyamatos / progresszív aspektus).

A fenti (12d) felszólító sémában azt az esetet is figyelembe vettük, amikor a felszólítás mellett azonosító-kirekesztő jelentésfaktor is megjelenik. Ilyenkor az FP módosítójába is bekerül egy csoport, az F fejbe pedig két olyan operátort is be kell helyettesíteni, amelyek erre alkalmasak (3.U5: $F \rightarrow op_{felsz} + op_{fókusz}$); az igetőnek persze ilyenkor is inkorporálnia kell. Példaként a fenti (12c) szolgál: egy kvantorháj alatt egy ilyen kétoperátoros fejű fókuszháj áll a szerkezetben.

Érdekes alternatívát mutat be a (12c') példa. Bár a jelentéselemek ugyanazok, más a sorrendjük, erről pedig olyan szerkezettel adhatunk számot, amelyben a VP-re először egy betöltött módosítóú azonosító-kirekesztő FP héj épül, majd egy üres módosítóú egzisztenciális FP héj, végül pedig egy *is*-es kvantorprojekció.¹⁷

A fejezet utolsó szakaszában olyan kifejezésekkel fogunk foglalkozni, amelyek már eleve, lexikai alakjuknál fogva operátor jellegűek, és szükségük van bizonyos hatókörre – összevetve más kifejezésekkel, amelyek csak valamilyen szórendi helyzet elfoglalása és/vagy hangsúlyminta felvétele révén nyernek operátorjelleget (például a *Pétert* ragozott tulajdonnév, amely topik, kontrasztív topik és fókusz is lehet, de ezt csak az adott mondatban betöltött helye alapján dönthetjük el). Az előbbi típusba tartozó kifejezéseknek tehát belső / lexikai tulajdonságuk az, hogy a mondatjelentés felépítéséhez valamilyen meghatározott módon járulnak hozzá, ezért *inherens* operátoroknak hívjuk őket.

Az angol kapcsán már szóba jött az egyik jellegzetes inherens operátor: a *kérdőszó*. Nyilván egy „kinyitott” mondat fölött operál egy kérdőszó, valahogy így: „ki/mi az az x, akire igaz egy ilyesfajta állítás: {... x ...}?” A (8a) hatóköri elv nyilván a felszíni szerkezet szintjén teljesül a magyarban a kérdőszó esetében is (például a kínaival ellentétben), tehát a kérdőszó a V' alatti vonzathelyen nem maradhat, hanem „fel kell vennie a hatókörét”. Az alábbi (13a) példa tehát ezért nem ad grammatikus szósort:

- (13) a. *¹Be_i mutattál \emptyset_i pro_{te} 'kit 'Ödönnek?
 b. *²Kit_k 'Péter_j 'be_i mutatott $\emptyset_i \emptyset_j \emptyset_k$ 'Ödönnek?
 c. *³Ödönnek is_i 'kit_k 'be_i mutattál \emptyset_i pro_{te} \emptyset_i ?
 d. ''Kit_k mutattál_t be_i $\emptyset_i \emptyset_j$ pro_{te} 'Ödönnek?
 d'. 'Ödönnek_i ''kit_k mutattál_t be_i $\emptyset_i \emptyset_j$ pro_{te} \emptyset_i ?
 d''. ''Marit és ''Julit (mutattam be 'Ödönnek).
 e. ... [_{FP} XP? [_F op_{fókusz}+V_t] [_{VP} AdvP_i [_{V'} $\emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k$...]]]
 f. ''Miért / ''Mikor mutattad be Marit 'Ödönnek?
 f'. 'Miért / *⁴Mikor [_{FP} éppen ''Marit mutattad be 'Ödönnek]?
 f''. [_{FP} 'Miért / 'Mikor mutattad [_{FP} éppen ''Marit be 'Ödönnek]]?
 g. [_{FP} XP? [_F op_{fókusz}+V_t] [_{VP} AdvP_i [_{V'} $\emptyset_t \emptyset_i$...]]]

A (13b-d) példákban kipróbálok a kérdőszó számára az eddigi elméletünk szerint adódó operátorhelyzeteket. A (13b) tanúsága szerint nem tehető a természetes szubjektum elé, tehát nem topikszerű elem. A (13c) példában kvantoros környezetbe illeszttem egy kérdőszót, de ez sem vált be. Az FP módosítóú pozíciójában viszont kiválóan érzi magát a

¹⁷ Az eltérő operátorsorrend ellenére (12c) és (12c') között nem tudunk szemantikai különbséget kimutatni. Ez abból adódhat, hogy a felszólító és az azonosító-kirekesztő jelentéstöbblet egymással érdemi kapcsolatba nem lépő („ortogonális”) dimenziókban hat, sorrendjük tehát érdektelen. Jelenlegi tudásunk persze igen csekély még a különféle operátorok hatásának egységes formális reprezentálásáról, hiszen a hagyományos logikai eszközökkel jól megragadható operátorhatások (pl. fókuszálás, kvantorok) egészen más jellegűek, mint a szövegszinten megragadhatónak látszó topikalizálások, illetve a mondatmodalitást érintő felszólító hatás. Újabb típus képvisel majd a kérdéses.

kérdőszó, akár vele kezdődik a mondat (13d), akár van még egy topik a mondat élén (13d'). A fókuszos környezet (13e) a jelentéstani szempontokból is kiválóan látszik: a kérdésre adott válasz ugyanazt a fókuszos mondatkonstrukciót ölti fel (13d''), ráadásul még a rövid választ is (lásd (13d'')), a zárójeles rész nélkül) azonosító-kirekesztő jelentésfaktorral értelmezzük. Vagyis megtevesztőnek nyilvánul a (13d'') válasz abban az esetben, ha a beszélő még Annát is bemutatta Ödönnek a megnevezett két lányon kívül.

Szabad határozói funkciójú kérdőszó is kerülhet (transzformáció nélkül) a fókuszprojekció módosítójába, ahogyan azt a fenti (13f) példa szemlélteti. A kérdezőséma ebben az esetben a (13g) pontban látható módon válaszolható fel.

Egyedi kivételt a *miért* kérdőszó jelent (nemcsak a magyarban, ezért szemantikai okra gyanakodhatunk), ami nemcsak a (13f'') pontban bemutatott duplafókuszos konstrukcióban épülhet rá egy eleve fókuszos konstrukcióra („miért / mikor volt az, hogy éppen Marit mutattad be Ödönnek?"), hanem más módon is, amit a fenti (13f') példa mutat. Ennek kézenfekvő elemzése: ilyenkor a *miért* kérdőszó rá van csatolva a hatókörében álló FP-re. É. Kiss (1998) szellemesen mutat rá: ez csak az okhatározói *miért*-re vonatkozik, amit lezseren *m(i)ér'* módon is ki lehet ejteni, arra a másik (pontosan ejtendő) *miért*-re nem, amire a (13f') kérdés esetén az lenne a válasz: „Tízezer forintért; ennyit fizetett Mari, hogy éppen őt mutassam be Ödönnek”.

É. Kiss (1992) ki is mondja a *kérdezés feltételeként*: egy kérdőszó csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha FP-módosítóban áll. A fenti (13e), illetve (13g) séma ezt a helyzetet mutatja.

Továbblépve azonban É. Kiss (1992) az alábbi (14a) pontban bemutatott többszörös kérdésekhez ér, és konstatálja, hogy ezek első kérdőszava nem lehet egy FP módosítójában, hiszen nem követi őt szorosan egy igető. Noha az sem kizárt, hogy kettőnél is több kérdőszó sorjázik egymás után, ld. (14b); FP-módosítóban csak az utolsó állhat, szörendi okok miatt.

- (14) a. QF: A szappanoperában ki_1 kit_k vett_t feleségül_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_l \emptyset_k ?
 b. QQF: Ki_j kit_k $kinek_l$ mutatott_t be_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_j \emptyset_k \emptyset_l ?
 b'. TTF: Kit_k Péter_j $kinek_l$ mutatott_t be_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_j \emptyset_k \emptyset_l ?
 c. F_{titkór}: ... '' ki_1 vett_t [_{VP} feleségül_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_l \emptyset_k] '' kit_k]?
 c'. F_{titkór}: ... ''Péter_l vette_t [_{VP} feleségül_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_l \emptyset_k] ''Marit_k]!
 d. (Innen föntről nem tudtam eldönteni, hogy...) ki_1 rúgott_t [_{VP} bele_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_l \emptyset_k] $kibe_k$]?
 d'. '' Ki_1 szűrt_t [_{VP} bele_i \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_l \emptyset_k \emptyset_m] '' $kibe_k$ ''mit_m]?!
 e. ... [_{FP} XP?_k [_F op_{fókusz}+V_i] [_{VP} AdvP_i [_{V'} \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \emptyset_l ...]] ZP?_l ...]

A (14b') példa azt mutatja, hogy a kérdéses kérdőszavak aligha egy topikprojekcióban foglalnak helyet. Marad számukra a QP-módosító. Mi van azonban ilyenkor a kérdezőséma iménti feltételével?! Ezek talán nem is kérdőszóként funkcionálnak a jelentéstan számára?!

É. Kiss (1992) meggyőzően érvel amellett, hogy pontosan ez a helyzet! Csak az utolsó kérdőszó fogalmaz meg valódi kérdést, az előtte lévő egy vagy több kérdőszó valójában sokkal inkább fejthető ki egy megfelelő *univerzális* kvantorral: „minden legény esetében mondjuk meg, hogy kit vett feleségül” (14a), „minden tánctanár és minden lány esetében mondjuk meg, hogy az illető tánctanár az illető lányt kinek mutatta be” (14b). Azt mondhatjuk, hogy ezek a nem valódi kérdőszavak a *minden(ki)*_{+eset} névmás „allomorfiái” kérdő polaritású hatókör esetén. Ezzel pedig arra a ki nem mondott kérdésre is választ

kaptunk, hogy melyik Q-operátort kell a Q fejbe behelyettesíteni (3.U4). Az op_{diszt} operátort. Elvileg pedig egy sokszoros „listás” kérdés képlete: $Q*F$.

A több kérdőszót tartalmazó egyszerű mondat azonban a fenti (14c) pontban bemutatott szórendet és intonációs mintázatot is követheti. É. Kiss (1992) rámutat, hogy ilyenkor más az előfeltevés a kérdőmondat mögött. Valami olyasmi, hogy volt egy esküvő (preferáltan egyetlen esküvő!), és arra kérdezzük rá, hogy ebben milyen pár játszott a vőlegény és a menyasszony szerepét. Ez a szemantikai jelleg is, a sajátos intonációs mintázat is (az erős mondatvégi hangsúllyal), a (14c') potenciális válasz struktúrája is azt erősíti meg, hogy a (14c) mondat *tükörfókuszos* felépítésű, ahogyan azt a fenti (14e) séma leírja. Élethől ellesett példa erre a tükörfókuszos kérdéskonstrukcióra a sportközvetítés során elhangzott (14d) mondat, illetve a felháborodott visszakérdezőként mondott (14d'). Ez utóbbi példa szerkezeti elemzése az F' alatt két hamisvonzathely felvételét is igényli, a két mondatvégi kérdőszó számára.

Ennyit a *kiegészítendő kérdések* típusairól; de vajon mi a helyzet az *eldöntendő* kérdésekkel? Ezek az angolban meglehetősen hasonló szerkezetekben fordulnak elő, mint a kiegészítendő kérdések. Nem így a magyarban! Úgy tűnik, hogy a fókuszos jelleghez semmi köze nincsen az eldöntendő kérdésnek: megfér vele az alábbi (15c'') példa tanúsága szerint, de a többi példa szerint egyáltalán nem igényli. Az aspektuális különbségekkel is megfér az eldöntendő kérdéskonstrukció, ahogyan azt (15a) és (15b) összevetéséből megállapíthatjuk. Kvantoros és topikos mondatszerkezetet is ejthetünk kérdő intonációval (15c-c').

- (15) a. $[_{VP}$ Felmászol a hegyre]?
- b. Éppen $[_{VP}$ mászol fel a hegyre]?
- c./c'. $[_{QP}$ Mindkét hegyet / $[_{TP}$ Azt a hegyet meg akarod mászni]?
- c''. $[_{FP}$ Azt a hegyet akarod megmászni]?
- d. $op_{e.k.} [_{YP} \dots [_{VP} \dots]]$

A legegyszerűbb javaslat az adott keretben az lehet, hogy tetszőleges YP mondattípusra *csatoljunk rá* egy olyan operátort ($op_{e.k.}$: az eldöntendő kérdés operátora, melybe a *vajon* szó inkorporálható), amelyik a szemantika számára világossá teszi: nem állítjuk a közölt situációt, hanem kérdezzük, hogy vajon igaz-e; a hangtan számára pedig a hatókörében lévő mondatszakasz sajátos intonálását írjuk elő (15d).¹⁸

Következő témánk a *tagadás* lesz, amelynek inherens operátorjellege nyilvánvaló a legcsekélyebb logikai ismeretek esetén is, hiszen ezt fejezi ki: „nem igaz az, hogy {...}”. Az már nehezebben eldönthető kérdés, hogy az eddig felépített $T*Q*F$ operátorszisztémába hogyan illeszkednek bele a tagadás különféle változatai. É. Kiss 1992-es modelljét mind a mai napig leíróan adekvátnak véljük, azaz olyan elméletnek, mely az adatokról kiválóan számot ad, beleértve ebben az operátor-hatóköri elv maradéktalan teljesülését is. A magyarázó adekvátságnak is megfelel, mert elegáns általánosítást mond ki: a *nem* szócska egy olyan triviális NegP-t alkot, amelyet *csatolni* kell, hiszen szabadon mondatba kerülő

¹⁸ Farkas Judittal (személyes beszélgetésben) arra jutottunk, hogy bizonyos metaelméleti megfontolások alapján ezt az operátort legcélszerűbb lenne egy CP alárendelt mondattípus C fejébe inzertálni, mintha egy főmondatba ágyaznánk bele az eldöntendő kérdést. Például a (15a) esetében ez ilyesmit jelentene: „Kérdezem, hogy vajon felmászol-e a hegyre”.

elem (nem kívánja meg egyetlen fej sem a jelenlétét vonzatként), és pedig pontosan a hatóköréül szolgáló összetevőre – ami a (8) elvrendszer folyománya).¹⁹

Alább az első példa a *mondattagadást* szemlélteti: azt állítjuk a (16a) mondattal, hogy „nem igaz az, hogy a beszélő bemutatta Marit Ödönnek”. A szórend és a csatolási általánosítás alapján a legkézenfekvőbb megoldás a NegP V'-ra való rácsatolása. Alternatívaként gyakran merül fel az a kezdő elemző számára, hogy a VP módosítói pozíciójába teszi a NegP csoportot. Ez ellen egyrészt azt vethetjük, hogy a negációnak nem sok köze látszik lenni az igekötői jelleghez, másrészt pedig a sajátos (16b) mondattípust, amelyben az igekötő úgy állhat csak szokásos VP-módosítói helyén, ha a NegP V'-ra csatolódik.

- (16) a. [_{V'} Nem [_{V'} mutattam be pro_{en} Marit Ödönnek]].
 a'. Még [nem mutattam be Marit Ödönnek] / [mászom fel a hegyre] / [írom a könyvet].
 b. Be_i [_{V'} nem [_{V'} mutatnám ∅_i pro_{en} Marit Ödönnek]]!
 c. [_{FP} [_{DP} Nem Marit]_k [_{F'} mutattam_t [be_i ∅_t ∅_i pro_{en} ∅_k Ödönnek]]].
 d. [_{FP} [_{DP} Marit]_k nem [_{F'} mutattam_t [be_i ∅_t ∅_i pro_{en} ∅_k Ödönnek]]].
 e. [_{FP} [_{DP} Nem Marit]_k nem [_{F'} mutattam_t [be_i ∅_t ∅_i pro_{en} ∅_k Ödönnek]]].
 f. Nem [_{FP} [_{VP} ∅_i ∅_t ∅_i 'Péter ∅_k]_z [_{F'} hívta_t ∅_z] fel_i 'Marit_k],
 hanem 'Anna szólt be a 'szobatársának.
 g. [_{Xⁿ} nem [_{Xⁿ} ...]], ahol Xⁿ = V' / F' / [_{FP}XP...] / FP

Kérdés persze, hogy milyen a (16a) mondat aspektusa, ahol az igekötő elemzésünk szerint a V' alatt marad, és milyen a (16b) mondaté, ahol viszont VP-módosítóba emelkedett. A (16a) esetében lenn maradó igekötő *folyamatos / progresszív* aspektust sejtet, és ez nem is irreális szemantikai szempontból, hiszen éppen azt állítjuk, hogy még *nem* fejeződött be egy cselekvés vagy történés. A tagadott mondat kompatibilis a progresszív aspektushoz társuló *még* szócskával, (16a') példáinak a tanúsága szerint.

Ebben a felfogásban viszont hogyan értékeljük a (16b) mondattípust? A felemelkedő igekötő itt befejezettséget jelezne? Ez nem valószínű ebben a kötelezőnek látszó *feltételes* modalitású közegben. Az a hipotézisem, hogy inkább tekintsük a (16b) igekötőjét egy „nyomatékosító” aspektuális érték kifejezőjének, akármit is jelentsen ez pontosan. Számunkra ebben a pillanatban egy a lényeg: hogy az igekötőt a szokásos helyén ábrázoljuk, a VP-módosítóban, a negáció csoportját pedig a V'-ra csatolva.

A fenti (16c) mondat egyik érdekessége abban áll, hogy tulajdonképpen *állítjuk* (és előfeltételezzük): a beszélő bemutatott valakit Ödönnek. A mondat akár annak ravasz átfogalmazása is lehet, hogy *Julit mutattam be Ödönnek*, csak Juli ezúttal nem egy határozott tulajdonnévvel neveztetik meg, nem is egy olyan határozatlan leírással, hogy *egy csinos szőke lány*, hanem valahogy így: „valaki, aki különbözik Maritól”. Ahogy a *Mari* DP-től, mely egy lányt nevez meg, megkülönböztettük a *Mari is* DP-t, mely egy több tagú csoportra utal, ugyanúgy kell a *nem Mari* DP-t is megkülönböztetnünk tőle; ez egy másik személyre utal.

Ebben a szemantika ihlette felfogásban a (16c) egy fókuszos mondat, mely az FP-módosítójában egy ilyen *negatív* DP-t tartalmaz. Vegyük észre, hogy a NegP vezérlési tartománya igen kicsiny: csupán a *Mari* DP van benne. És ez így is van jól! Hiszen azt nem

¹⁹ Mindezt azért is hangsúlyozzuk, mert az utóbbi tíz évben nemzetközi hatásra divat lett egy Neg operátorfejet illeszteni a T/Q/F fejek rendszerébe. Maga É. Kiss is hajlik erre (ld. É. Kiss 1998, 3.6.), noha a (8) elvrendszer igazolása ebben a megközelítésben egyáltalán nem meggyőző.

tagadjuk, hogy „bemutatott a beszélő Ödönnek egy x személyt”, hanem kifejezetten állítjuk. Mit kezdhet azonban a logika a „letagadott” entitással?! Nem Mari létét tagadjuk, amúgy meg tagadni állítást lehet, nem személyt vagy tárgyat.

Úgy sejtem, hogy a nyelv ezúttal mást jelez a *nem*-mel, mint egy állítás tagadását. A kézenfekvő jelentés tanúsága szerint azt, amit így határozhatunk meg: „a hatókörben megnevezettől különböző”. Így már szépen összeáll a (16c) mondat jelentése a hatóköri elvnek megfelelő módon: „Maritól különböző az az x személy, akit a beszélő bemutatott Ödönnek”. É. Kiss (1992) a tagadásnak ezt a típusát *mondatrésztagadásként* nevezi meg.

A fenti (16d) mondat alig különbözik ugyan a (16c) mondattól, mégis egészen más a jelentése, ami a negáció eltérő hatóköréből kiválóan le is vezethető. Ez is fókuszos mondat, FP-módosítójában *Mari* DP-jével. Ezúttal tehát magáról Mariról szól az állítás: „éppen *Mari* az az x személy, akire igaz valami”. Mi igaz? Az, hogy *nem* teljesül rá egy bizonyos állítás. Újra propozíciót tagadunk tehát, nem mondatrészt. „Éppen *Mari* az, aki kimaradt abból az élményből, hogy megismerje Ödönt”. A kérdés tehát csak annyi: hová csatolódik ezúttal a mondattagadó NegP? Ott van F' és FP között, tehát determinált a válasz: F'-ra. Ez a válasz pedig megnyugtató: a mondattagadás mindig az ige felszíni helyének kiterjesztésére kell, hogy csatolódjon. Semleges helyzetben a V'-ra, fókuszos helyzetben az F'-ra, a 3.U5 szabályhoz kapcsolódó inkorporációs követelmény miatt.

Amennyiben alapvetően kétféle tagadás létezik, akkor ezek elvileg egyetlen egyszerű mondaton belül is társíthatóak. És valóban: a fenti (16e) mondat éppen ezt igazolja. Az első *nem* *Marit* „tagadja”, a második *nem* a bemutatás tényét. Mintha ezt állítanánk: „éppen *Juli* (= *nem Mari*) maradt ki az Ödönnek való bemutatásból (*nem* lett bemutatva...)”.

Végül a (16f) mondattípus a *hanem*-mel társuló *nem*-et mutatja be. Javaslatunk (Alberti – Medve 1998) annak a szemantikai tényezőnek a messzemenőig való figyelembe vételén alapul, miszerint e mondattípusban teljes szituációkat vetünk össze, melyeket alapvetően VP-k hivatottak leírni. Az előfeltevés: „eljutott egy hír *Mari*hoz”. Az alternatívák, melyek éppúgy egy releváns halmazt alkotnak, mint *Mari* alternatívái korábbi operátoros mondatok esetében: „felhívta *Péter Marit*” / „beszölt *Anna* egy szobatársnak” / stb. A jelentéstani komponens ilyenén elvárásához azonban mit szól a hangtani komponens, amely az FP módosítói pozíciójában egyetlen összetevőt – tipikusan egy DP-t – szokott engedélyezni? Mozoghat-e egy teljes VP a saját ráépülő fókuszprojekciójának a módosítójába?!

Az a hipotézisem, hogy igen, de ez a hangtani komponens elvárásaival csak oly módon férhet össze, hogy *maradványként* teszi ezt a VP. Azaz „majdnem mindent” kidob magából az F fej által felkínált hamisvonzathelyekre, melyek létjogosultságát legutóbb a (14d) példatípus kapcsán bizonygattuk. A fenti elemzés szerint egyetlen DP marad a VP-ben hangalakot öltő alakban; ez ellen semmi kifogása nem lehet a hangtannak, miközben a szemantika azt „látja”, hogy egy VP által megnevezett szituáció áll az azonosító-kirekesztő jelentésfaktorral társulva. A végeredményként adódó szerkezet a tükörfókuszos konstrukcióinkra hajaz, ami szerencsés, hiszen a tagmondatvégi erős hangsúly a tárgyon csak így magyarázható meg.²⁰

É. Kiss (1992) a T*Q*F operátorszisztémába beilleszti a *fokot*, *mértéket*, *gyakoriságot*, *módot* kifejező, általában határozói kategóriájú kifejezéseket is, melyeket egy

²⁰ Kérdés marad, hogy a szintén extraponált igeikötő is erős hangsúlyt visel-e. Ez talán lehetséges, de semmiképpen nem kötelező – amit azzal indokolhatunk, hogy az igeikötő mégiscsak rokonságban áll az eredendő hangsúlytalan grammatikai funkciószavakkal (hangsúlyt tehát akkor kap, ha különleges funkciót nyer a mondatban, például az aspektus kifejezésének az ügyében).

szóval *skalárisakként* nevezhetünk meg, hiszen különböző dimenziókban elhelyezkedő skálákon adnak meg értékeket. Például tekinthetjük a gyakorisági skálát a *sohá*-tól a *mindig*-ig a *ritkán*-on és a *gyakran*-on keresztül. Kétszer kettes osztályozásuk – pozitív/negatív maximális / nem maximális alosztályokra – szintaktikai viselkedésükön alapul, de az egyes osztályokban másodlagosan markáns szemantikai összetartó jegyek is megfigyelhetők.

Képviselje a *pozitív maximális* határozók alosztályát a *mindig*! Mint alább látható (17a-a’’’), kvantorokkal cserélhető fel, tehát egy QP módosítójába kell helyezni, nem egy TP-ébe (17a’’), és nem is egy FP-ébe. Figyeljük meg, hogy másképpen viselkedik, mint például a *nagyon*, amelyik annyira ragaszkodik a VP közvetlen közelségéhez (17a’’’’), hogy számára csak a VP-re való rácsatolás jelenthet megfelelő szerkezeti pozíciót, és nem a QP-módosító.

- (17) a. **TQQ:** Péter *mindig* Marit is nagyon [_{VP} felbosszantja].
 a’. **TQQ:** Péter Marit is *mindig* nagyon [_{VP} felbosszantja].
 a’’. **TTQ:** **Mindig* Péter Marit is nagyon [_{VP} felbosszantja].
 a’’’. **TQF:** *Péter Marit is *mindig* [_F bosszantja fel].
 a’’’’. **TQQQ:** *Péter nagyon Marit is *mindig* [_{VP} felbosszantja].
 b. **QQ:** *Soha senki* [_{VP} meg nem tudhatja az igazságot].
 b’. **TTQ:** **Senkinek* Péter *soha* [_{VP} be nem vallaná az igazságot].
 c. **QQF:** *Gyakran* mindannyian (*gyakran*) a nagy szobájában isszuk meg a kávé.
 c’. **QQF:** **Ritkán* mindannyian (*gyakran*) a nagy szobájában isszuk meg a kávé.
 d. **F:** *Gyakran* isszuk meg a kávé a nagy szobájában.
 d’. **F:** *Ritkán* isszuk meg a kávé a nagy szobájában.
 e. **Csat.:** *Nagyon / teljesen* kimerültünk (*merültünk ki).
 f. **Q F/csat.:** Mari is *jól* [_F oldotta meg a példát] / [_{VP} megoldotta a példát].
 f’. **QQ:** **Jól* Mari is [_{VP} megoldotta a példát].
 g. **Ktop...:** *Mindig / Gyakran / Ritkán / Nagyon* # ’’Jóska bosszantja fel Marit,...

A *negatív maximálisok* alosztálya (ld. *soha, senki* a fenti (17b) pontokban) szintén a kvantormódosítóban leli meg helyét. Ez nem meglepő, mert a jelentéskifejtésükből érdekes dolog derül ki: ez az alosztály megegyezik a pozitív maximálissal. A (17b) mondat ugyanis nem úgy értelmezendő, hogy időpillanatok és személyek üres halmazáról teszünk állítást, hiszen akkor semmiről és senkiről nem állítottunk volna semmit, hanem ezt közöljük: „minden releváns időpillanatban (amikor az igazság közelébe férközött valaki) minden releváns személyről (aki az igazság közelébe férközött) azt állítjuk, hogy nem szabad, hogy az illető megtudja az igazságot”. Tehát a *soha* a *mindig* „allomorfa”, amit negatív hatókör esetén kell használni. A *senki* pedig ugyanígy a *mindenki* negatív hatókörrel használatos változata.

A *pozitív* és a *negatív nem maximálisok* alosztályait (*gyakran* vs. *ritkán*) egymással összevetve érdemes tárgyalni. A (17c) minimálpár azt mutatja, hogy a pozitív nem maximális osztály tagjai állhatnak kvantormódosítóban, ellentétben a negatív nem maximálisokkal. A (17d) pár szerint viszont FP-módosítóban mindkét típus állhat! A negatív kifejezések tehát szükségképpen éles értéket közölve mutatnak rá egy pontra az adott skálán (→ fókuszos közeg), míg a pozitívak semlegesebb, egzisztenciális tartalommal is megjelenhetnek (→ kvantoros közeg), ami a negatívak számára nem adott (talán mert határozottan ki akarjuk zárni, hogy mégiscsak nagyobb az a gyakoriság a *ritkán*-nál). Mindez nem az *abszolút mennyiségen* múlik, hiszen a *ritkán* jelentheti ugyanazt a

gyakoriságot egy adott esetben, mint a *nagy ritkán*, ez utóbbi mégis állhat a (17c) mondatban a *gyakran* helyén. A polaritás, úgy látszik, a beszélő nézőpontját, véleményét tükrözi: egy csekélyebb mennyiséget is lehet pozitívan értékelni („*nagy ritkán* azért csak fennáll az a helyzet...”), nemcsak negatívan („csak ritkán áll fenn...”).

É. Kiss (1992) úgy találja, hogy a pozitív nem maximális kifejezések alosztálya további két típust is tartalmaz szintaktikai viselkedés szempontjából (a QP- és FP-módosítóban egyaránt felbukkanó *gyakran* típusa mellett). A *nagyon* típusáról már megállapítottuk a (17a) példái kapcsán, hogy ideális helyük a VP-re csatolt pozíció (ld. még (17e)). A *jól* és néhány további pozitív tartalmú módhatározó (pl. *ügyesen*) pedig a VP-re csatolt pozíción kívül az élesebb minősítást nyújtó fókuszpozícióban (azaz az FP-módosítóban) is előfordulhat.

Ahogy egy korábbi példa kapcsán már tapasztalhattuk (7a”), a kontrasztív topikos közeg periférikusan ugyan, de tulajdonképpen szinte bármilyen inherens operátort magába fogad, így a különféle skaláris kifejezések típusait is (17g). Sajátos korrigáló mondatjelentéseket kapunk így, például: „Az t állítod, hogy Péter mindig felbosszantja Marit? Kétségtelen, hogy Péter gyakran felbosszantja Marit; de *mindig* # *Jóska bosszantja fel*”. Tehát „ami a gyakoriság totális változatát illeti, az másra teljesül”.

E fejezet legvégén az elméleti csúcspontot jelentő operátor-hatókörü elvhez (8) térünk vissza, sajnálattal megjegyezve, hogy a magyar nyelv egy bizonyos értelemben „átesik a ló másik oldalára” a szórendi szabadság tekintetében: egyes inherens operátorok nemcsak a hatókörüknek megfelelő helyen bukkanhatnak fel, hanem más szórendi pozíciókban is. Tekintsük például a *sajnos* és a *tegnap* szabad határozók lehetséges megjelenési helyeit az alábbi (18a) mondatban (ld. a ’♣’ szimbólumokat!):

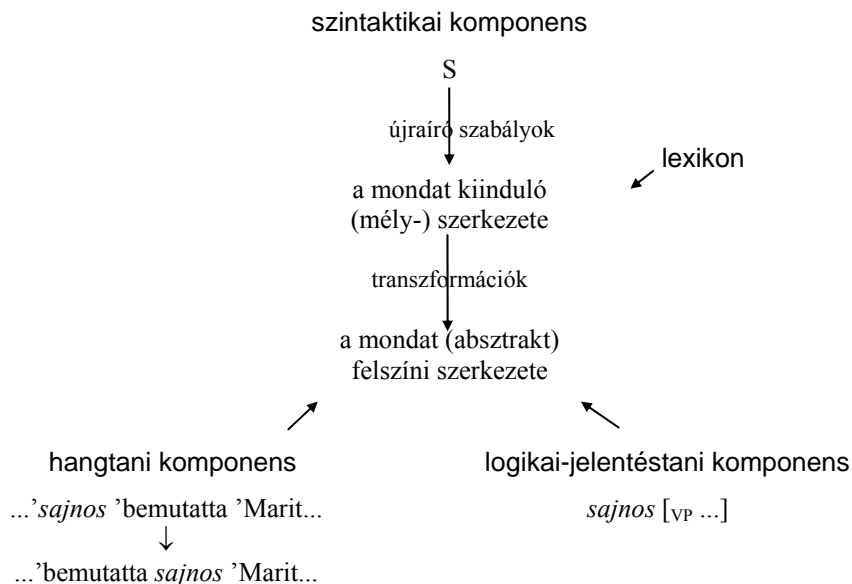
- (18) a. ♣¹_{Sajnos/Tegnap} [TP Péter ♣² [VP bemutatta ♣³ Marit ??♣⁴ Ödönnek ♣⁵]].
 b. FQ: ”Csak Marit mutattam minden fiúnak be. (5e)
 b’. FQ: ”Csak Marit mutattam be ⁽¹⁾minden fiúnak.
 c. FTF: ”Csak Marit mutatta a táncanár ”csak Ödönnek be. (5f)
 c’. FTF: ”Csak Marit mutatta be a táncanár ”csak Ödönnek.
 d. FFF: Vett már öreg hajléktalan jómódú fiatal lányt feleségül. (10e)
 d’. FFF: Vett már feleségül ⁽¹⁾öreg hajléktalan ⁽¹⁾jómódú fiatal lányt.
 e. QQ: Minden barátomat több alkalommal is meghívtam. (7b)
 e’. QQ: Több alkalommal is minden barátomat meghívtam. (7b’)
 e”. QQ: Meghívtam minden barátomat több alkalommal is.
 e””. QQ: Meghívtam több alkalommal is minden barátomat.

Kanonikus – azaz hatókörüknek megfelelő helyük – csak a TP-re (♣¹), illetve a VP-re (♣²) csatolt pozíció lehet, a komplementumba való bekeveredésüket (♣³⁻⁵) nem lehet megindokolni; hiszen a jelentésüket egy szituációhoz képest adhatjuk meg: „sajnálatosnak tekintem azt, hogy {...}” / „tegnap az történt, hogy {...}”. Mivel másképpen értelmezni akkor sem tudjuk őket, ha másutt helyezkednek el a szórendben, ezáltal a szórendi módosulás nem von maga után jelentésbeli módosulást. Eltérő mögöttes szerkezetek feltételezésének pedig ez az elsődleges, tiszta esete: más szórend, párhuzamosan más jelentéstartalommal.

Ha csak a szórend módosul változatlan jelentés mellett, akkor inkább azt indokolt feltételezni, hogy az absztrakt felszíni szerkezetet interpretáló szemantika számára már „nem látható” változások történnek, ezek helye pedig nem lehet más, mint a hangtani komponens. Vagyis a hangtani komponens leolvas az absztrakt felszíni szerkezeti fáról egy elsődleges

szórendet – ezt tekintjük *kanonikusnak* –, amit még továbbalakíthatnak olyan szabályok, amelyek a hangtanban működnek, valószínűleg már nem ágrajzokon, hanem intonációs egységekre tagolt szósorokon. A II. fejezetből megismételjük a grammatikai komponensek együttműködésének alapul vett modelljét:

- (19) A transzformációs generatív grammatika *módosított kiterjesztett sztenderd elméletében* a komponensek együttműködésének a modellje (2.2):

É. Kiss (1992) ezeket a hangtanban működő szórendmódosító szabályokat, amelyek feltételezése szerint az ige mögé visznek bizonyos egységeket, *stilisztikai* szabályoknak nevezi. Ezzel azt a tulajdonságukat ragadja meg, hogy a szemantikailag megragadható jelentésen már nem módosítanak, csupán a mondat „stílusán”, tehát a kivitelezés eleganciáján, célszerűségén.

Két kérdés marad. Vajon mi teszi *lehetővé* a nyelv rendszerén belül a stilisztikai mozgásokat? Másrészt vajon mi teszi őket *jogosulttá*?

É. Kiss (1992) úgy érvel, hogy a stilisztikai mozgások csak az *inherens* operátorokat érinthetik, ezek operátorfelvételi igénye pedig már a lexikai alakjukból következik. Majdnem mindegy tehát, hogy hol helyezkednek el egy mondatban, hiszen az interpretáló hallgató úgyis hatókört fog rendelni hozzájuk. Ebből persze adódhat többértelműség, mint láttuk a hatóköri sorrendeket szemléltető példákból, de ez végeredményben oly ritka, hogy a nyelv ennyi lezserséget megengedhet magának. Annál is inkább, mert a szemantikai többértelműségeket a pragmatika általában úgyis kiszűri.

A fenti (18e) példasorozat azt a kísérletet mutatja be, amelyet É. Kiss „elvégez”. A (18e) és a (18e') mondatokkal már találkozunk. Ezek egyértelmű mondatok, igazolva a (8) hatóköri elvet. A (18e'') és a (18e''') szórendi variánsokat stilisztikai szabályok révén kaphatjuk meg, mégpedig mindkettőt előállíthatjuk a (18e) és a (18e') kanonikus alakból kiindulva egyaránt. Azt jósolja ez a tény, hogy a (18e'') és a (18e''') egyaránt kétértelmű mondatok tehát, éppen azzal a két jelentéssel, amit a (18e) és a (18e') nyújt külön-külön. A

magam részéről elfogadhatónak tartom a megjósolt grammatikalitási ítéleteket, így hát igazolva látom a stilisztikai szabályokra épített részelméletet a nem kanonikus szórendek magyarázatára. Megjegyzendő, hogy a (18e''-e''') mondatok kettős jelentését úgy érzi meg az ember, ahogyan bizonyos optikai ábrákat hol homorúnak lát, hol domborúnak: azaz hol az egyik jelentést érezzük meg, hol a másikat.

A másik kérdésre adott választ a grammatikai komponensek igényei közötti konfliktusok feltárására alapíthatjuk, dicséretes összhangban a Minimalista program (Chomsky 1995) irányelveivel. Az operátor-hatóköri elv (8) azt „írja elő” a szerkezet számára, hogy olyan jelentéselemeket tegyen explicitté, amelyek az „összerakás módjából” adódnak. Fontos forrása azonban a jelentéskalkulációnak a *lexikonból* hozott jelentés is, amit viszont nehezebben felismerhetővé tesz például az, ha az igekötő(szerűen viselkedő elem) eltávolodik az ige-től. A (18b,c,d) pontokban bemutatott kanonikus alakok esetében épp ez következik be. A lexikai jelentések felismerését tehát elősegíti, ha az igekötő(szerű elem) visszakerül az ige-tőve mellé bizonyos egységek jobbramozgásának köszönhetően. Így kapjuk a (18b',c',d') szósorokat, melyek sokak számára elfogadhatóbbak kanonikus megfelelőiknél. Ugyanezek a mondatváltzatok a *hangtani* komponens feltételezhető belső törvényszerűségeinek is jobban megfelelnek, mert hosszabb intonációs szakaszokat eredményeznek egy-egy szótaghangsúly körül, egyenletesebb tagolást nyújtva.

Szögezzük le azonban egyértelműen, hogy az elemzési feladatokban az *absztrakt felszíni szerkezetet* reprezentáló ágrajzot szoktuk kérni, amit a kanonikus szórend alapján kell elkészíteni; a stilisztikai szabályok – lényegükönél fogva – ezen a szerkezeti ábrázoláson már nem változtatnak. Például a (18b') mondat ábrázolandó szintaktikai szerkezetét tehát a (18b) mondatéval megegyezőnek tekintjük.

IV. A magyar főnévi szerkezet

„Sok szép mívöket az faragó rendnek,
Nézd elméjüket az ács embereknek,
Csodáld erejét az malom-mesternek
Mert Isten után parancsol a víznek.”
idézi Szabóky (1987)¹

Magyar grammatikai modellünknek a főnévi szerkezettel kapcsolatos részrendszerét is a *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötete alapján (Kiefer 1992) dolgoztuk ki, nyilván elsődlegesen a releváns Szabolcsi–Laczkó-fejezetre és a szintén 1992-ben megjelent Szabolcsi-könyvre támaszkodva; figyelembe vettünk azonban későbbi fejleményeket is (pl. É. Kiss 1998), illetve a főnévi vonzatszerkezet kérdésében bizonyos problémákra a Szabolcsiétől eltérő megoldást javasolunk (Alberti 1995).

A Szabolcsi-elmélet felhasználja – és ezáltal meg is erősíti – a generatív nyelvtudományt átható következő alaphipotézist – ami lényegében a *magyarázó adekvátság* ideájának a követését jelenti: a grammatika egységes, a mondat alapszerkezete és a szintaktikai hierarchia alacsonyabb szintjeit alkotó szintagmák szerkezete lényegében azonos, univerzális elvek alapján épül föl. Mivel pedig a magyarban a főnévi szerkezet kötöttebb szórendűnek bizonyul, mint a mondat szerkezet, a magyar főnévi szerkezetet a konfigurációs angol mondat szerkezettel analóg módon érdemes leírni – így kapunk deskriptíve is adekvát szabályrendszert a vizsgált területen.

Mindenekelőtt figyeljük meg, hogy a magyar főnévi kifejezésen belül a birtokos és a birtokszó közötti *egyeztetés* nem „jelzőszerű” (1a') – sem iránya, sem jegy tartalma tekintetében, hanem az alany és állítmány közötti – számos nyelvre, még csökevényes formában az angolra is jellemző – egyeztetésre hasonlít:

(1)	a.	<u>azt</u> a <u>te</u> érdekes könyv <u>ed</u> et	(<u>birtokos</u> ← birtok+ <u>személy-szám</u>)
	a'.	tvój <u>u</u> int'eresn <u>u</u> ju kn'ig <u>u</u>	(birtokos+ <u>szám-eset-nem</u> → <u>birtok</u>)
	b.	<u>én</u> játszom	(<u>alany</u> ← ige+ <u>személy-szám</u>)
	b'.	<u>ja</u> igr <u>aj</u> u / <u>he</u> plays	(<u>alany</u> ← ige+ <u>személy-szám</u>)

A fenti (1a') pontbeli orosz példán mutatom be, hogy mit értünk jelzőszerű egyeztetésen: a jelző gazdag toldalékolási paradigmával rendelkezik, és toldaléka megmutatja a jelzett szó néhány jegyét, tipikusan a számát, az esetét és a nyelvtani nemét.² Ez a birtokosjelzőre éppúgy igaz, mint a minőségjelzőre (és a kijelölő jelzőre). A magyar jelzői rendszer ezzel szemben nagyon eklektikus. A kijelölő jelző viselkedik egyedül

¹ Szabóky Zsolt (1987), Nézd elméjüket az ács embereknek. Fatornyok, fatemplomok Erdélyben. Artunion, Budapest.

² A *kn'igu* 'könyvet' szó a *kn'iga* 'könyv' nőnemű főnév egyes számú, tárgyestű alakja. Az (1a') példában a birtokosjelző és a minőségjelző *-(u)ju* végződése ezt a nőnemet, egyes számot, tárgyestet jelzi. Az (1b') orosz példájában a *-ju* egyes szám első személyű személyragként szerepel a 'játsszik' szótövön.

alapvetően jelzőszerűen: megmutatja a főnévi fej számát és esetét (1a); a nem jegye a magyarban nyilván nem játszhat szerepet. A minőségjelző semmiféle egyeztetésben nem vesz részt – ezt esetleg még tekinthetjük a jelzőszerű viselkedés elfajult esetének.

A „birtokosjelző” viszont egyenesen fordítottan viselkedik, ezért a ’jelző’ szót többet nem is fogom leírni: nem ő mutatja meg a főnévi fej bizonyos jegyeit, hanem a főnévi fej mutatja meg a birtokos *személyét* és *számát*. Ezt Lehmann (1988) fej és vonzata közötti viszonyt itéli univerzális elvek alapján, nem egy szabad csatolási viszonyt; ami Szabolcsi álláspontjával is kompatibilis, hiszen ő is az igei fej és annak alanyi vonzata közötti viszonytal találja analógnak a birtokszó és a birtokos viszonyt (1b.b’), de azt a lépést már nem teszi meg, hogy a birtokost a birtokszó vonzatának nevezze. Pedig majd rámutatok, hogy ez a lépés a Szabolcsi-féle analógiát még további eredmények forrásává tudja tenni, miközben bizonyos problémákat kiküszöböl (Alberti 1995).

A birtokszót az igehez hasonlítani etimológiai szempontból sem irreális, hiszen az ige számot és személyt megmutató ragjai nyilvánvaló rokonságban állnak (szinte megegyeznek) a főnévi fej birtokos személytoldálékaival³, mint azt az alábbi táblázat is mutatja:⁴

(2) ALANYI IGERAGOZÁS FŐNÉVI BIRT. TOLDALÁKOLÁS TÁRGYAS IGERAGOZÁS

bántok	pántom →	bántom
bántasz	pántod →	bántod
bánt	pántja →	bántja
bántunk	← pántunk	bántjuk
bántotok	← pántotok	bántjátok
bántanak	pántjuk →	bántják

Megjegyzésre érdemes még, hogy a szótő és a személytoldalék közötti zóna alaktani felépítése is hasonló a magyar ige és a magyar főnév esetében, a köztes morfémanak persze más a funkciója: az ige esetében ez a morféma az időt és/vagy a módot fejezi ki (*ír-ná-nk*, *ír-t-unk*), míg a főnév esetében a neki megfelelő *-(j)A* a birtokosság pusztá tényét kifejező morféma (*kalap-ja(i) -nk*).

Szabolcsi leszögezi, hogy kétféle birtokos van: „rövid”, avagy „jelöletlen” (3a), illetve „hosszú”, avagy *-nAk* ragos (3a’). Az alábbi első két példa azt is mutatja, hogy mindkétféle birtokos csak akkor jelenhet meg egy mondatban, ha az illető mondat velől számban-személyben egyeztetett (egyéb birtokossal kapcsolatban nem álló) birtokszót tartalmaz.

Az is közös tulajdonsága a kétféle birtokosnak, hogy alkothat egy összetevőt a birtokszóval. Az alábbi (3b) példasorozatban ezt figyelhetjük meg a „fókusz-teszt” segítségével, legalábbis a birtokos – birtokszó sorrend esetében (3b-b’).⁵ Szabolcsi a fordított sorrend esetében a (3b’’) és (3b’’’) példák alapján ki is mondja, hogy ebben a sorrendben a birtokszó és a birtokos nem alkothat egy összetevőt.

³ Abban a hagyományos magyar nyelvészeti kérdésben semleges szeretnék maradni, hogy a főnéven *ragok* vagy *jelek* alakjában van-e jelen a számra és személyre utaló toldalék.

⁴ Az szempontunkból nem releváns, bár önmagában érdekes kérdés, hogy vajon a főnévi toldalékolási paradigma miért választ alakot a két igei ragozási paradigma közül hol az egyikből, hol a másikkól.

⁵ A fókusz-teszt azon alapul, hogy az FP módosítójában csupán egyetlen összetevő állhat.

- (3) a. Péter kalapja / *kalapom / *kalap elveszett.
 a'. Péternek a kalapja / *kalapom / *kalap elveszett.
 b. $[_{FP} (nem) [_{DP} Péter\ lány_a]_k [_F op_r+tetszett_i] [_{VP} meg_i [_V' \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \dots]]]$
 b'. $[_{FP} (nem) [_{DP} Péter(nek\ a)\ lány_a]_k [_F op_r+tetszett_i] [_{VP} meg_i [_V' \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \dots]]]$
 b''. * $[_{FP} (nem) [_{DP} a\ lány_a\ Péter]_k [_F op_r+tetszett_i] [_{VP} meg_i [_V' \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \dots]]]$
 b'''. * $[_{FP} (nem) [_{DP} a\ lány_a\ Péternek]_k [_F op_r+tetszett_i] [_{VP} meg_i [_V' \emptyset_t \emptyset_i \emptyset_k \dots]]]$
 c. $[_{TP} [_{DP} A\ kisebbik\ lány_a\ Péternek]_k op_{szubj} nagyon [_{VP} tetszik\dots \emptyset_k\ nekem]]$.
 c'. * $[_{TP} [_{DP} A\ kisebbik\ lány_a\ Péter]_k op_{szubj} nagyon [_{VP} tetszik\dots \emptyset_k\ nekem]]$.
 d. $[_{QP}[_{DP}Mindhárom\ régi\ cikkét\ Chomskynak\ a\ főnevekről]_k op_{disz} [_{VP}újraolvasnám\ \emptyset_k \dots]]$.
 d'. * $[_{QP}[_{DP}Mindhárom\ régi\ cikkét\ Chomsky\ a\ főnevekről]_k op_{disz} [_{VP}újraolvasnám\ \emptyset_k \dots]]$.

Ezzel a következtetéssel azonban nem értünk maradéktalanul egyet. Egyrészt empirikus okok miatt: a fenti (3c) és (3d) példákban a TP és a QP módosítója beengedni látszik a *birtokszó + hosszú birtokos* konstrukciót, ráadásul az utóbbi példában a birtokos a főnévi fej és egy vonzat között áll, mi más lehetne hát, mint egy másik vonzat? Lehmann (1988) elméleti érvei is emellett szólnak: a szám- és személybeli egyeztetés egy fejnek és az ő kitétetett vonzatának a kapcsolata. A helyettesítési teszt is egy összetevőnek jósolja a kérdéses konstrukciót, például mert rövid válaszként is kiválóan elfogadható: „Ki tetszik neked oly nagyon?” – „A kisebbik lánya Péternek.”; „Mit olvasnál újra?” – „Mindhárom régi cikkét Chomskynak a főnevekről.”

A mi megközelítésünkben persze magyarázatra szorul két dolog. Először is miért elfogadhatatlan a fenti (3c') és (3d') példa, ahol a rövid birtokos áll a birtokszó mögött? Erre majd olyan magyarázattal szolgálunk, ami éppen Szabolcsi elméletének a lényegéből fakad: abból, hogy a magyar főnévi szerkezetben a rövid birtokos „angol típusú” *konfigurációs* módon kap vonzati esetet. Másodsor pedig arról kell számot adnunk, hogy az FP módosítója miért nem fogad be olyan összetevőt, amit egy TP vagy egy QP módosítója befogad (3b''). A különbség nem abban áll, hogy hány összetevő léphet be egy YP operátorprojekció módosítójába – ugyanis mindenképpen csak egy; hanem abban áll, hogy a belépő csoport lehet-e *jobbra ágazó*, azaz állhat-e a fejtől jobbra hangalak. Ez az, amit egy fókuszprojekció nem enged meg, míg egy topik- vagy kvantorprojekció igen; és erre az alárendelés majd független érvet nyújt.⁶

Folytassuk tovább a kétféle birtokos szerkezet különbségeinek a számbavételét! Mint az alábbi (4a-c) példásor mutatja, a hosszú birtokos mindig megelőzi (4c), a rövid mindig követi (4b) a birtokszóhoz tartozó névelőt (hogy a birtokszó a névelőhöz tartozik, azt a (4a) pont szemlélteti: a névelő nem a személyes névmáshoz tartozik):

⁶ Felvázoljuk azért ehelyütt a lényegét. A *Mit vallott be Péter?* mondatra nyilván egy (DP kategóriájú) összetevőt alkotó rövid válasszal szolgálhatunk: $[_{DP} Azt, hogy\ megette\ a\ fagyimat]$. Hosszú választ azonban így nem lehet adni: **Azt, hogy megette a fagyimat, vallotta be Péter*. Csak így: *Azt vallotta be Péter, hogy megette a fagyimat*. Ugyanez a DP egy TP módosítójában együtt maradhat: $[Azt, hogy megette a fagyimat], Péter\ csak\ hetekkel\ később\ merte\ bevallani$. Az alárendelő szerkezetnek nyilván az *azt* szó képezi a főnévi fejt, az alárendelt mellékmondat pedig egy ettől jobbra ágazó szerkezetet alkot. A TP-módosítót ez a jobbra ágazás nem zavarja, az FP-módosító viszont az *azt* feji DP-t csak olyan áron fogadja be, hogy a jobbra ágazó szakasz egy extraponálás révén eltávozik az N fej és az F fej közül, legalábbis hangtani értelemben. Hasonló extraponálás megmenti a (3b'') mondatípust is: *''Nem a lánya tetszett meg ''Péternek...*

- (4) a. $[_{DP} [_D \text{ a}] [_{NP} [_{N'} \text{ kalap}]]] / *[_{DP} \text{ az én}]$
 b. $[_{D} \text{ az}] [_{NP} [_{DP} \text{ én}] [_{N'} \text{ kalapom}]]] - [[_D \text{ a}] [_{NP} [_{DP} \text{ Péter}] [_{N'} \text{ kalapja}]]]$
 c. $^?[_{DP} \text{ nekem}] [_D \text{ a}] [_{NP} [_{N'} \text{ kalapom}]]] - [[_{DP} \text{ Péternek}] [_D \text{ a}] [_{NP} [_{N'} \text{ kalapja}]]]$
 d. $[_{FP} \text{ Nézd}_i + \text{op}_{\text{felsz}} [_{VP} \emptyset_i \text{ pro}_{\text{te}} [_{DP} [_{N'} [_{N} \text{ elméjüket}]]] [_{DP} \text{ az ács embereknek}]]]]!$
 e. $[_D \text{ az}] [_{NP} [_{DP} \text{ én}]_i [_{N'} \text{ kalapom } \emptyset_i]]] - [[_D \text{ a}] [_{NP} [_{DP} \text{ Péter}]_i] [_{N'} \text{ kalapja } \emptyset_i]]]$
 f. $^?[_{DP} \text{ nekem}]_i; [_D \text{ a}] [_{NP} [_{N'} \text{ kalapom } \emptyset_i]]] - [[_{DP} \text{ Péternek}]_i; [_D \text{ a}] [_{NP} [_{N'} \text{ kalapja } \emptyset_i]]]$

A sematikus szerkezeti reprezentációk Szabolcsi elemzési javaslatát is bemutatják, melynek lényegét már az első két fejezetben felvázoltam. Ezért az alábbi grammatikában a szabályok fele 'K' számozást kapott, utalva arra, hogy „korábbi” szabályokról van szó. A lényeg: a határozott névelő D pozíciója olyan fixpontot jelent, amelytől jobbra a komplementumában lévő NP van (4.K5), balra pedig az X' elméletnek megfelelő módon ráépülő csoport módosítói pozíciója (4.K4). Ebben a megközelítésben úgy tudjuk elkülöníteni a kétféle birtokosi helyet, hogy ráadásul egy közös tényező is marad: a rövid birtokos az NP módosítójában foglal helyet (4.K3), a hosszú birtokos pedig a DP módosítójában (4.K4).

A fenti (4e-f) pontokban a saját elemzésünk finoman eltérő részleteire hívom fel a figyelmet. A fejezet mottójából kiemelt (4d) mondat elemzése jelenti a kiindulópontot: a birtokos vonzatként születik meg az N fej mögött (majd amellet érvelünk, hogy rövid alakjában is), a 4.K1 szabályt követve, mely nem más, mint az általános 2.U3 vonzatzelvételi szabályséma specifikálása. Aztán innen mozog a „belső” NP-módosítóba (4e), vagy a „külső” DP-módosítóba (4f); az alábbi 4.T1, illetve 4.T2 transzformációk írják le ezt a kétféle mozgást.⁷

- (5) G4. A magyar főnévi kifejezés szerkezetével kapcsolatos szabályok (I. kötet, 144. o.)

Korábban már bevezetett újrairó szabályok és egy mozgatási szabály:		
4.K1	2.U3	$N' \rightarrow N \text{ ZP}^*$ Z = N, D, A, Adv, Inf vonzatok, bővítmények
4.K2	1.II.b	$N' \rightarrow \text{AP } N'$ AP csatolása
4.K3	1.III.b	$\text{NP} \rightarrow \text{DP } N'$ rövid birtokos szerkezet
4.K4	1.III.b	$\text{DP} \rightarrow \text{DP } D'$ hosszú birtokos szerkezet
4.K5	1.IV.b	$D' \rightarrow D \text{ NP}$ névelő
4.K4	1.VI	$D \rightarrow a(\varepsilon), \emptyset$ D betöltése
4.K7	2.T3	$(\text{DP}, W') \rightarrow (\text{DP}, U')$ az U fejnek testvére a WP extrapozíció
Új szabályok:		
4.U1	$M' \rightarrow \text{DP}/\text{DetP}/\text{AdvP}$	$M' \quad M = N \text{ vagy } D$ det. elemek csatolása N'/D'-ra
4.T1	$(\text{DP}, N') \rightarrow (\text{DP}, \text{NP})$	DP nom a rövid birtokos mozg. N-mód.-ba
megj.: Az N kompl-ában nem állhat / maradhat nominatívuszban vagy akkuzatívuszban lévő NP/DP		
4.T2	$(\text{DP}, N') \rightarrow (\text{DP}, \text{DP})$	DP dat a hosszú birt. mozgása D-mód.-ba
4.T3	$(\text{DP}, N') \rightarrow (\text{DP}, W')$	W-nek testvére az N-hez tart. DP N-vonzat mozgása hvh-re
4.T4	$(\text{DP}, \text{DP}) \rightarrow (\text{DP}, W')$	mozgó DP datív, a hosszú birtokos mozgása hvh-re
		W-nek testvére az „álló” DP
4.H1	$\langle \emptyset, D/\text{Det} \rangle$	szekvencia a hangtanban D törődése D vagy Det előtt

⁷ A *nekem a kalapom* alakot grammatikusnak ítélem (ld. (4c),(4f)). Nem egyértelmű elfogadhatóságára talán az szolgál magyarázattal, hogy a nyelv a DP-n belül maradó birtokosok közül a rövid birtokos szerkezetet preferálja (hiszen annak amúgy is ez az egyetlen grammatikus felszíni megjelenése, mármint az NP-módosító betöltése), mert a hosszúnak más funkciót szán, amiről majd a (6) példasor kapcsán beszélek.

További különbséget jelent a kétféle birtokos szerkezet között, hogy a rövid csakis birtokáival egy összetevőben szerepelhet, a hosszú viszont „kiszökhethet” a DP-jéből, és mindenféle operátorpozíciót felvehet. Ez utóbbi jelenségekört úgy tudjuk egyetlen szabálysémával megragadni, ha a hosszú birtokos szökését egyfajta *extrapozíciónak* tekintjük. A fenti 4.T4 írja le ennek konkrét formáját: a DP-módosítón keresztül távozik a DP-ből (erre majd visszatérünk), ahová a 4.T2 transzformáció hozza el. Tipikusan egy V' alatti hamisvonzathelyre lép, ahonnan bármely olyan pozíciót „megtámadhat”, amit egy igazi vonzat. Ezt mutatja be az alábbi (6a-c) példahármas; a (6d) pedig azzal egészíti ki a képet, hogy akár a hamisvonzathelyen is megmaradhat a megszőkött birtokos. (6d') tanúsága szerint tényleg hamisvonzathelyről van szó, „csak úgy akárhová” nem furakodhat be a szökevény (az adott esetben egy jelző és a jelzett szó közé).

- (6) a. T: $[_{TP} \text{ Péternek}_i \text{ op}_{\text{topik}} [_{VP} \text{ megkedveltem} \dots [_{DP} \emptyset_i \text{ a } [_{NP} [_{N'} \text{ stílusát } \emptyset_i]]]] \emptyset_i]$.
 b. Q: $[_{QP} \text{ Neked is}_i \text{ op}_{\text{is}} [_{VP} \text{ megkedveltem} \dots [_{DP} \emptyset_i \text{ a } [_{NP} [_{N'} \text{ stílusodat } \emptyset_i]]]] \emptyset_i]$.
 c. F: $[_{FP} \text{ Péternek}_i \text{ op}_{\text{fókusz}} [_{F'} \text{ kedveltem meg} \dots [_{DP} \emptyset_i \text{ a } [_{NP} [_{N'} \text{ stílusát } \emptyset_i]]]] \emptyset_i]$.
 d. Arg: $[_{VP} \text{ Kedveltem Péternek}_i \text{ régebben} [_{DP} \emptyset_i \text{ a } [_{NP} [_{N'} \text{ stílusát } \emptyset_i]]]]$.
 d'. *Kedveltem Péternek az egyéni régebben stílusát.
 e. TF: $[_{TP} [_{DP} \emptyset_i \text{ a } [_{NP} [_{N'} \text{ stílusát } \emptyset_i]]]] \emptyset_i]_k \text{ op}_{\text{ktop}} [_{FP} \text{ Péternek}_i \text{ op}_{\text{fókusz}} [_{F'} \text{ kedveltem} \dots \emptyset_k]]]$.
 e'. $[_{FP} [\text{Péternek a stílusát} \dots]_k \text{ op}_{\text{fókusz}} [_{F'} \text{ kedveltem} \dots \emptyset_k]]$.
 f. T/Q/F: *Péter / Péter is / Péter kedveltem a stílusát.

Annak sincsen akadályja, hogy a hosszú birtokos megszőköése után a *maradvány-DP* is operátorpozíciót vegyen fel, szökött birtokosától teljesen függetlenül. A fenti (6e) mondat ezt példázza: a szökött birtokost fókuszáljuk, míg a maradvány-DP egy kontrasztív topik módosítói pozícióját foglalja el. Ezen a ponton érdemes megválaszolni azt a kérdést, hogy a nyelv rendszerén belül vajon mi az oka és szerepe annak, hogy a birtokos kiszökhethet a birtokszó által alkotott főnévi szerkezetből.

Ugyanaz, mint amit az előző fejezetben az operátor-hatókörü elv (3.8) kapcsán kifejtettem: mivel a magyar nyelv (a gazdag morfológiájának köszönhetően) megteheti, hogy finom szemantikai különbségeket ábrázol a szórend segítségével, ezért meg is teszi. A (6e) mondat révén például ki tudjuk emelni, hogy különböző ismerőseink különféle tulajdonságairól fogunk értekezni, az adott mondatban például valakinek a stílusáról, és azt az állítást tesszük, hogy csakis Péter stílusát kedveljük a szóba jövőké közül. Tehát a (6e) mondat fókuszához tartozó releváns halmazban Péter stílusa, Ödön stílusa, Robi stílusa stb. szerepel (illetve egészen pontosan maguk a fiúk), míg az összehasonlítás végett feltüntetett (6e') mondat fókuszának releváns halmazában Péter stílusának alternatívájaként megjelenhet Ödön humora, Robi kedélyeskedése stb.

A (6) példasor tárgyalásának lezárásaképpen újra leszögezem a (6f) példa kapcsán, hogy mindez a nagy mozgásszabadság a rövid birtokos számára elérhetetlen.

További különbség a kétféle birtokos között, hogy vannak olyan helyzetek, amikor csak a hosszú birtokos szerkezetet használhatjuk. Az alábbi (7a) pont például azt mutatja, hogy egy kérdő vagy vonatkozó névmás csak a hosszú birtokosi alakban léphet be egy birtokos szerkezetbe.

- (7) a. ${}^{???}_{[DP... [NP [DP ki / aki]_i [N^* kalapja \emptyset_i]]]}$ (v.ö. *(a)kinek a kalapja*)
 b. $*_{[DP \text{ az } [NP [DP ez \text{ a } \text{fiú}]_i [N^* kalapja \emptyset_i]]]}$
 b'. „nagy DP”: $[_{DP} [_{D'} [DP ez] [_{D'} \text{ a } \text{fiú}]]]$
 c. ${}^?_{[DP \text{ az } [NP [DP \text{ a } \text{kisfiú barátja}]_i [N^* kalapja \emptyset_i]]]}$
 c'. $*_{[DP \text{ az } [NP [DP \text{ a } \text{kisfiúnak a barátja}]_i [N^* kalapja \emptyset_i]]]}$
 c''. ${}^?_{[DP \text{ az } [DP \text{ a } \text{kisfiúnak a barátjának}]_i [NP [N^* kalapja \emptyset_i]]]}$
 c'''. $[_{DP} [_{DP} \text{ a } \text{kisfiú barátjának}]_i \text{ a } [_{NP} [N^* kalapja \emptyset_i]]]$
 d. „kis DP”: $[_{DP} [_{D'} \text{ az } [NP [DP \text{ a } \text{kisfiú}]_i [N^* barátja \emptyset_i]]]]$
 d'. „nagy DP”: $[_{DP} [_{DP} \text{ a } \text{kisfiúnak}]_i [_{D'} \text{ a } [_{NP} [N^* barátja \emptyset_i]]]]]$

A magyarázatot feltehetőleg e névmások inherens operátorjellegére kell alapoznunk, és összefüggésbe hoznunk azzal a megközelítéssel, miszerint a DP-burok ugyanaz az NP számára, mint a T*Q*F operátorszisztéma a VP és más igei jellegű csoportok számára: *operátorzóna*. Azaz a DP a főnévi jellegű operátorzóna, szemben a markánsan különböző igei jellegűvel. Azt szűrhetjük tehát le, hogy az inherens operátornak legalább az NP-hez tartozó saját operátorzónába ki kell lépnie

Más lehet a probléma a fenti (7b) példával. Amit észlelünk: egy mutató névmást is tartalmazó DP már *nem jelenhet meg rövid birtokosként*. A birtokos szerkezetbe ágyazott birtokos szerkezet négyféle lehetséges konstrukciójának vizsgálatából, amit a fenti (7c) sorozat szemléltet, hasonló jellegű megfigyelés adódóik: valami *nem jelenhet meg rövid birtokosként*, mégpedig egy hosszú birtokos szerkezet (7c').⁸

Mi a közös a mutató névmásos DP-ben (7b') és a hosszú birtokos szerkezetben (7d')? Talán az, hogy „nagyobbak” egy rövid birtokos szerkezetnél (7d) egy definiálható értelemben: a D fej D' projekciójára még épül hangalakkal bíró összetevő: a mutató névmás (7b'), illetve a hosszú birtokos (7d'). A rövid birtokos szerkezetnél ellenben triviális a DP (DP=D'). Az általánosítás tehát: az NP-módosítói pozíció „kis helyet ad”, oda nem léphet be „nagy DP”. A DP-módosítói pozíció „nagyobb helyet biztosít”. Ezért preferált a (7c) négy variánsa közül a (7c''): a „nagyobb helyre” lép be a „kisebbik birtokos szerkezet”. A (7c) és a (7c'') kérdőjelességét pedig egyszerűen ennek tulajdonítjuk, hogy van ideálisabb konstrukció ugyanazon jelentés közlésére (ld. az iménti lábjegyzetet).

Önmagában is érdekes kérdés persze, hogy mit kezdünk a mutató névmással. Mivel nem vonatként hívja meg a mondatba egy fej, ezért beépülét csatolásnak tulajdoníthatjuk (7b'). A DP-módosítóra amúgy sem pályázhatna, hiszen ő nem egy hosszú birtokos; ráadásul fel is bukkanhat vele együtt a hosszú birtokos: pl. *Péternek ez az örökös aggodalmaskodása*. Ami pedig az *ez* kategóriáját illeti, DP-t javasolunk, hiszen önmagában is rá tud mutatni egy entitásra. A fenti G4 grammatikában az U1 szabályséma következő megvalósulása vonatkozik rá: D' → DP D'. Hozzáteesszük, hogy értelmezésének van egy

⁸ A (7c) sorozathoz társított grammatikalitási ítéletekben nagyjából egyetért a szakirodalom. Megjegyzendő persze, hogy a „kérdőjeles elfogadhatóság” mindig bizonyos önkényességet visz az elemzésekbe. Jelen esetben az egy kérdőjel azt jelenti, hogy az adott szerkezetet grammatikusnak gondoljuk, de nem preferáltnak. Ki lehet próbálni, hogy ha az alternatívája kiesik az ilyen „nem preferált” szerkezetnek, akkor mi történik. Például a „rövidben rövid” (7c) konstrukció nem preferált a „hosszúban rövid” (7c'') változattal szemben, viszont ha ez utóbbi kiesik, mert egy háromszoros birtokos beágyazásnál rövid birtokost keresünk, akkor máris megjavul: pl. *a kisfiú barátja kalapjának az ára*. A „hosszúban hosszú” sem preferált (7c'), de ha egy névmási alakban a rövid variáns nem jön szóba, akkor rögtön megjavul: pl. *kinek a barátjának a kalapja*. Ezek a „megjavulások” erős érvt szolgáltatnak amellet, hogy egy gyenge elfogadhatóságú konstrukciót ne agrammatikusnak, csupán nem preferáltnak tartsunk.

sajátos vonása: a belőle álló DP és az a DP, amelyben ő rá van csatolva a D' szintre kötelezően koreferenciális, azaz ugyanazon entitásra utalnak.

Az alábbi (8) példasor újra olyan jelenséget mutat be, amit már a tárgyalás jóval korábbi fázisában megemlítettem. A szokásosan 'determináns' címke alá sorolt elemek közül kilóg a határozott névelő: csak ő előzheti meg a rövid birtokost (8a-b), viszont követni nem követheti (8c), ellentétben a többiekkel (8a). Az *egy* olyankor is a számnevek pozíciójában áll, amikor hagyományosan 'határozatlan névelőnek' minősül (8a-b).

- (8) a. $[_{DP} \text{ az } [_{NP} [_{DP} \text{ én}]_i [_{DetP} \text{ bármelyik} / (\text{mind})\text{két} / \text{egy}] [_{N'} \text{ példamondatom } \emptyset_i]]]$
 b. * bármelyik / mindkét / egy *én* példamondatom
 c. * *én* a példamondatom / * Péter a példamondata

Emlékezzünk a szerkezeti megoldásra: a határozott névelő egy D fejbe lép (4.K6 a G4 grammatikában), a többi determinánst pedig N'-ra csatoljuk, DetP alakban (többnyire triviális csoportként), beleértve ebbe az *egy*-et is. A 4.U1 séma alábbi megvalósulása írja ezt le: N' → DetP N'. A fenti (8a) azt mutatja, hogy még az *egy* is előfordulhat az *a(z)*-zal egyszerre, tehát ő is DetP. A határozatlan DP-k fejében egy ezt a szemantikai tartalmat kifejező, hangalakkal nem rendelkező elem áll, amit 'O'-val jelölt meg Szabolcsi (4.K6).

Szabolcsi legérdekesebb megfigyelésének azt tartom, hogy nyelvi kompetenciánk – még birtokos szerkezet esetében is, amint azt az alábbi (9b-c) példák mutatják – kizárja a névelő használatát a *megszólításban* (vokatívusz), noha ilyenkor minden kétséget kizáróan határozott referenciáról van szó!

- (9) a. ^(?)Nem hallgat rám a Petike! *A Petike, hallgass rám!
 b. Én egyetlen kedvesem, ülj az ölembe ide! / *Az én egyetlen kedvesem,...!
 c. Világ proletárjai, egyesüljetek! / *A világ proletárjai,...!

A (9a) kapcsán például leszögezhetjük, hogy ugyanaz a beszélő, aki az első mondatban minden további nélkül használná a névelőt, a második mondatban semmiképpen. Ami a másik két példát illeti, hasonló kijelentő mondatokban (az előző fejezetben tárgyalt referencialitási elv értelmében) kötelező a névelő.⁹ A titokzatos jelenségre majd olyan magyarázatot kapunk, ami a fejezet elején beharangozott Szabolcsi-féle DP-elmélet egyik sarkalatos pontjaként fog szolgálni.

Mint említettem, Szabolcsi abból indul ki a magyar főnévi szerkezet leírásánál, hogy az amúgy kötetlen szórendű – azaz *nemkonfigurációs* – magyar nyelvben a főnévi kifejezés szórendje meglehetősen kötött, párhuzamot sejtteni tehát éppen az angol kapcsán jól ismert *konfigurációs* (mondat)szerkezettel lehet, amit az alábbi (10a) pontban vázoltam fel Szabolcsit (1992) követve. Mielőtt a magyar főnévi szerkezettel való analógiát pontról pontra áttekintenénk, jegyezzük meg, hogy semminek nem mond ellent, hogy egy alapvetően kötetlen szórendű nyelvben valamely grammatikai részrendszert kötött szórend jellemez, hiszen az már rekonstruálhatatlan összekeveredést okozna, ha a grammatika minden szintjén és részterületén teljes lenne a „mozgásszabadság”.

Az alapul vett angol mondat szerkezeti modellben az időjegy tartalmazó inflexiók fej (I) áll a középpontban, komplementumában az igei csoporttal, módosítójában az alannyal. Az alábbi (10a) pontban a múlt idő és az E/3 egyeztetés jegyét láthatjuk az I fejben. Mivel ez kötött morféma, egy igei fejmozgatás mentheti csak meg a morfológiai jól formáltságot,

⁹ Lássunk egy-egy példát: *Az én egyetlen kedvesem beült az ülembe; A világ proletárjai ma már nem a kommunizmusról, hanem milliárdos vagyonokról álmodoznak.*

ami vegyíti az igetövet a ráillő szuffixummal.¹⁰ Így jön létre a (10a') pontban olvasható mondat. A megközelítés előnye, hogy egy látszólag más típusú mondat is levezethető belőle: amelyben egy segédige hordozza az idő jegyét, ld. (10a''). Mivel a segédige szabad morféma, az ige mozgását semmi nem váltja ki. Megjegyzendő még, hogy egy *alárendelt* mondatípust tekintünk, a *hogy* alárendelő kötőszó (C) angol megfelelőjével, ami egy CP projekciót képez. Ezt azért fontos megmutatnom, mert a CP-burok egyben az angol mondat operátorzónája – csökevényes megfelelője a magyar T*Q*F operátorrendszernek. Az angol kérdőszó például nem egy FP módosítójába mozog, hanem a mondatéleli CP-módosítóba (*why* = 'miért').

- (10) a. [_{CP} (why) that_C [_{IP} Peter ⟨m,E/3⟩_I [_{VP} speak_V ...]]]
 a' [_{CP} that_C [_{IP} Peter [spoke_t]_I [_{VP} ∅_t ...]]]
 a'' [_{CP} that_C [_{IP} Peter will_I [_{VP} speak_V ...]]]
 b. [_{DP} a_C [_{IP} Péter ⟨b,E/3⟩_I [_{NP} kalap_V ...]]]
 b'. [_{DP} a_C [_{IP} Péter [kalapja]_I [_{NP} ∅_t ...]]]
 b''. [_{DP} Péterem_k a_C [_{IP} ∅_k [kalapja]_I [_{NP} ∅_t ...]]]
 c. [_{DP} (P-nek)_k a_C [_{NP} Péter (∅_k) [kalapja]_N]] (N+I ⇒ N)
 d. ... Péterem_k ... [_{DP} Péterem_k a_C [_{NP} Péter_k [_{N'} [kalapja]_N ∅_k/∅_I]]]
 e. (?)Orániai Vilmosról_k nem találtam meg [_{DP} a_C [_{NP}=N' [könyvet]_N ∅_k]] ∅_k
 e' *Mari Jánosnak_k ismerkedett meg Péterrel [_{DP} ∅_k a_C [_{NP}=N' [esküvőjén]_N ∅_k]].

A fenti pontokban az egymáshoz igazított kategóriacímkék mutatják a Szabolcsi számára kiindulópontként szolgáló, feltételezett megfeleléseket az angol CP és a magyar DP között.

Pozicionális megfeleltetésben áll például a magyar rövid birtokos és az angol alany. Az analógia alapján ebből származtatja Szabolcsi azt a hipotézist, hogy a rövid birtokos nem esetjelöletlen összetevő, hanem olyan módon esetjelölt, ahogyan az angol alany: nem morfológiailag, hanem *szervezetileg*. Éppen arról van szó, ami az angol mondatszerkezet *konfigurációs* jellegének a lényege: a vonzatszerpeket nem morfológiai esetek különítik el egymástól (és a szabad határozóktól), hanem a szigorú szórendi helyzet, pontosabban az emögött rejlő pontosan kijelölt szerkezeti pozíció, vagyis a „konfiguráció”.

Azért rosszul formált tehát a fenti (3b'') és (3c') példákban előforduló *birtokszó* + *rövid birtokos* konstrukció, mert a rövid birtokos egy olyan vonzat, amelynek vonzati létéből adódóan szüksége van esetjelölésre, de ezt csak *szervezetileg* nyerheti el, éppen a fenti (10b) pontban IP-ként megjelölt projekció módosítói pozíciójában – mint ahogyan az angol alannak is egy bizonyos IP módosítójában kell állnia.

Mi is ez az IP a magyarban? A fenti (2) pont után hivatkozom Szabolcsi azon meglátására, miszerint az igei morfológia időjel-pozíciója éppen a főnévi morfológiában a birtokolságot kifejező *-(j)A* morfémája pozíciójának felel meg (pl. *kalap-ja-i-m*). Ez a morféma éppúgy kötött (10b), mint az angolban az időjegyet hordozó morféma (10a), így hát csak a főnévi fej belemozgatása mentheti meg a morfológiai jól formáltságot: ezt mutatja a (10b') generálási stádium. A megfeleltetett jegyhalmazok tehát: ⟨múlt idő, E/3⟩ ~ ⟨birtokolság, E/3⟩.

Térjünk azonban vissza az angol alannak megfeleltetett magyar birtokosra! A nyolcvanas években az érdeklődés középpontjában állt a konfigurációs nyelvek (pl. az

¹⁰ Megadom a tükörfordításokat: *that Peter spoke* 'hogy Péter beszélt', *that Peter will speak* 'hogy Péter fog beszélni'.

angol és az újlatinok) alanyának „kiszökése” az alárendelt tagmondatból a főmondatba a CP-módosítói pozícióban mint valami „vészkijáraton” keresztül. Szabolcsi (1984) arra mutatott rá, hogy pontosan ugyanilyen úton-módon szökik meg a megfeleltetett birtokos a megfeleltetett DP-módosítón keresztül a DP-n kívüli mondatzónába. A DP módosítója tehát – ahol meg is állhat a birtokos – szintén a „vészkijárat” szerepét játssza.¹¹ Így játszódhat le tehát a transzformációs generatív elmélet keretein belül a birtokos-szökés, aminek okát már a (6) pont kapcsán részletesen kitárgyaltuk.

A Szabolcsi-elmélet gyenge pontját a fenti (10b”) sor szemlélteti: miközben a birtokos az IP-módosítóból átugrik a DP-módosítóba, magára vesz egy *-nAk* ragot. Ez nagyon kényes feltételezés, mivel a transzformációt éppen az teszi lehetővé, hogy az igei fej olyan (eset)jelölést ad egy vonzatnak (vagy ellenőriz egy vonzaton), hogy az akárhová távozik is el, mindig rekonstruálható az eredete, azaz hogy milyen szituációban milyen szerepet játszik a vonzat által megjelenített szereplő. Szabolcsi is csak egy japán analógiát tud említeni esetváltó transzformációra.

Azt állítjuk, hogy a birtokos vonzatszerű felfogására épülő elméletünkben olyan megoldás nyújtható ugyanazokra az adatokra, amely nem folyamosodik ennyire kényes eszközhöz.

Először azonban lássunk még egy erős érvet amellet, hogy a birtokost a főnévi fej (egyik) vonzatának tekintsük! Az alábbi (11a) példa egy igei vonzatkeretet mutat be, majd a (11a’) ennek nominalizált változatát. Az *árad* igének egy Páciens és egy Kezdőpont tematikus szerepű vonzata van, ezeket a V’ alatt vesszük fel, a V testvéreiként. Az *áradás* ugyan főnév, de ugyanazt a szituációt írja le, benne ugyanazzal a páciensi, illetve kezdőponti szereppel. A vonzatelv alapján tehát e két szereplő csoportjait az N’ alatt, az N fej testvéreiként kell felvennünk.

- (11) a. Örökké [_{V’} árad [_{DP} a víz] [_{DP} abból a nyílásból]] →
 a’ az örökös [_{N’} áradása [_{DP} a víznek] [_{DP} abból a nyílásból]]
 b. a legutolsó [_{N’} levél [_{DP} Maritól]]
 b’ a legutolsó [_{N’} levél [_{DP} Marihoz]]
 b’’ a legutolsó [_{N’} levele [_{DP} Marinak]]
 c. Megvágta a kezemet *egy késsel*. ~ *Egy kés* megvágta a kezemet.
 c’. Kiapadt a víz *a kútból*. ~ Kiapadt *a kút*.
 d. Péter_k [_{VP} fut Ø_k hazafelé]. / ?_{VP} Fut Péter hazafelé].
 d’. Péternek_k a [_{NP} futása Ø_k hazafelé]. / ?_a [_{NP} futása Péternek hazafelé].

A fenti (11b) példasorozat azt mutatja, hogy egy főnévi fejhez is kapcsolódhatnak szereplőket megnevező csoportok vonzatként (vagy legalábbis vonzatszerűen), különféle ragokkal megjelölve (11b-b’). A (11b’’) példában Mari szerepe vagy a (11b) pontban bemutatott kezdőponti, vagy a (11b’)-beli végponti jellegű szereppel egyezik meg, tehát a (11b’’) példában a birtokos éppen annyira vonzat (jellegű), mint az előző kettőben. Sőt, még azt is sugallja a (11b) példasor, hogy a birtokos a főnévi fej mellett a kitüntetett vonzat szerepét játssza el. A Szabolcsi-elméletbeli alannyal való analógia ezt a megközelítést támogatja is, hiszen az ige mellett az alany az a kitüntetett vonzat, mely ugyanazon ige mellett „egyéb esettel” megjelölt vonzat alternatív kifejezési módjaként is szolgálhat. A

¹¹ A nyolcvanas évek a „gátak” korszaka, mivel a meghatározó Chomsky-könyv címe *Barriers* volt (Chomsky 1986). A mondat szerkezetet olyan „harctérnek” képelték el, ahol a mozgó összetevőknek bizonyos helyeken nem lehet átkelniük, vagy csak bizonyos „vészkijáratokon” keresztül kelhetnek át.

(11c) példái szemléltetik ezt a tematikusan kevésbé elkötelezett alanyi kifejezési lehetőséget. A (11c) pontban egy Eszközt tekintünk, melynek elsődleges kifejezési módja a *-vAl* raggal való megjelölés, ábrázolhatjuk azonban alanyként is. A (11c') pontban pedig egy Kezdőpontot mutatok be kétféle esetjelöléssel: *-bÓl* ragos vonzatként, illetve ismét csak alanyként.¹²

A birtokos tehát vonzata a főnévi fejnek, sőt éppen ő a kitüntetett szerepű vonzat a többi között (ha van többi). Ez rögtön azt a jelenséget is megmagyarázza, amit a (3c) és a (3d) példa kapcsán lehetett megfigyelni: hogy a birtokos miért kedveli jobban a DP-módosítói pozíciót, mint azt a helyet, amiről azt állítjuk, hogy az „eredeti helye”, azaz az N' alattit. Ismét az alannyal való analógia felidézése segít, amit a fenti (11d) pontban meg is tesztek. Azt mondtuk ugyan, hogy az alany is egy igei vonzat, kitüntetettsége azonban arra predesztinálja, hogy kilépjen a testvérei közül az N' alól. Pontosán ugyanezt állítjuk a birtokosról mint vonzatról: kitüntetettsége arra predesztinálja, hogy semleges helyzetben kilépjen az N fej mögül (11d'). Az N' alatt tehát éppen olyankor marad meg, amikor készakarva a háttérben akarjuk hagyni, például mert a főnévi fejhez kapcsolódó jelzöre akarjuk a figyelmet irányítani. Az imént idézett példákban ez a helyzet.

Készítsünk most egy részösszefoglalást a Szabolcsi-elméletéről, illetve az azt adott ponton továbbfejlesztő megközelítésünkről!

1. A magyarban a birtokos egyáltalán nem jelzőszerűen kapcsolódik a birtokszóhoz, hanem annak vonzataként, sőt kitüntetett vonzataként.

2. Ez mindkét alakjára érvényes, a „rövidre” is és a „hosszúra” is (10d). Ugyanazt a szemantikai szerepet képesek eljátszani, ezért egyszerre csak az egyik alak jelenik meg.¹³ Ennek az elképzelésnek köszönhetően kiküszöbölhetjük az esetváltó transzformációs lépést a Szabolcsi-elméletből.

3. Univerzális megfigyelés, hogy az N fej komplementumában a felszíni szerkezetben nem állhat („nem maradhat”) alanyesetű vonzat. Továbbá az esetjelöltség kötelező a vonzatok számára. Ezt nemcsak hangalakot öltő morfológiai eset révén lehet elnyerni, hanem absztrakt módon, „szerkezeti esetként” is. A magyar főnévi szerkezetnek pontosan itt lehet rámutatni a *konfigurációs* elemére: a rövid birtokosalak a szerkezeti esetjelölést pontosan az NP-módosítóban kapja meg. Mivel kilépve onnan megszűnne a konfigurációs megjelöltsége, további mozgásra képtelen, ahogyan azt a fenti (6f) példából láthattuk is. Ugyanabból a körülményből tudjuk tehát levezetni azt, hogy a rövid birtokos nem állhat az N mögötti komplementumban, illetve azt, hogy az NP-módosítót nem hagyhatja el.

4. A *-nAk* ragos birtokosjelölés morfológiai esetadás. Ezért ez a birtokosforma megmaradhat az N mögötti komplementumban. Feltételezve, hogy a két birtokosforma ugyanazt az alanszerű grammatikai funkciót tölti be¹⁴, a birtokos a hosszú változatában is kitüntetett vonzata az N fejnek. Kitüntetett pozícióra predesztinált tehát, amit a DP-módosítóban nyerhet el (az NP-módosító ugyebár már másra van lefoglalva). Ahogy

¹² A bekezdés gondolatmenetét lényegében Fillmore (1968) mélyeset-elméletére alapoztam.

¹³ Számos, genetikailag nagyon távol álló nyelvben találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy egy adott vonzatszerepet kétféle eset fejez ki, miközben a többi szerepet ugyanazok az esetek (warlpiri, grúz, orosz, finn). Persze mindig az adott nyelv teljes rendszerén múlik, hogy milyen feladat terhelődik rá az alternatív esetjelölésre. A magyarral rokonságban álló, de fejletlen névelőrendszerű finn nyelvben például a Nominativus/Accusativus ~ Partitivus esetválasztással (többek között) az adott vonzat referencialitási fokára utalhatunk (Farkas – Alberti 2005). Miután a magyarban már kifejlődött egy explicit névelőrendszer, a kétféle birtokosnak ez a megkülönböztető funkciója eltűnhetett.

¹⁴ A *-nAk* rag a magyar nyelv rendszerében más helyen is az alanyi grammatikai funkció megjelölője. Például egy InfP csoportban: [*Péternek egyedül bemennie abba a sötét járatba*] *senki szerint nem volt jó döntés.*

Szabolcsi kimutatta, ez egyben vészkijáratként is szolgálhat ennek az alanszerű elemnek magasabb fejek komplementuma felé (hamisvonzathelyre), majd onnan e fejekhez tartozó operátorzónák felé (10c).

5. A főnévi fej *nem birtokosi vonzata* elvileg egyből extraponálódhat e főnévi fej által kiépített DP hamisvonzathelyi testvérpozíciójába (10e), majd onnan továbbmozoghat operátorpozíciókba. Gyakorlatilag erre alapos szemantikai indok kell, tehát ez a transzformáció elméletileg szabad, gyakorlatilag viszont ritka. Szabad határozói DP-ből viszont még a birtokos sem léphet ki (10e’).

6. A *-nAk* ragos birtokos megjelenése egy fölösleges vonzatkeretben (tipikusan az igéében) általában nem okoz többértelműséget, mivel *-nAk* ragos vonzata csak a lexikai elemek egy részének van. Pontosan ilyenkor – ha a szökött birtokos *-nAk* ragos vonzatot már tartalmazó vonzatkeretbe lépne hamisvonzatként – nem is fogadható el a „szökéses” változat (12b):¹⁵

- (12) a. Péternek_p [tetszik Ø_p [Jánosnak_j a húga Ø_j]].
 b. ^{???}Péternek_p Jánosnak_j tetszik_t [Ø_t Ø_p Ø_j [Ø_j húga Ø_j]].

7. Követjük Szabolcsit (1992) azon egyszerűsítési lépés megtételében, amit a fenti (10c) pontban mutattam be: felszámoljuk az I csomópontot, mivel az N fej kötelezően mindig összeépül vele fejmozgással odalépve. Az N és az I csomópont tehát összeejthető, mert soha nem marad a felszíni szerkezetben különállóan.¹⁶ Az angolban – láthattuk (10a’,a’’) – nem ez a helyzet.

Térjünk vissza a (10) pontban megadott analógiának az egyik legtitokzatosabb részére: vajon mit jelent a D fej megfeleltetése a C fejnek? Ezen keresztül a D fej funkcióját kíséreljük meg feltárni.

Szabolcsi rámutat, hogy a D fejben nem szabad a főnévi kifejezés határozottságának a forrását látni. A (8a) = (13a) példában a *bármelyik* és a *mindkét* eleve, már az NP-n belül eldönti, hogy határozott a teljes főnévi kifejezés. A D pozícióban lévő névelő csupán „egyeztetődik” a már amúgy is határozott NP-vel ebben a tekintetben. Amennyiben az említett két determinánst elválasztjuk valamivel a határozott névelőtől, akkor az hangalakot is ölt (13a); amennyiben egymás mellé kerülnének (13c), akkor a névelő törlődik a hangtani komponensben (vagy modernebb felfogás szerint eleve „be sem illesztődik”). A fenti (5) grammatikában a 4.H1 hangtani szabály írja ezt le. A lényeg: nem az *a(z)*-tól lesz határozott az NP, hanem a határozott NP írja elő, hogy a D fejbe a határozott névelő kerüljön.

- (13) a. [_{DP} az_D [_{NP} [_{DP} én]_i [_{N'} [_{DetP} bármelyik / (mind)két / egy] [_{N'} példamondatom_N Ø_i]]]]
 b. [_{DP} O_D [_{NP} [_{N'} [_{DetP} egy / hét] [_{N'} példamondat_N]]]]
 c. [_{DP} az_D [_{NP} [_{N'} [_{DetP} bármelyik / mindkét] [_{N'} példamondat_N]]]]
 d. Elfoglalta ... [_{DP} a_D [_{NP} [_{N'} helyét_N pro_{neki}]]]]: *Elfoglalta helyét.*
 e. [_{NP} [_{DP} Én]_i [_{N'} [_{DetP} egyetlen] [_{N'} kedvesem_N pro_{nekem}]]! (v.ö. (9))

¹⁵ Kézenfekvő univerzális elvet sért meg a két *-nAk* ragos összetevő egyetlen komplementumban: a vonzatokat eltérő esetekkel kell egy vonzatkeretben megjelölni, hiszen ez az esetjelölésük célja és értelme. Noha az meglepő módon nincsen kizárva, hogy egy ige többféle vonzatkerettel rendelkezzen, és ugyanazok a szereplők ugyanazon esetekkel jelölődjenek meg (de eltérő vonzatkereteken belül): pl. *Péter bácsi megetette a disznókat a megmaradt kukoricával / Péter bácsi megetette a disznókat a megmaradt kukoricát a disznóival.*

¹⁶ Az IP-módosítóknak tulajdonított funkciót tehát (ami nem más, mint a rövid birtokos befogadása) megkapja az új N fej projekciójának a módosítója. Az új N-hez tartozó komplementum pedig a régi N komplementumával fog egybeesni (az I komplementumára immár nincsen szükség, hiszen abban volt a „régí NP”.

Amennyiben pedig az NP nem rendelkezik a határozottság jegyével, mint azt a fenti (13b) pontban láthatjuk, akkor a D fejbe olyan elemet kell rakni, amely a szemantika számára a határozatlanságot közli. Erre javasolta Szabolcsi a hangalakot nem öltő 'O' szimbólumot.

Ugyancsak határozott az NP a fenti (13d) példában, noha a fülünk nem hallja az *a(z)* névelőt. A (13d)-ben a birtoklásban fedezhetjük fel a határozottság forrását. A határozott névelőt természetesen ki is rakhatjuk a hangalak megformálása során, a fent tárgyalta „egyeztetés” értelmében. Ám még el is hagyhatjuk, ami feltehetőleg a 4.H1 törlőszabály egy nehezen megragadható általánosításának tulajdonítható.

Végül a (13e) a *megszólítás* rejtélyét idézi fel (9). Az értelmezés minden kétséget kizáróan határozott, ha tehát egyáltalán lenne DP-burok az NP körül, akkor annak D fejében egy határozott névelőnek kellene állnia. Ennek alkalmazása azonban egyenesen tilos! Ebből Szabolcsi azt a következtetést vonja le, hogy a megszólításban szereplő főnévi szerkezet körül nem épül ki a DP-burok. Vajon miért nem?

Azért nem épül ki a DP-burok, mert a megszólításban nincs jelen egy olyan funkció, ami máskor jelen van. És ez a funkció nem a határozottság közlése, hiszen a D pozíció önmagában semleges a +/- határozottság tekintetében. Olyan funkciót kell keresnünk, ami ráadásul a C-vel való analógiát megerősíti, tartalommal tölti ki.

Tulajdonképpen mi a C alárendelő kötőszó funkciója? Hogy egy mondatot (pl. *Péter beszél* a (10a) pontban) *egy mondat részévé tegyen*, ami által rá tudunk mutatni egy szituációra.¹⁷ Amennyiben ugyanez a D fej funkciója is, már érthető, hogy miért nincsen jelen a D fej a megszólításban: a megszólítás egy olyan nyelvi konstrukció, ami nem épül be egy mondatba annak részeként.¹⁸ Egy NP tehát önmagában vagy nem is épül be sehova mondatrésznek, vagy állítást tesz, tehát nem válik a rámutatás (referencia) eszközévé. A D fej komplementumában válik csak annak eszközévé, hogy egy szereplőre rámutassunk a benne foglalt információ segítségével.

A D fej tehát referenciális mondatrészt alkot a komplementumába befogadott NP-vel, mint ahogyan a C fej is ezt teszi a komplementumába befogadott mondatlallal. Ezzel az alapjában véve szemantikai természetű (referencialitást érintő) párhuzammal teljessé vált a CP és DP közötti analógia, ami mellett az (1) ponttól kezdve morfológiai, etimológiai, lexikai és szintaktikai érvek széles skáláját sorakoztattuk fel.

Mindezek alapján próbáljunk rendet tenni a főnévi szerkezetek körében! Példákkal az alábbi (14) pont szolgál.

Egy mondatban álló főnévi szerkezet tehát vagy *referenciális* (14a-c), vagy nem (14d-f). Az ismertetett megközelítésünk szerint az előbbi esetben DP kategóriájú, azon belül pedig *határozott* (14a-b) vagy *határozatlan* (14c) lehet, attól függően, hogy a D fejben a kétféle „névelő” közül melyik áll (4.K4). A határozott DP-k között speciális alesetként tarthatjuk számon a határozatlanokkal könnyen összekeverhető, törölt névelős („implicit”) változatokat (14b). Másfelől egy NP lehet predikatív, azaz olyan, amelyik állítástévé funkcióval vesz részt egy mondatban (14e-f), és „csupasz”, de nem predikatív (14d): nem utal sem egyetlen egyedre (egyes számmal), sem egy több elemű csoportra (többes számmal), hanem szám tekintetében meghatározatlan marad.

¹⁷ *Hallok valamit. Mit? Azt, hogy Péter beszél.* Vagyis: *Hallom, hogy Péter beszél.* Az alárendelő kötőszó révén válhatott egy önálló mondat egy másik mondatban tárgyi vonzattá.

¹⁸ Ezzel Szabolcsi egy univerzális rejtélyre ad magyarázatot, mivel a megszólításban még olyan nyelvekben sem használhatunk névelőt (pl. **Der Hans, ...!* **A Jancsi, ...!*), ahol egyébként szokás a tulajdonneveket névelőzni.

- (14) a. *referenciális – határozott – explicit:*
 a.1 Meghívtam [DP az_D [NP [N' edzőket]]].
 a.2 Meghívtam [DP az_D [NP [N' öcsédet pro_{neked}]]].
 a.3 Meghívtam [DP az angoltanárnak_k az_D [NP [N' öccsét Ø_k]]].
 b. *referenciális – határozott – implicit:*
 b.1 Meghívtam [DP az_D [NP [N' az angoltanár_k öccsét Ø_k]]].
 b.2 Meghívtam [DP az_D [NP [N' Anna_k öccsét Ø_k]]].
 b.3 Meghívtam [DP a_D [NP [N' mindkét edzőt]]].
 b.4 Elfoglalta ... [DP a_D [NP [N' helyét_N pro_{neki}]]]].
 c. *referenciális – határozatlan:*
 c.1 Meghívtam volna [DP O_D [NP [N' [Det_P bármelyik / hét / egy] [N' tanítványodat_N pro_{neked}]]]]
 c.2 Adynak_k kiválóan [?]tudok / [?]tudom [DP Ø_k O_D [NP [N' verseit Ø_k]]] Ø_k.
 c.3 Kiválóan tudok [DP O_D [NP [N' Ady_k-verseket [DP Ø_k]]]]].
 d. *nem referenciális – csupasz NP (nem predikatív):*
 d.1 [NP [N' Orvoshoz]]_i készülök Ø_i pro_{en}.
 d.2 [NP [N' Tavasz]]_i van Ø_i.
 d.3 Van_t+op_{exist} [NP [N' tavasz]]_i Ø_i Ø_i a mi éghajlati viszonyaink közepette.
 d.4 Péternek_k van_t+op_{exist} [NP [N' kalapja Ø_k]]_i Ø_i Ø_i Ø_k.
 e. *nem referenciális – predikatív NP – implicit:*
 [NP [N' Békává]]_i változtam Ø_i pro_{en}.
 f. *nem referenciális – predikatív NP – explicit:*
 f.1 [NP [N' Orvosnak PRO_k]]_i készülök Ø_i [pro_{en}]_k.
 f.2 [NP [N' Orvos pro_{en}]]_i vagyok Ø_i.
 f.3 Te_k op_{topik} nekem_i op_{topik} [NP [N' másod-unokatestvérem Ø_k Ø_i]]_i vagy Ø_i Ø_k Ø_i.

A határozatlan és a nem referenciális DP-kről még sok elmondandó van. A határozatlanság szintaktikai kifejezője tehát a hangalakot nem öltő betöltője a D pozíciónak (14c.1), ami gyakran együtt jár bizonyos N'-ra csatolandó determinánsokkal. Ez utóbbiak hiányában – mutat rá Szabolcsi – egy birtokos szerkezet alapvetően határozottnak minősül (*Ady verse*: egyértelműen határozott olvasatú; *Adynak verse*: a szinkrón nyelvállapotban nem igazán jól formált) – hacsak nem távozik el belőle a birtokos. Ilyenre a (14c.2) mutat példát.

A (14c.2) kétféle igeragozást mutat be: a határozott ragozás a birtokos szerkezetnek szól, ami *általában* határozott szokott lenni, tehát mintha ez a megítélés épülne be a nyelvbe („grammatikalizálódna”). A kevésbé elfogadhatónak tűnő határozatlan (alanyi) ragozás viszont jobban kifejezi a tényleges értelmezést, ami a (14c.3) egyértelműen határozatlan olvasatával esik egybe. A nyelv tehát ingadozik a „megszokott” és a tényleges értelmezés jelzése között.

A (14c.3) egyetlen többes számú főnévi fejből áll. Itt jegyezzük meg, hogy a többes számú főnevet mindenképpen referenciálisnak tartjuk, hiszen *van* száma, ellentétben a (14d-f) példáival. A főnévi fej azonban egy olyan összetett szó, amit egy birtokos szerkezetből javaslunk levezetni inkorporációhoz vezető fejmozgatással: a birtokos feje inkorporálódik elképzelésünk szerint ily módon az öt vezérlő birtokszói fejbe, olyan N+N hangalakot létrehozva, amit a magyar morfológia elfogad (összetett) szóként. Az elmozgó birtokos fej üres hangalakot hagy maga után az N-komplementumban.

Egy nem referenciális NP szám tekintetében meghatározatlan, de még mindig többféle lehet állító (*predikatív*) jelleg tekintetében. A predikatív jelleget úgy értjük, hogy

egy predikatív csoport egy (másik) igei vonzat referenséről tesz állítást. A (14d.1) példában az *orvoshoz* olyan NP, amely nem tesz állítást, hiszen nem állítjuk a *készülők* másik vonzatáról, a beszélőről, hogy ő orvos lenne. Szám tekintetében viszont meghatározatlan ez az NP, hiszen meglátogathat a beszélő több orvost is a (14d.1) pontban leírt akciója keretében. Minimálpárként a (14d.1)-et a (14f.1) példájával érdemes összevetni: ez utóbbiban igenis a beszélőről állítatik, hogy ő orvos, legalábbis egy leendő remélt időben.

A (14d1-2) példák egyetlen hangsúlyegységből állnak, ami egyértelművé teszi, hogy a csupasz NP az igemódosítói pozícióba lépett. Amúgy a *tavasz* sem állítást fejez ki a (14d.2) példában, hiszen itt nincs is „másik vonzat”, amiről egyáltalán állítást lehetne tenni. E példa minimálpárja a (14d.3), ahol a *tavasz* továbbra sem predikatív NP, az eltérő szórend és a *van* igén megjelenő hangsúly viszont magyarázat után kiált; amit a *van* egzisztenciális operátorfejbe való inkorporálásában lelhetünk meg. Az egzisztenciális operáció nemcsak a szórendről ad számot, hanem a *van* a (14d.3) példában tényleg léteztet fejez ki, szemben a (14d.2) példával, ami nagyjából azt jelenti: *kitavaszkodott*.

Az iméntiek előkészület gyanánt is szolgáltak a Szabolcsi által *birtoklásmondatként* emlegetett gyakori, de az elemzés számára számos érdekes kérdést felvető (14d.4) konstrukció tárgyalásához. A naiv megközelítés a *van* ige adott előfordulásában megkísérelhet egy olyan kétvonzatos ígét látni, ami az angol *have*-hez vagy a magyar *birtokol*-hoz hasonlít. Van azonban egy roppant gyanús körülmény: ennek a birtoklást kifejező hipotetikus igének kötelező személy- és számbeli egyeztetést mutatna a két vonzata: *Nekem van kalapom, neked van kalapod*, stb. Lehmann (1986) univerzális elmélete is megerősíti Szabolcsi álláspontját: társvonzatok között soha nincs egyeztetés. Lehmann alapján többet is állíthatunk: a *kalapja* fej kitüntetett vonzataként tudhatja a magáénak a *Péternek* DP-t.

Az eddigiek alapján nyilván birtokosszökekről van szó: a *kalapja* főnévi fej birtokosvonzata elindul a komplementumhelyről, DP-módosító híján egyből a *van* ige hamisvonzathelyére ugrik, majd onnan a mondat élére. Az egyértelmű semlegesség miatt a szökött birtokost olyan „rabolt” hamisvonzatnak tekintjük, mely a mondat természetes szubjektumaként szolgál. Felvetődik persze a kérdés, hogy miért éppen egy szétváló főnévi szerkezet nyújt semleges mondatverziót.

A magyarázat abban rejlik, hogy a *kalap* főnévi fej körül kiépülő csoport semmiképpen nem értelmezendő határozottként, ilyenkor pedig – ahogyan azt a korábbi (14c.2) példa kapcsán leszögeztük – szét *kell* válnia a birtokos szerkezetnek. És hogy miért zárható ki teljes bizonyossággal a szóban forgó főnévi szerkezet határozott volta? Erre szemantikai magyarázattal szolgál Szabolcsi: egy vagy több Péter által birtokolt kalap létét állítjuk, léteztet állítani pedig határozott DP-vel leírt dologról nem lehet, mert a határozottság mögött szemantikailag éppen a lét előfeltételezése áll. „A sör”-ről akkor beszélünk például, ha tudjuk, hogy „van sör”. Először tehát nem állíthatjuk, hogy „van a sör a jégen”. Ha már tudjuk, hogy „van sör a jégen”, akkor utána már mondhatjuk: „add oda a sört a jégről” (bár a sörök számának alulspecifikáltsága miatt ez még mindig nem teljesen kifogástalan folytatás).

Lényeg a lényeg: Péter-féle kalapok létét állítjuk a (14d.4) birtoklásmondatokkal, a *van* egzisztenciális változatát használva (és nem az „eltűnő” segédigei jellegű változatot, ld. *Ő tanár Ø_{van}*). Ennek egyetlen vonzata van, egy birtokos szerkezet, mely azonban kötelezően kidobja magából a hosszú birtokost, végül is természetes szubjektummá előléptette azt. Ami pedig az ige erős hangsúlyát és csupasz NP előtti szórendi helyét illeti (amit Szabolcsi

(1992) megoldatlan problémaként említ), arra mi a (14d.3) példával való analógiát említjük: az egzisztenciális jelentésű *van*-nak egy egzisztenciális operátorfejbe kell inkorporálódnia.

A (14e) példában már predikatív az NP, hiszen a békaállapotot a beszélő bizonyos életpillanataiban fennálló állapotként említjük. Ennek ellenére a szintaktikai elemzésben a *békává* főnévi fej mellett nem tüntetünk fel vonzathelyet. Ez egy tulajdonképpen önkényes határhúzáson múlik: a „markánsan” esetjelölt predikatív NP-k vagy AP-k esetében lexikailag kódolt szemantikai összefüggést látunk az NP/AP vonzat és egy referenciális társvonzat között, nem olyat, amit a szintaxisban kellene összerakni. A bizonyíték éppen a „markáns” esetrag, ami nyilván az adott lexikai egység egyedi sajátossága.

A (14f) példák mutatják meg, hogy mit is értünk „markáns esetragon”: azokat a ragokat, amelyek nem a magyar esetrendszer kitéüntetett elemei (ahogy már többször említettük, ezek a Nominativus, Accusativus, Dativus). Az „explicit predikatív” példák még mindig kétfélek lehetnek: a (14f.1)-ben az *orvosnak* főnévi fej mellett a vonzathelyet egy indexelt PRO tölti ki, mert a *készül* igének van Ágense, és a főnévi vonzatot éppen azzal kell azonosítani. Az *orvos* alaknak viszont „kis-pro”-val töltöttük ki a vonzathelyét, mert a segédigei („eltűnős”) *van*-nak nincsen Ágense vagy más vonzata, csak a szituációs vonzat („az van, hogy én orvosként dolgozom”).

Az utolsóként említett példában (14f.3) a *van* ismét az „eltűnős”, segédigei változatában jelenik meg, és csupán segít egy két vonzatos predikatív NP-nek, hogy a mondat állítmánya lehessen. Segítség azért kell, mert a magyarban egy főnév (jelen esetben a *másod-unokatestvér*) nem képes megmutatni az időt. Ezen kívül a kopula a másod-unokatestvéri viszony egyik szereplőjének DP-jével vállalja a személy- és számbeli egyeztetést is, míg a másik szereplővel a főnévi fej egyeztetődik. A VP-módosítóból és az igei fejből álló, É. Kiss-féle „fonológiai szóvá” egyesülő „mondatmag” tehát kettős egyeztetést mutat, és kiválóan megfelel az összetett állítmány hagyományos (intuíciónk által támogatott) fogalmának.

Zárjuk e fejezetet a (14f.3) mondattípus gyönyörű példájával, amit Szabolcsi egy népdalból idéz:

(15) a. „Neki lánya volt, nekem szeretóm volt.”

V. Az alárendelés és a mellérendelés

„Annak, aki az, ami.”
reklámszlogen¹

„Egy film sem azért ér ősszel véget,
hogy hideg szél fújja a széked.”
dalszöveg részlete (Kispál és a Borz)²

A *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötetének (Kiefer 1992) Kenesei-cikke (1992) alapján tárgyaljuk az alárendelést (az egyedi vonásokról Alberti (2001) ad összefoglalást), a mellérendelés-elméletünket pedig Bánréti (1992) cikkére alapoztuk. Ennek „hierarchikus” VP-modelljét az É. Kiss-fejezetben (1992) ismertetett „lapos” VP-moddal Alberti–Medve (2001) kísérli meg összehangolni.

Mindkét szerkezet típusa lelke a *kötőszó*, ugyanakkor a mellérendelő szerkezetet építő kötőszó annyira más módon működik a szintaktikai szempontokból, mint az alárendelő kötőszó, hogy szerencsés lenne egy C_m kategóriát elkülöníteni egy C_a kategóriától. Ezt az alábbi (1) pontban meg is tettük, de a továbbiakban nem jelöljük meg a kötőszó jellegét, mert a körülötte kiépülő szerkezet ezt úgyis egyértelműen jelzi.

(1) a. alárendelés: $[C_a P C_a YP]$, ahol $Y = V / T / Q / F / \Lambda$

b. mellérendelés: $[X^n X^{n*} X^n C_m X^n]$, ahol $X = N / D / V / Inf / A / Adv / Det / S, n = 0/1/2$

Az alárendelő kötőszó viselkedik szabályosan, azaz az X' elméletnek megfelelő módon. Mint a fenti (1a) pont mutatja, komplementumába vesz egy „mondatszerű” összetevőt, amivel olyan C' -t alkot, mely feltehetőleg triviális, azaz kitöltetlen módosítói pozícióval jár.³

Ezzel szemben a mellérendelő kötőszó olyan kivételt jelent az X' elmélet alól, amit sokféleképpen próbáltak ugyan összehangolni az elmélettel, de mindeközéig a „kivételes státusz” meghagyása még mindig kisebb rossznak tűnt, mint a leíró adekvátság elvének megsértése. A nyelvi adatok ugyanis azt sugallják, hogy a mellérendelő kötőszók körül kiépülő összetevők „olyan endocentrikus szerkezetek, amelyek legalább két szintaktikai fejet tartalmaznak” (Bánréti 1992). Az idézett definíció semmi mást nem mond, mint amit a fenti (1b) pont szerkezeti sémája meghatároz: az *endocentrikusság* a Bánréti által használt szigorúbb értelemben azt jelenti, hogy „a szerkezet mint egész ugyanahhoz az (X^n)

¹ A szó szerkezet elemzését a GY7.3.iii. gyakorlat tárgyalásánál megadjuk.

² A mondat elemzésével a GY7.3.vi. gyakorlat szolgál.

³ Legalábbis a magyar nyelvben nem látunk olyan kényszerítő körülményt vagy adatot, ami alapján bizonyos fajta kifejezéseket a CP-módosítóba kellene helyezni, szemben az angollal, amelyben a CP-módosító olyan fontos nyelvi elemek lakóhelye, mint például a kérdőszó (erről az előző fejezetben írtunk). Mindamellet egyáltalán nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy a magyar CP-módosító bizonyos többlépcsős mozzgatások közbülső állomását jelenti.

szintaktikai kategóriához tartozik, mint a benne koordinált összetevők”, azaz nem működik az X' elmélet szerinti vonásszámnövelő stratégia (mely szerint egy Xⁿ kategóriájú kifejezés az általa megkövetelt összetevővel együtt Xⁿ⁺¹ kategóriájú kifejezést ad). *Fejnek* pedig a mellérendelő szerkezetben nem a C-t kell tekintenünk, mert hiszen nem CP-t építünk⁴, így a „szerkezet egészének a viselkedését” (Bánréti 1992) nem a C határozza meg.

Az alapvető szintaktikai különbség ellenére gyakran egyáltalában nem könnyű eldönteni egy összetett mondatról, hogy alárendelés van-e benne, vagy mellérendelés. Az alábbiakban először rámutatunk ennek okára, majd adunk egy egyszerű, de hatékony eljárást az elkülönítésre.

Az alábbi (2a) sorban négy mondat rejtőzik, melyek csak abban különböznek egymástól, hogy egy adott szórendi helyen eltérő kötőszó található. Élve azzal a közkeletű hipotézissel, hogy egy kötőszó vagy alárendelést létesít, vagy mellérendelést, azt kell eldöntenünk, hogy a négy kötőszó közül melyik alárendelő kötőszó, és melyik mellérendelő. A (2a') és a (2a'') szerkezeti sémák világossá teszik, hogy a döntést miért nem tudjuk meghozni a (2a) mondatok szórendje és intonációs mintázata alapján: a kötőszó mindegyik esetben középen van két olyan szósor között (*Péter otthon van*, illetve *Mari a munkahelyén tartózkodik*), melyek önálló mondatként is elfogadhatóak (lennének). Az önálló mondati létről azért kell óvatosan nyilatkoznunk, mert a mellérendelés esetében (2a') valóban két önálló tagmondatról van szó, melyek egyenrangúak egymással szintaktikailag (egy közvetlen összetevős megközelítésben ez azt kell jelentse, hogy testvércsomópontokban helyezkednek el), míg az alárendelés esetében (2a'') az egyik mondat része a másiknak, a *Péter otthon van* szósor tehát az adott esetben nem mint teljes mondat funkcionál. Pontosán ez utóbbi körülmény nehezíti meg a kétféle összetett mondat elkülönítését: becsapó az, hogy az alárendelő konstrukcióban tipikusan olyan szósort kapunk a teljes mondatból „kivonva” az alárendelt mondatot, ami kiragadva önálló mondatként is tudna működni. Az eltérő szerkezeteket tehát elbújtatja a felszíni szórend. Vajon milyen trükkel lehetne leleplezni a háttérben rejtő szerkezeti különbséget?

- (2) a. 'Péter 'otthon van, és / de / bár / ha 'Mari a 'munkahelyén tartózkodik.
 a'. [S [S=TP ...] C_m [S=TP ...]]: mondat(nak ható szósor) + C + mondat
 a''. [S=TP ... [C_{aP} C_a YP]]: mondat(nak ható szósor) + C + mondat
 b. *És / *De / Bár / Ha Mari a munkahelyén tartózkodik, Péter otthon van.
 b'. [S=TP [C_{aP} C_a YP] ...]

A legegyszerűbb trükk azon alapul, hogy egy szósort akkor lehet egyben elmozgatni, ha összetevőt alkot. A kötőszó az őt követő tagmondatnál pontosan akkor alkot egy összetevőt, ha alárendelést létesítő kötőszóról van szó. A fenti (2a) pontban ezt a feltételezett összetevőt megpróbáljuk az összetett mondat élére vinni. Ez pontosan akkor sikerülhet, ha a „feltételezésünk” jogos volt, mert hogy valóban összetevőt képező szósort próbáltunk transzformálni – vagyis ha alárendelő összetett mondatból indultunk ki.

⁴ Például *a holland fiúkról és a magyar lányokról* kifejezés éppúgy a *kikről* kérdőszóra válaszol, mint külön *a holland fiúkról*, illetve *a magyar lányokról* kifejezés, tehát mindhárom megemlített összetevő – azaz a két koordinált tag éppúgy, mint összegük – a DP kategóriába sorolandó, és nem a CP-be. Ha a CP-be sorolnánk, akkor a *nagyon szép, de kiábrándítóan buta* kifejezést is a CP-be kellene sorolnunk, azt jóslva, hogy szintaktikai tulajdonságai hasonlatosak a *holland fiúkról és a magyar lányokról* kifejezéséhez. Ez a jóslat viszont roppant intuícióellenes, hiszen a *nagyon szép, de kiábrándítóan buta* kifejezés rákérdezéssel melléknévi csoportnak sorolható be, ez a kategória pedig éppen a benne koordinált tagok kategóriájával egyezik meg: mindhárom összetevő a *milyen* kérdőszóra válaszol.

Ilyenkor ugyanis a (2a'') alárendelő szerkezeti sémából sikeresen létrejöhet a (2b') séma; a (2a') mellérendelő séma viszont alkalmatlan arra, hogy a felvázolt transzformáció alapjául szolgáljon. Mindezek alapján az *és* és a *de* mellérendelő kötőszónak bizonyul, a *bár* és a *ha* pedig alárendelőnek.

Kezdjük a részletes tárgyalást az alárendelő összetett mondatokkal kapcsolatos mondandónkkal!

Első megjegyzésünk Kenesei (1992) tanulmányának a címére vonatkozik: „Az alárendelt mondatok szerkezete”. A cím némileg megtévesztő, mert azt sugallja, mintha maga az alárendelt tagmondat rendelkezne hosszú elemzésre méltó szintaktikai tulajdonságokkal; olyanokkal, melyek a főmondat szintaxisának ismertetése során nem kerültek sorra. Erről azonban (szerencsére) szó nincs. A magyarban – ellentétben például a némettel – az alárendelt tagmondat belső szerkezete jóformán semmiben nem különbözik a főmondatétól.

Akkor hát miről szól a cikk? A fenti (1a) séma önmagában túl sok komplikációt nem sejtet: az alárendelő kötőszó komplementumába beillesztünk egy „közönséges” mondatot, a kapott C' kiterjesztést triviálisan CP-vé fejlesztjük, ezt a CP-t pedig valahol beépítjük a főmondatba.

Ezen a ponton adódhatnak számbaveendő alternatívák. Alapvetően kétféle módon épülhet be az alárendelt tagmondat a főmondatba: *függetlenül* vagy *kategoriálisan*.

Az utóbbi azt jelenti, hogy a főmondat egy (DP, NP, AdvP, AP vagy DetP kategóriájú) mondatrészét „fejti ki” a mellékmondat. Például a *Milyen maradt Péter?* kérdésre válaszolhatnánk, hogy *Gyermekien naiv*, de ehelyett körülírhatjuk ezt egy mellékmondat alkalmazásával is: *Olyan, mint amilyennek gyermekkorában megismertem* (6a). Mindkét válasz AP kategóriájú kifejezés alakját ölti, a mellékmondatos változatban viszont benne rejlik egy CP is. A *Kire gondolsz?* kérdésre is lehet nemes egyszerűséggel így felelni: *Marira*, vagy picit bővebben: *az ablaknál ülő lányra*, de az utóbbiba belerejtett állítást – ami ezúttal a lány jellemzésére szolgál azon a szituáción keresztül, melynek részese – egy mellékmondatdal is kifejezhetjük: *A lányra, aki ott ül* (6c). Valamennyi válasz DP kategóriájú, az utolsóban pedig benne rejlik egy CP is. Lássunk még egy példát! Ezúttal a *Milyen festette Péter a kerítést?* kérdésre keresünk lehetséges válaszokat. Mindenképpen melléknévi csoportba fogjuk foglalni a választ, ami lehet röviden ennyi: *Zöldre*. Megragadhatjuk azonban ezt a szint egy olyan tulajdonságánál fogva is, amely az adott esetben releváns lehet (például mert mindenre elszánt Fradi-drukker a szomszéd): *Olyanra, hogy a szomszédnak is megfeleljen*.

Kérdés ezek után, hogy a befogadó XP belső szerkezetében milyen pozíciót foglalhat el a CP, valamint hogy szükséges-e *vonatkozó névmás* a mellékmondat élére (mint az előző bekezdés első két mellékmondatos példájában), vagy nem. Mivel az utóbbi esetben a kötőszó mindig a *hogy*, így nevezzük meg az alárendelésnek ezt az altípusát: **hogy kötőszavas kategoriális alárendelés**. Míg az előbbi altípus a *vonatkozó mellékmondatos alárendelés*.

Amennyiben az alárendelt mellékmondat számára nincsen befogadó kategória a főmondatban a fenti értelemben, akkor beszélünk a már említett *független* alárendelési típusról. Ilyenkor is kérdés persze, hogy hogyan épül be az ilyen mellékmondat a főmondatba.

Mint a Kenesei-féle kategorizálást bemutató ágrajzkötetbeli (146. o.) táblázat mutatja, a precíz elemzés szempontjait figyelembe vevő többszintű osztályozás bizony igen szövevényes rendszerré fajul, amit tovább komplikál az, hogy a *hogy* kötőszó független és

kategoriális alárendelést egyaránt képes létesíteni, keresztbe vágja tehát a független/kategoriális elágazást.

Az alárendeléssel kapcsolatos szintaktikai problémák tehát a köré a kérdés köré rendeződnek, hogy milyen esetei és alesetei vannak a mellékmondatot a főmondatba beágyazó „összekötő szerkezetnek”, amely szintaktikai szempontból minimálisan egy elemet tartalmaz, az *alárendelő kötőszót* – ez a független típus (3); aztán tartalmazhat még egy elemet, amely a főmondatba befogadó XP speciális képviselője: az *utalószó* – ez a *hogy* kötőszavas kategoriális alárendelés típusa (5); végül tartalmazhat *vonatkozó névmást* is az előző két funkcionális elemen kívül – ilyenkor beszélünk vonatkozó mellékmondatos kategoriális alárendelésről (6).

További esetek adódnak annak vizsgálatából, hogy mit mutat meg a hangtani komponens az iménti bekezdésben említett „összekötő szerkezetből”, ami tehát egy, két vagy három alárendelésre specializálódott funkciószt tartalmaz. Az a viszony ugyanis, hogy akár az utalószó, akár a vonatkozó névmás szintaktikai jelenléte maga után vonja az alárendelő kötőszó szintaktikai jelenlétét, a vonatkozó névmás szintaktikai jelenléte pedig implikálja az utalószóét, mintha arra sarkallná a nyelvet, hogy engedje meg, sőt egyes esetekben egyenesen követelje meg az implikált funkcióelem hangtani jelenlétének elhagyását. Az alábbi (6a') példa tehát szinte kivételesnek számít, ahol mindhárom funkciószó hangalakot ölt, ily módon megmutatván az „összekötő szerkezet” felépítését a maga teljességében. Sokkal gyakoribb az, ami következik is az imént elmondott „implikációs” gondolatmenetből: hogy éppen az alárendelést szintaktikailag megszervező kötőszót nem is „halljuk”.

Az alábbiakban vegyük hát gondosan és módszeresen számba az alárendelés sokféle alesetét! A teljes mondatelemzésekkel az ágrajzkötet 7. fejezete szolgál, aprólékos magyarázatokkal és kommentárokkal pedig a szabálykötet 7. fejezete; itt tehát arra összpontosítok, hogy az olvasó (át)lássza (a fától) az erdőt, vagyis a szintaktikai rendszerezést. Hogy mi tartja össze e rendszert, és ugyanakkor mi választja el az eseteket.

Kezdjük hát az alárendelés *független* típusával, ahol nincsen befogadó kategória a főmondatban, hanem az alárendelt CP olyan szabad határozóként csatlakozik a főmondatához, amelynek C kötőszava (és egyéb formális sajátosságai) árulják el, hogy az alárendelt tagmondat által leírt szituációnak mi a szerepe a főmondat által leírt szituációban – például oka, célja vagy valamiféle „viszonyítási alapja” annak.

Az alábbi (3a) példasorozatban a *bár* független alárendelő kötőszót vesszük górcső alá. Szabad határozói jellegéből adódóan a létesített CP-t kézenfekvő *rácsatolni* a főmondati bázisra (3a,a').⁵ A CP így az összetett mondat elején jelenik meg. Megjelenhet azonban a végén is, ahogyan azt az alábbi (3a'') példa szemlélteti. Vajon milyen szerkezeti pozícióban van ekkor a CP? Kézenfekvő lenne jobbról rácsatolni a főmondati bázisra, bizonyos koreferencia-tesztek azonban más megoldásra sarkallták Keneseit (1992): azt javasolja, hogy a V' alatt helyezzük el a CP-t; a mi keretünkön belül úgy fogalmazhatunk, hogy *hamisvonzathelyen*. A szintaktikai komponens által az ige lexikai követelményétől függetlenül generálhatóak a komplementumbeli pozíciók, így elvi akadályja nincsen ennek a megoldásnak. De vajon mi a perdöntő előnye?

Egy univerzális grammatikai tétel szerint *névmás nem vezérelheti az antecedensét a kiinduló szerkezetben*. A névmás függő referenciájú nyelvi elem, nem közvetlenül utal a

⁵ A 'bázis'-on a teljes mondatnak az alárendelt mellékmondat nélküli részét értem. A (3a) példában ez a bázis így hangzik: *Nem késett el*.

világ egy darabkájára, hanem közvetetten, első lépésben egy vele koreferáló nyelvi elemre hivatkozva. Ezt nevezzük az ő *antecedensének*, vagyis előzményének. Az előzmény nevéhez méltóan későbbi mondatban nem állhat, mint a tőle függő névmás, sőt alapesetben előbb áll: nyilván úgy működik a nyelv és a világ kapcsolata, hogy egy szövegben először egy független referenciájú elem segítségével megidézzük a világ egy darabkáját, majd ennek sikeres végrehajtása után már nem szükséges újra és újra megidézni ezt a „világdarabkát”, hanem elég az elsődleges megidézőt – a független referenciájú elemet – meghivatkozni antecedensként. A alapstratégia szellemének némi megsértéseképpen az nincsen kizárva, hogy a névmás ugyanabban a mondatban legyen, mint az antecedense, és akár úgy is, hogy a szórendben előbb áll. Ugyanis nem a szórend a döntő, hanem a mögöttes szerkezeti hierarchia; ebben záratik ki az, hogy a függő elem magasabb pozíciót viseljen, mint amitől függ. Vagyis hogy a névmás vezérelje az antecedensét, ahogy írtuk, ez van kizárva.⁶

Mi következik mindebből a független CP-k szerkezeti beillesztésére vonatkozóan? A mondatélti *bár*-os CP más koreferenciális viszonyokat mutat, mint a mondatvégi, ahogyan azt az alábbi (3a,a’)/(3a”,a””) grammatikalitási összevetés megmutatja. Az univerzális elv megtiltja, hogy a pro_{δ} vezérelje a tulajdonnevet, illetve annak nyomát, legalábbis amennyiben *koreferáló* értelmezést kívánunk adni nekik, ahogyan azt az ‘i’ felső indexek jelzik. Ellenőrizhető az ágrajzkrét részletesebb ábráin, hogy a mondatélti CP-csatolás esetében a névmás és antecedense semelyik irányban nem vezérlik egymást. Ilyenkor tehát mindegy, hogy a mellékmondatban van-e a névmás, vagy a főmondatban. Amennyiben a mondatvégi CP-t is a főmondati bázisra csatolnánk, akkor ugyanezt a választási szabadságot kapnánk. A (3a”,a””) párosban szereplő mondatok azonban nem ezt mutatják. Ha viszont a CP-t nem a főmondati bázis „csúcán” illesztjük be, hanem „mélyen”, egy V’ alatti hamisvonzathelyen, akkor a grammatikalitási aszimmetria menten magyarázatot nyer: a (3a”) változatban *Péter és a nyoma* vezérlik a névmást, ami rendben is van, míg a (3a””) változatban a névmás vezérli *Péter* nyomát. Ez csak olyan jelentés mellett elfogadható, amelyben diszjunkt-referencia áll fenn a szóban forgó nyelvi elemek között, vagyis *valaki más* nem késett el Péter elalvása miatt. Ez adott kontextusban nem is lehetetlen.⁷

- (3) a. [_{CP} Bár_C [_S Péterⁱ elaludt]], nem késett el pro_{δ}^i .
 a’. [_{CP} Bár_C [_S elaludt pro_{δ}^i]], nem késett el Péterⁱ.
 a”. Péterⁱ nem [_V késett el \emptyset_i , [_{CP} bár_C [_S elaludt pro_{δ}^i]]].
 a””. *Nem [_V késett el pro_{δ}^i , [_{CP} bár_C [_S Péterⁱ elaludt \emptyset_i]]].
 b. ? [_{CP} Hogy_C [_S Nóraⁱ elfáradt \emptyset_i]], leült pro_{δ}^i pihenni.
 b’. ? [_{CP} Hogy_C [_S elfáradt pro_{δ}^i]], Nóraⁱ leült pihenni \emptyset_i .
 b”. ?Nóraⁱ [_V leült pihenni, [_{CP} hogy_C [_S elfáradt pro_{δ}^i]]].
 b””. *Le [_V ült pro_{δ}^i pihenni, [_{CP} hogy_C [_S Nóraⁱ elfáradt \emptyset_i]]].
 c. Nóraⁱ [_V süttött tíz palacsintát, [_{CP} hogy_C [_S jóllakjon pro_{δ}^i]]].
 c’. * [_V Süttött tíz palacsintát pro_{δ}^i , [_{CP} hogy_C [_S Nóraⁱ jóllakjon \emptyset_i]]].

⁶ Ez a szerkezet és jelentés közötti kapcsolatról szóló univerzális elv rokona az *operátor-hatóköri elvnek*, ami szintén arról szól, hogy a szerkezeti hierarchia hogyan próbálja tükrözni a szemantikai hierarchiát. De míg az utóbbi elv egy erős pozitív követelményt állít – hogy az operátor szerkezetileg vezérelje a hatókörét –, addig az előbbi egy gyengébb negatív, azaz kizáró megszorítást fogalmaz meg: a függő *ne vezérelje* a függetlent. Ahogy a szleng mondaná: na nehogy már a nyúl vigye a puskát!

⁷ *Marit mindig a barátja, Péter ébreszti. Ha Péter szabadnapos, és szándéka ellenére tovább alszik, akkor Mari csúnyán elkésik a reggeli órákról. De képzeljétek, mi történt Marival tegnap! Nem késett el, bár Péter elaludt.*

c'': *Hogy Nóraⁱ jóllakjon, süttött tíz palacsintát pro_oⁱ.

c''': [_{CP} Hogy_C [_S jóllakjon pro_oⁱ]]_Z op_{topik}, Nóraⁱ süttött tíz palacsintát Ø_i Ø_Z

A tárgyalt univerzális koreferencia-megszorítás alkalmazása segített tehát abban, hogy eldöntsük: a mondatéli *bár*-os CP-t rácsatoljuk a főmondati bázisra, míg a mondatvégit egy V' alatti hamisvonzathelyre tegyük. Ugyanilyen gondolatmenet vezet el ahhoz, hogy a kissé archaikusan hangzó *okhatározói* független *hogy*-os alárendelt mellékmondatot ugyanilyen pozíciókba illesszük be (ld. fent a (3b) példasorozatot), másképpen járjunk viszont el a (3c) példanégyes által szemléltetett *célhatározói* független *hogy*-os alárendelt mellékmondat esetében, hiszen ebben mindenképpen a főmondatba kell helyezni a független referenciájú elemet.

Erről a grammatikalitási megoszlásról olyan CP-beillesztéssel tudunk számot adni, amelyik a (3c) példában ábrázolt kiinduló szerkezetet rendeli a (3c'') mondathoz is kiinduló szerkezetként, mivel a referenciaelv a kiinduló szerkezetbeli vezérlési viszonyra hivatkozik. A felszíni szórendhez pedig a (3c'') mondat esetében a CP topikalizálásával jutunk, mert így nem kell többletjelentéssel számolni.

Összefoglalva tehát a független alárendelés eseteit, a következőket mondhatjuk, figyelembe véve az alább között G5 grammatikát is. A mondatvégi független CP (ami a következő specifikáció alapján „köti be” a mellékmondatot: 5.U1: CP → C' C S) mindenképpen egy V' alatti hamisvonzathelyre teendő, melyet egy 5.K1 specifikusabb szabálysémaként megismételt korábbi szabályséma tesz lehetővé. A mondatéli független CP pedig vagy rácsatolandó a főmondati bázisra egy szerkezeti hierarchiában csúcsponti helyzetben (ezt kell tennünk a *bár* és a *hogy_{ok}* esetében) (5.C2), vagy topikalizálással kell a mondatélre juttatni, amit az 5.K3 transzformáció ír le.

(4) G5. A magyar alárendeléssel kapcsolatos szabályok (v.ö. I./172. o., bővített változat):

5.K1	2.U3'	W' → W ZP* CP	W=V, Adv, Inf, N,...	pozíció / hvh. mm. számára
5.K2	2.T3'	(CP, W ⁿ) → (CP, U')	ahol az U fejnnek vonzata a WP	CP extraponálása
5.K3	3.T3'	(CP, V') → (CP, TP)		CP kiemelése a mondat élére
5.K4	4.U1'	M' → DP/DetP/AdvP M'	M = N vagy D	det. elemek csatolása N'/D'-ra
5.K5	1.III.b	DP → DP D'		hosszú birtokos szerkezet
5.K6	4.T4	(DP, DP) → (DP, V')	W-nek testvére az álló DP	értelmező szerk. szétszakadása
5.C1.		X ⁿ → X ⁿ CP	X ⁿ = DP, AP, AdvP, N'	von. mellékmondat csatolása
5.C2.		S → CP S	értsd: S=TP, QP, FP, VP	független alárendelés
5.U1.		CP (→C') → C S/AP	értsd: S=TP, QP, FP, VP	mondat alárendelése
5.U2.		AP → XP Λ'	X = D, A, Adv	vonatkozó névmás
5.U3.		Λ' → Λ S, Λ → λ	értsd: S=TP, QP, FP, VP	vonatkozó mellékmondat
5.U4.		XP → XP XP		nem-megszorító (értelmező) szerk.
5.T1		(XP, V') → (XP, AP)	XP vn. (vagy vn.-t tart. kif.)	von. névmás a helyére megy
5.T2		(CP, V') → (CP, TP)		CP mozgatása az S elejére
5.T3		(CP, W ⁿ) → (CP, U')	U fejnnek vonzata a WP	CP extraponálása

Folytassuk a kategoriális alárendelések azon típusával, ahol a főmondat által leírt szituáció valamely szereplője maga is egy szituáció, amelynek legkézenfekvőbb megjelenítési módja a finit ígés mondattal való leírás. Alternatívaként általában ott van valamiféle nominalizálási lehetőség is a finit ígés mellékmondat elkerülésére. Például az (5)

sorozat egy-egy konstrukcióját így kerülhetjük ki: *Péter a szomszédoknak is megfelelő színűre festette be a kerítést; Tudok meglátogatásom tervéről; Vérig sértett a korrupciómra vonatkozó megjegyzés.* E példák elárulják az érintett mondatrészek kategóriáját, ami a megfelelő CP-k befogadó kategóriájaként szolgál.

A grammatikának tehát áthidalást kell nyújtania a főmondatban elvárt kategória és a mondatkategória között. Ebben a *hogy* kötőszó mellett egy megfelelő kategóriájú (a befogadó mondatrész kategóriáját viselő) *utalószó* segít. Az (5a') válasz mutatja a Kenesei által javasolt szerkezeti elemzést: az utalószó a befogadó mondatrész AP kategóriáját viseli, és erre csatoljuk jobbról a CP-t (5.C1). Az utalószó azért teljes csoport, mert megfelelő mondatban önállóan is állhatna, a tartalomadó CP nélkül: *Milyenre festette Péter a kerítést? Nézz oda! Hát olyanra!* Ezt az alesetet a *hogy* kötőszavas kategoriális alárendelés *utalószavas fejjel* létesített változatának nevezhetjük.

- (5) a. Milyenre festette Péter a kerítést?
 a'. [AP [AP Olyanra] [CP *hogy*_C [s a szomszédoknak is megfelelően]]].
 a''. [AP **Olyanra** \emptyset]_i festette [V Péter a kerítést \emptyset]_i [***hogy a szomszédoknak is megfelelően***]_z].
 b. Tudom [DP [DP azt / *pro*_{azt}], [CP *hogy*_C [s meglátogattok]]].
 b'. ?Tudom [DP [DP *pro*_{azt}], [CP ~~*hogy*~~_C [s meglátogattok]]].
 c. Vérig sértett [DP=*D'*] az [D' a [NP=*N'*] [*N*=*N*] megjegyzés], [CP *hogy*_C [s korrupt vagyok]].
 d. Vérig sért [DP annak az örökös hangoztatása, hogy Péter kiváló játékos].
 d'. ... az örökös hangoztatása [DP [DP annak], [CP *hogy*_C [s Péter kiváló játékos]]].
 e. (?)a hivataloskodó hangvétele_N [a tájékoztatónak az órák felvételéről]
 e'. *[a tájékoztató az órák felvételéről] (-nek a) hivataloskodó hangvétele
 e''. ?[a tájékoztatónak \emptyset]_ik a hivataloskodó hangvétele_N \emptyset _k [az órák felvételéről]_i

A fenti (5a'') egy gyakori kísérőjelenségre hívja fel a figyelmet: teljes mondattal kifejtett válaszban a mellékmondatos XP-nek FP-módosítóba kellene mozognia, mivel azonban a fókusz nem fogadja el a jobbra ágazást a hangtani egység miatt, áthidaló megoldást az nyújthat a szemantika és a hangtan követelménye között, hogy az érintett XP olyan *maradványként* megy föl a fókuszmodosítóba, amelyből korábban extraponálódott a „súlyos”, belső mondathangsúlyokkal rendelkező CP. Fent 5.K2 számozással vettük lajstromba ezt a hamisvonzathelyre irányuló transzformációt.

A fenti (5b) egyik változata azt mutatja meg, hogy amennyiben a befogadó mondatrész egy DP, akkor az *az* utalószó megfelelő esetben álló változatát kell használni, és erre az utalószó fejre kell rácsatolni a CP-t jobbról (5.C1). Az utalószónak is lehet hangalakot nem öltő allomorfja (*pro*_{azt+K}), a kitüntetett esetekben (Nominativus, Accusativus, esetleg Dativus). Ez a lehetőség azért érdemel megjegyzést, mert a hangalak alapján akár független alárendelésre is gyanakodhatnánk.⁸ Az utalószó hangalakot öltő változatának kitevési lehetősége oszlatja el a bizonytalanságot. Még az (5b') variáns sem kizárt, ahol a kötőszó hangalakját is megspóroljuk. Ezt talán azért tehetjük meg, mert a *tud* ige tárgyi DP-re való igényét úgyis csak egyféleképpen tudjuk összehangolni a hangalakot öltő mellékmondattal: *hogy* kötőszó és tárgyi utalószó (legalábbis szerkezeti) rekonstruálása révén.

A befogadó mondatrész az utalószón kívül (vagy helyette) gazdagabban kiépített szerkezettel is bírhat, különösen, ha DP kategóriájú. A fenti (5c) mondatot például még

⁸ Kenesei (1992) ezért 'szabad' vonatkozó mellékmondatról beszél. Mi ezt összekeverhetőnek véljük a 'független'-nel, ezért inkább 'álszabad'-nak mondjuk.

mindenféle jelzővel is gazdagíthatnánk az adott mellékmondatos DP belsejében. Kérdés tehát, hogy a CP-t hogyan illesszük be egy kiépült DP belső világába. Az (5c) mondatnak már említettük korábban egy mellékmondatmentes jelentésbeli alternatíváját: *Vérig sértett a [APkorruptságomra vonatkozó](három kifejezetten rosszmájú) megjegyzés*. Ebben egy N'-ra balról csatolt AP hordozza ugyanazt a jelentéstartalmat, amit az (5c) mondatban a mellékmondat. Hatóköri érvek alapján ezért preferáljuk azt a megoldást, hogy ugyanazon a szinten csatoljuk – tehát (valamelyik) N'-ra – a CP-t, mint ahová a megfeleltethető AP-t csatolnánk, csak éppen jobbról. Ezt a megközelítést az 5.C1 szabályséma következő specifikációja ragadja meg: N' → N' CP.

Mit kezdünk az utalószóval ezek után a gazdag DP-struktúrában? Miután ugyanott helyezkedik el, mint egy mutató névmás, ezért szórendi helye és egy hosszú birtokossal való kompatibilitása alapján egy D'-ra csatolt pozíciót „szavazhatunk meg” neki (pl. *Péternek az a gonoszodó megjegyzése,...*). Az 5.K4 szabályséma egyik változata írja le ezt az esetet. Az 5.K4 szabályséma olyan esetekről is számot kíván adni, melyekben az utalószavak az N' szinten kívánnak csatolódni a szórend tanúság szerint (pl. *Péter azon / ezen / eme / ama / e megjegyzése, hogy...*).

Szemantikai szempontból tekintve *eredmény jelentésű lexikális fejjel rendelkező* hogy *kötőszavas mellékmondatról* beszél Kenesei a fenti (5c) példa által szemléltetett esetben, a 'megjegyzés' ugyanis az ugyanígy megnevezhető cselekvésnek (miszerint valaki megjegyez valamit) a kapott eredménye (azt nevezzük megjegyzésnek, amit valaki megjegyzett, vagyis közölt). Elkülöníthető ettől egy még gazdagabb DP-struktúrába ágyazódó alárendelési eset, amikor *tény/cselekvés jelentésű lexikális fejjel rendelkezik* egy hogy *kötőszavas mellékmondat*. Fent az (5d) pontban idézzük meg Kenesei példáját, melynek különlegessége a *-nAk* raggal megjelenő utalószó. A rag megjelenéséről Kenesei egy bonyolult elemzés keretében ad számot, amit azonban nem veszünk át a mi grammatikánk számára, ugyanis az (5d) eset levezethető az utalószavas (5b) alapesetből kiindulva, a szokásos hosszúbirtokos-transzformációt (5.K5) alkalmazva. A kiinduló szerkezet tehát a fenti kifogástalan (5d') mondat, a hosszúbirtokos-transzformációt pedig a maradvány-DP-n kell végrehajtani, előzőleg extraponálva a CP-t a birtokszói N fej szintjére (ld. 5.K1 és K2). Ami ezt kikényszeríti: a DP-módosítói pozíció képtelensége arra, hogy jobbra ágazó összetevőt fogadjon be.

Ez utóbbira a fenti (5e) példasorozat független bizonyítékkal szolgál. Vettem egy jobbra ágazó főnévi fejt szerkezetet (*tájékoztató az órák felvételéről*) birtokosi helyzetben a birtokszó mögött (ez így kifogástalan szórendet mutat), majd megpróbáltam a hosszúbirtokosi DP-módosítóba előrehozni (5e'). Ez csak úgy lehetséges, ha a jobbra ágazó szerkezetből kivetjük a „súlyos” CP-t, és egy olyan maradvány-DP-t illesztünk a DP-módosítóba, ami immár hangtanilag a fejjel zárul.

Látszólag egészen más indítékunk van a *vonatkozó alárendelt mellékmondatok* használatára, mint a *hogy* kötőszavasakéra: a mellékmondat által megjelenített szituáció maga ilyenkor nem szereplője a főmondati szituációnak, csupán egy főmondati szereplő *jellemzésére* szolgál: példával az alábbi (6c) szolgál. Egy mondatot (*aki ott ül*) használunk tehát fel a főmondat egyik szereplőjének a jellemzésére, pontosabban egy mondat „nyitott” változatát: „x ott ül”, ami végül is egy tulajdonságot ír le: „az ott ül”. A típusos logikában: $\lambda x.(x \text{ ott ül})$.

Tehát az alárendelt mellékmondat kétféle főmondatbeli szerepe: mindkét esetben egy *szituációt* ír le a mellékmondat, de míg az egyik esetben ez a szituáció a főmondat által leírt szituációnak az egyik *szereplője*, addig a másik esetben egy főmondatbeli szereplő

jellemzéséhez járul hozzá. Ezt a különbséget a szerkezeti leírás során is érzékeltetni kellene – funkcionális projekciók alkalmazásával. A (hangalakot nem öltő) operátorfej jelölésére készen kínálkozik a mondatból tulajdonságot képező logikai művelet jele, a lambda (λ), amelynek szintaktikai szerepet is kell szánunk: a λ operátorfej egy mondatot vesz (egyetlen) bővítményi pozíciójába (5.U3), és ebből a mondatból egy vonatkozó névmást a módosítójába „vonz” (5.U2, 5.T1).

Tehát (5.U1) a kötőszók egy része S-et (pl. *hoggy*), másik része pedig Λ P-t vegyen argumentumába (*mint*), ahol aztán a Λ fejbéli λ operátor fog majd egy S-sel bővülni (5.U3).⁹ Most az utóbbi eset lehetséges aleseit fogjuk szemléltetni az alábbi (6) példasorozat segítségével. Figyeljük meg, hogy ezek az alesek lényegében megegyeznek a *hoggy*-os kategoriális alárendelés aleseivel.

A befogadó kategóriát a vonatkozó alárendelés esetében is képviselheti egy magányos *utalósói fej*, mint az alábbi (6a') példában (5.C1), ami gyakran egymagában maradván megy fel az FP-módosítóba, kivéve magából előzőleg a jobbra ágazó CP-t (5.K2) egy hamisvonzathelyre (6a''). Általánosságban is bemutatjuk ezt az alárendeléstípust, mivel ebben van jelen a főmondatot a mellékmondatral összekötő szerkezet mindhárom funkcionális eleme: a főmondatban α esetet (esetleg névutót) nyerő utalószó, a kötőszó, ami csak a *mint* lehet ilyenkor, és a vonatkozó névmás, ami a mellékmondatban nyer β esetet (vagy névutót).¹⁰

- (6) a. Milyen maradt Péter?
 a'. [Λ P [Λ P Olyan], [Λ CP (mint) Λ C [Λ P amilyennek Λ i [Λ S gyermekkorában megismertem \emptyset Λ i]]]].
 a'". **Olyan** maradt Péter, **mint amilyennek gyermekkorában megismertem**.
 a'''. ... [Λ XP [Λ XP utalószó Λ] Λ C (mint) Λ C [Λ P vonatkozó névmás Λ i β [Λ S ... \emptyset Λ i]]]]
 b. Felfogtam pro_{azb} ~~mint~~ ami rám vonatkozik.
 b'. Gondolj ~~arra~~, ~~mint~~ amire gondolni akarsz!
 c. [Λ DP [Λ DP (Mind)azt] [Λ CP ~~mint~~ Λ C [Λ P amire Λ i [Λ S megkértetek \emptyset Λ i]]]], becsülettel elvégeztem.
 d. Kire gondolsz? [Λ DP=D' Arra [Λ D' [Λ NP=N' [Λ N'=N lányra], [Λ CP ~~mint~~ Λ C [Λ P aki Λ i [Λ S ott ül \emptyset Λ i]]]]]].
 d'. Péter kedveli [Λ DP=D' az [Λ NP=N' olyan] Λ DP [Λ N' [Λ N'=N lányokat], [Λ CP ~~mint~~ Λ C [Λ P akik Λ i [Λ S istenítük \emptyset Λ i]]]]]].
 e. Péter soha nem lakott azon a folyón túl, amit mutattál.
 e'. [?]Péter soha nem lakott túl [Λ DP azon a folyón, amit mutattál].

⁹ E kétféle alárendelés között az *eventuális argumentum* fogalma teremt (újra) mélyebb szemantikai kapcsolatot. Ennek bemutatása céljából induljunk ki a következő példából: *Péter imádja Marit, de annyira fél a feleségétől pro_{neki} hogy annak ezt soha nem fogja bevallani.* Az első tagmondat bevezeti az *imád* ige két argumentumát a szöveg visszaidézhető szereplői közé, akikre aztán később tudunk is utalni: a *pro_{neki}* névmás Péterre vonatkozik, az *annak* névmás pedig Marira. Mire vonatkozik azonban az *ez* névmás? Magára arra a helyzetre, hogy Péter imádja Marit. Ezt az absztrakt szereplőt (az „eventualitást”) tekinthetjük az *imád* ige harmadik argumentumának, vagy jellegéből adódóan inkább a „nulladiknak” – hiszen minden ige és más vonzatfelvő elem rendelkezik ezzel az argumentummal. Például a nulla „normális” vonzattal rendelkező *hajnalodik* igének is megvan ez a nulladik argumentuma: maga a hajnalodás (pl. *Hajnalodik, és ez optimizmussal töltött el minket.*). A kétféle kategoriális alárendelésnek ezek után az a kapcsolata, hogy a *hoggy*-os alárendelés esetében az alárendelt tagmondat igéjének a *nulladik* argumentumáról tesz állítást a főmondat, míg a vonatkozó mellékmondatos esetben valamelyik másik argumentumáról, amit a vonatkozó névmás megad számunkra. Mindegyik esetre mutatok egy példát, az iménti sorrendben: *Péter feleségét zavarja az, hogy Péter imádja Marit; Én is ismerem azt a fiút, aki imádja Marit; Én is imádom azt a lányt, akít Péter imád.*

¹⁰ A Λ P-módosító kiépítése (5.U2) és betöltése az 5.T1 transzformációval ugyanolyan típusú magyarázatot jelent egy szórendi helyzetre (a vonatkozó névmás kötelezően a mellékmondat élén/előtt van), mely sajátos szemantikai hatással jár (a mellékmondat által leírt propozíció „kinyitása”), mint a TP/QP/FP módosítójának a betöltése: tipikusan előrelép egy vonzat, ami sajátos jelentésgazdagodást hoz.

- f. Hová bújtál? [_{AdvP} [[_{AdvP} A mögé] [_{D'} a fa]] mögé, amit mutattatok].
 f'. ?Mögé [_{DP} annak a fának, amit mutattatok].
 g. Kik voltak ott? Többek között...
 g'. ... Péter mindhárom [_{N'} barátja, aki ötvenhat óta külföldön él].
 g''. ... [_{DP} [_{DP} Péter mindhárom barátja], [_{CP} ~~mint~~ [_{AP} akik_i [_S külföldön élnek \emptyset_i]]]].

Az utalószavas fejjel rendelkező vonatkozói alárendelés esetében is lehetséges, hogy az utalószó nem ölt hangalakot. Ennek egyik oka az lehet, hogy pro alakban jelenik meg az utalószó (ha alany-, tárgy- vagy részeshatározói esetben áll az utalószó. A fenti (6b) példa ezt az esetet illusztrálja. A (6b') egy másik esetet szemléltet: amennyiben a (6a'') képletben a főmondati α eset történetesen egybeesik a mellékmondati β esettel, eltekinthetünk az utalószó hangalakban való megjelenítésétől. A (6b') példában $\alpha = \beta = -rA$. Nyilván egyfajta takarékossgot gyakorol így a nyelv: ha csak egyszer mondjuk a ragot, akkor értse meg a hallgató, hogy a másik rag ugyanaz lenne.

A fenti (6c) példa is az utalószavas fejjel rendelkező vonatkozói alárendelést példázza. A mellékmondatos kifejezés ezúttal nem szakad két részre, mert a jobbra ágazást csak a FP módosítója tiltja, a TP / QP módosítója legfeljebb „nem preferálja”. Arra figyeljünk még fel, hogy amennyiben a befogadó kategória nem AP, AdvP vagy DetP, hanem DP, akkor a kötőszó nem ölthet hangalakot (talán mert annyira kézenfekvő a vonatkozói alárendelés ténye az utalószó és a vonatkozó névmás jelenlétében, hogy a nyelv már egyenesen tiltja a kötőszó kitevését). Az analógia alapján feltételezzük, hogy a *mint* kötőszó hangtanilag törölt vagy eleve üres hangalakú változatával állunk szemben.

A fenti (6d) és (6d') mondat azt az esetet szemlélteti, amelyben a vonatkozói mellékmondatot tartalmazó DP *lexikális fejjel* és gazdag belső struktúrával bír. A CP-t ilyenkor N'-ra csatoljuk (5.C1), az utalószót pedig D'-ra vagy szintén N'-ra (5.K4). Amennyiben egy névutós csoporton (AdvP) belül található a mellékmondat (6e), akkor azt vagy vissza lehet vezetni a (6d) által szemléltetett típusra megfelelő CP-extraponálással kiegészítve – ezúttal az Adv fej mellett generálva hamisvonzathelyet (5.K2), vagy még egy lépést kell elszámolni (6f,f'): az utalószó egyeztetődik az adverbiális környezethez (*az a fa* → *a mögé a fa*), és a D'-ra AdvP-ként kell csatolni (5.K4: D' → AdvP D').

A (6g) példasorozat kétféle értelmezést különít el a lexikális fejes vonatkozói alárendelések esetében. Az eddig tárgyalt eset a *restriktív*, ahol N'-ra csatoltuk a CP-t (6g'); az értelmezése, összhangban a szerkezeti hierarchiával: az az előfeltevés, hogy Péter ötvenhat óta külföldön élő barátainak száma éppen három, ettől még barátja húsz is lehet. A fenti (6g'') esetben a *mindhárom* DetP-nek csupán a *barátja* szó van a hatókörében, amiből az az *additív* értelmezés adódik, hogy Péternek összesen három barátja van; a DP-re csatolt CP pedig csak hozzáteszi ehhez azt az információt, hogy történetesen mindhárom barát disszidált ötvenhat után (5.C1: DP → DP CP). Az adott esetben még a morfológia is segít a kétféle értelmezés elkülönítésében: a *mindhárom* hatókörében egyes számúvá válik a vonatkozó névmás (ez a (6g') restriktív olvasat), míg a *mindhárom* hatókörön kívül már az számít, hogy a barátok többen vannak, ezért a vonatkozó névmás is többes számú (ez a (6g'') additív olvasat).

Most pedig térjünk át a mellérendelés tárgyalására, amellyel kapcsolatban az alábbi szabályrendszert javasoltuk a szabálykötetben:

(7) G6. A magyar mellérendeléssel kapcsolatos szabályok (I./207. o.):

6.K1	1.V	$X^n \rightarrow (X^n)^+ C X^n$	$X=D,N,V,A,Adv...; n=0,1,2$	mellérendelés
6.K2	2.U3'	$V' \rightarrow V VP ZP^*$	$V \rightarrow w$ helyettesítéssel	komponáló „könnyű” ige
6.K3	2.T1'	$(VP, V') \rightarrow (VP, VP)$		VP mozgatása V-módosítóba
6.K4	3.T2'	$(V, V') \rightarrow (w+V, V')$		a finit ige összevegyülése w-vel
6.K5	4.K2'	$N' \rightarrow N' DP/AdvP$		„hátravetett jelző”
6.U1		$X^n \rightarrow \text{pro-}X^n$		anaforikus névmás behely.-e
6.TR1		Töröljük az X^n csp-ot!	Íránymegszorítási elv	szintaktikai törlés / be nem illesztés

A szinte kizárólag szemantikai kérdéseket érintő hagyományos vizsgálatokkal szemben (párhuzamosság, ellentét, oksági vagy következtetési viszony) Bánréti (1992) elsődlegesen szintaktikai problémákat tárgyal. A legösszetettebb kérdéskör majd a mellérendelésbeli *ellipsis* (ige- vagy igeiösszetevő-elhagyás) szabályait fogja érinteni.

A fejezet elején egy tisztán szintaktikai eljárásra alapoztuk a mellérendelésnek az alárendeléstől való elkülönítését is, mely azon alapult, hogy a C_m+X^n szószorozat nem alkot összetevőt, ezért nem lehet az összetett mondat élére vinni, ellentétben a $C'=CP$ egységet alkotó C_a+XP szószorozattal.

Az alábbi (8a) pontban megismétlem a mellérendelés formális definícióját: a lényeg az, hogy *ugyanolyan* szintaktikai kategóriába eső összetevőket lehet koordinálni, és a kapott összetett kifejezés is nyilván ebbe a kategóriába fog esni.

Az iménti megfogalmazásban az 'ugyanolyan' szabadabban értelmezendő abban a tekintetben, hogy egy alapkategória XP csoportjának részvétele a koordinálásban jelentheti ennek az XP-nek bármilyen operátoros változatát is; amit az ' Y_{XP} ' jelöléssel tárgyaltunk a 3. fejezetben. Az alábbi (8b) formula ezt az általánosítást kívánja képletbe foglalni, alatta a (8c) pontban pedig mutatok egy eléggé gazdag példát különböző operátorburokban megjelenő AP-k koordinálására. Azt, hogy egy XP-t bármely Y_{XP} variánsa helyettesíthet a mellérendelésben, nem tartom meglepőnek, hiszen egy vonzathelyen vagy más szintaktikai környezetben is felcserélhetőek.

- (8) a. *mellérendelés*: $[X^n X^{n*} X^n C_m X^n]$, ahol $X = N / D / V / Inf / A / Adv / Det / S, n = 0/1/2$
 b. *általánosítás*: $[XP Y_{XP} P^* Z_{XP} P^* C_m W_{XP} P^*]$, ahol $X = V / A / Adv / Inf$,
 Y, Z és W pedig operátorfejek is lehetnek, vagy egybeeshetnek X -szel
 c. egy $[_{AP} [_{T_{AP}} \text{Péterrel barátságos}], [_{Q_{AP}} \text{mindenkihez jóindulattal hozzáálló}], [_{Q_{AP}} \text{Marival is megértő}], [_{F_{AP}} \text{csak a legvégső esetben haragos}]$ és $[_{AP} \text{elképesztően türelmes}]$ tanárember

A kötőszók vagy két tagot tudnak koordinálni, vagy tetszőleges N tagot. Az előbbi – *bináris* – típusba tartozik például a *de, viszont, azonban*, míg az utóbbiba – az *N-áris* típusba – csak néhány kötőszó: *és, vagy, meg*. DP-eket éppen és csakis ez utóbbiakkal tudunk koordinálni. Ennek szemléltetésére hivatottak az alábbi (9a) példaszorozat jól és nem jól formált tagjai.

- (9) a. egy $[_{AP} [_{AP} \text{megnyerően kedves}], de_C [_{AP} \text{veszélyesen nagyravágó}]]$ asszony
 a'. $[_{DP} [_{DP} \text{én}], [_{DP} \text{a Feri}]]$ meg_C / és_C / vagy_C / *de_C / *viszont_C $[_{DP} \text{a Bíró Imre}]$]
 b. $[_{DP} [_{DP} \text{'András}]] \# [_{DP} \text{'Béla}]] \# [_{DP} \text{'Csaba}]] \# és_C [_{DP} \text{'Dani}]]$
 b'. * $[_{DP} \text{'András}]] \# [_{DP} \text{'Béla}]] \# és \text{'Csaba}]] \# [_{DP} \text{'Dani}]]$
 c. Péterrel rokonszenvezik az osztályközösség,
 $de / és / *meg / azonban / viszont / pedig_{megeng} / *pedig_{k-sz}$
 Marival kifejezetten ellenséges.

- c'. Péterrel rokonszenvezik az osztályközösség, Marival
 *de / *és / meg / azonban / viszont / *pedig_{megeng} / pedig_{k-sz}
 kifejezetten ellenséges.
- d. a_[AP 'Péterrel 'rokonszenvező, {de 'Marival} / {Marival 'meg/viszont} 'ellenséges] 'osztály
- e. Péterről – ugyanis ragyogó teljesítményt nyújtott – mindenki hosszasan áradozott.
- e'. Sári – és ezt eddig csak én tudtam róla – imádja a fánkot.
- e''. A kutya – pedig adtam neki csontot – dühösen ugatott.

A kettőnél több szintagmát koordináló kötőszót (*és, vagy, meg*) az utolsó tag elé kell helyezni, amellyel egy *fonológiai frázist*¹¹ alkot (egy szótaghangsúllyal), ahogyan azt be is jelöltük a fenti (9b) példában. A kötőszó másutt nem lehet, ezért rosszul formált például a (9b') változat.

(6.K1) és (8a) értelmében a tagmondatokat (9c) vagy nagyobb állító egységeket (9d) koordináló kötőszavaknak is pontosan a két tag között van a helye. Mint (9c) és (9c') összevetéséből megállapíthatjuk azonban, bizonyos kötőszavak hajlamosak az utolsó koordinált tag belsejébe belépni (pl. a *viszont*), kanonikusnak tekinthető *centrális* szórendi pozíciójukat feladva. Mivel a szórendi módosulás jelentésmódosulással nem jár, a szemantika számára pedig csak a centrális helyzet értelmezhető (hiszen két *szituációt* vetünk össze, tartalmukat például párhuzamosnak vagy éppen szemben állónak mondva), a 3. fejezetben ismertetett *stilisztikai szabályok* működésére gyanakodhatunk csak. Vagyis arra, hogy a szintaxisban a mellérendelő kötőszó mindig centrális helyzetben ábrázolandó, ahogyan eddigi szabályaink azt lehetővé teszik, és a szemantikának egy ilyen „kanonikus” absztrakt felszíni szerkezetet kell értékelnie, ugyanakkor a hangtani komponens belső életében (amit már a szemantikai interpretáció nem követ nyomon) történhetnek szórendi változások.

Ezek okát a hangtani rendszeren belül hipotézisünk szerint az önálló hangsúllyal nem rendelkező kötőszavak *kliticizálódásának* (vagyis egy hangsúlyos egységre való rácsüggeszkedésének) a többféle módozatában kereshetjük. Vegyük szemügyre a fenti (9d) példában bejelölt hangsúlyokat! A kanonikusan viselkedő *de* kötőszó (v.ö. (9c,c') *balról* csüggeszkedik rá a jobb oldali koordinált tag első hangsúlyegységére. A *viszont* viszont hajlamos jobbról is rácsüggeszkedni egy hangsúlyegységre. Felfoghatjuk ezt úgy, mintha a *viszont* mindenképpen balra állna a jobb oldali koordinált tagtól egy absztrakt szórendben, a tényleges szórendben viszont nem lenne eldöntve, hogy ő „prefixum-e” vagy „suffixum”, és ha a suffixum-természete szerint kapcsolódik rá a megfelelő hangsúlyegységre, akkor a tényleges szórendben attól jobbra fog elhangzani.

Egy kötőszó kliticizálódási hajlama szerint háromféle lehet: a kanonikus verzió az, amelyik csakis balról csüggeszkedik (pl. *és, de, vagy*); egy másik típus mindkét irányból

¹¹ Abból, hogy bizonyos összetevők egy *fonológiai frázist* alkotnak, egyáltalán nem következik szükségszerűen, hogy önálló összetevőt alkotnának a szintaxisban is. Például a VP-módosító betöltője és az igei fej is egy fonológiai egységet alkot egyetlen kezdőszótagi hangsúllyal (pl. *'Péter # 'zöldre festette # a 'kerítést*) a 2. fejezetben ismertetett megközelítésünk értelmében (ezt neveztük a magyar mondat magjának), mégsem tartjuk ezt egyben szintaktikai egységnek is. A jelzős szerkezet is másképpen strukturálódik hangtanilag, mint szintaktikailag: *a 'harapós 'krokodil. Az 'a harapós' aligha tekinthető szintaktikai egységnek. Semmi meglepőt nem találunk azonban ebben az „antiizomorfiában”. A köműves is úgy rakja egymásra a téglatorokat, hogy egy sorban másutt legyenek a hézagok, mint az alatta lévő sorban. A szavak morféimokra tagozódásának funkcionális rendszere is egészen más képet mutat, mint a szótagolódás a formai szinten: pl. *cég-ük-et / cé-gü-ket*. A nyelv tehát mintha kifejezetten törekedne a funkcionális egységek „összedolgozására”.*

képes csüggeszkedni (pl. *viszont, azonban*), míg a *meg* kötőszó egy harmadik típust létesít azáltal, hogy csakis jobbról csatlakozik a hangsúlyegységhez.

Zavarba ejtő a *pedig* kötőszó esete. (9c,c') alapján első pillantásra talán úgy tűnhet, hogy az *azonban/viszont* típusába tartozik, melynek elemei mindkét irányból hajlamosak csüggeszkedni. Alaposabban megvizsgálva azonban a dolgokat azt találjuk, hogy két eltérő jelentésű *pedig* van. Az egyiket *kapcsoló-szembeállító pedig*-ként említi Bánréti, és ez a kötőszó a *meg* jobbról csüggeszkedő típusába tartozik (9c'), jelentése is a *meg* jelentéséhez hasonlít (azzal helyettesíthetjük). A másik *pedig* a „megengedő” elnevezést kapta, és az *és* balról csüggeszkedő típusába sorolható (9c); jelentése a (független alárendelést létesítő) *bár* kötőszóéval rokonítható. A (9c) *pedig*-es változatának jelentését így fejthetjük ki: „Marival kifejezetten ellenséges az osztályközösség. Ez alapján azt gondolhatnánk, hogy Péterrel is ellenségesek...” – itt valamilyen előfeltevés kell, hogy meghúzódjon a háttérben, például az, hogy Péter szorosan összetartozik Marival – „de ennek éppen az ellentéte igaz: Péterrel rokonszenveznek”. A kapcsoló-szembeállító *pedig* ilyen előfeltevéseket nem „hoz be” az értelmezésbe.

Végül a fenti (9e) példasorozat tanúsága szerint egy bináris mellérendelés második tagmondata – különleges retorikai szándék esetén, és a fonológiai alakban (vagy csak a performanciában?) – egészében beékelődhet az első tagmondatba (de az élére nem kerülhet, mintha alárendelő lenne a viszony!). A kérdéses mondatok szintaktikai szerkezetét a kanonikus alakjuk alapján javasoljuk elkészíteni, centrális helyzetű kötőszóval. Létrejöttük oka talán az, hogy egy additív alárendelést próbálunk megvalósítani, mivel egy adott mondatrészről szeretnénk mellékállítást tenni, de történetesen mellérendelő kötőszót veszünk elő szándékunk megvalósításához, a szintaxisnak tehát ehhez kell igazodnia.¹²

Az alábbi (10) példasorozat kapcsán a koordinálás feltételeinek kérdéskörét próbáljuk alaposabban megvizsgálni.

A (10a) példa annyit kíván szemléltetni, hogy az azonos szintaktikai kategória elégséges a koordinálhatósághoz, a tagok erősen eltérő belső struktúrája, illetve jelentős hangtani különbsége nem jelent elvileg akadályt.

A (10a') és a (10a'') példák azt illusztrálják, hogy a (8a) mellérendelő alapszabály általános engedélye a különböző vonás-szinten létesíthető mellérendelésre nem teljesen elméleti szinten értendő túlzás. Valóban nemcsak csoportokat lehet tehát koordinálni. A (10a') példában az első AP közösen értendő a kosarasokra és a kézilabdásokra, és mivel rájuk egy-egy jelzős szerkezet utal, ezért ebben a példában egyértelműen az N' szintjén koordinálunk. A (10a'') példában hasonló szintaktikai megfontolások alapján kétféle megoldást lehet javasolni: az *és* N' vagy N szintű összetevőket koordinál. Jelentéstani okokból az adott esetben az N szintű koordinálás mellett érvelek: sajátos emberi viszonyt vélek felfedezni a barát és harcostárs említett kombinációjában, amire egy másik nyelvben talán van is egyetlen szó.

Az alábbi (10a''') példa újabb ékes példája a nyelv mélységesen rekurzív természetének: egy háromtagú diszjunkcióban (*vagy*) koordinált tagok közül kettőnek a belső szerkezete újra koordináláson alapul. Megjegyzendő még, hogy ez a példa az alárendelés szabályrendszerében 5.U4 számon közölt *értelmező szerkezetet* is szemlélteti, az alábbi specifikációjában: DP → DP DP. Nem mellérendelésről van szó; például azért,

¹² Ezen a ponton jegyezzük meg, hogy egyes mellérendelő kötőszavak jelentése egyáltalán nem áll messze egy-két alárendelőétől, különösen a független alárendelők esetében. A nyelvben mintha kétféle szerkezeti eszköz vetélkedne nagyjából hasonló jelentéstani funkciók kifejezéséért.

mert a két DP kötelezően azonos referenciájú. Éppen az a szerkezet célja, hogy ugyanazt kétféleképpen nevezzük meg. Mellérendelés esetén minden koordinált tag mást nevez meg, a legfelső csomópont referense pedig egy csoporté, amit alkotnak a koordinált tagok által megnevezett dolgok.

- (10) a. Péter hosszasan áradozott [_{DP} [_{DP} a portásról], [_{DP} András két új ügyvivő munkatársáról] és [_{DP} arról az emberről, aki bár csak tegnap érkezett, máris megjavította a tévét a tizennégyesben]].
- a[?]. [_{DP} a [_{AP} tegnap érkezett] [_{N'} [_{N'} amerikai [_{N'} kosarasok]] és_C [_{N'} dán [_{N'} kézilabdázók]]]]
- a^{''}. Meglátogatom [_{DP} [_{DP} Pétert], [_{DP} a legjobb [_N [_N barátomat] és [_N harcostársamat]] pro_{nekem}]].
- a^{'''}. Ma [[a kádat és a mosdót], [a konyhabútort] vagy [az asztalt, a székeket és a polcokat]] vesszük meg.
- b. *Jenő [[három útonállóval] és [egy bottal]] verekedett. *Ágens + Eszköz
- b'. Péter [_V szereti és élvezi] a komolyzenét. (Experiens, Stimulus)
- b''. *Péter [_V ismeri és üti] Marit. (Experiens, Stimulus) + (Ágens, Páciens)
- c. *Péter [boldogan és nyersen] ette meg a húst. eltérő vonatkoztatású sz.hat-k
- c'. *Anna [a villamosban és a kiskosztümben] táncolt. pred. és nem pred. sz.hat.

A szintaktikai (kategória-) azonosságon túl szemantikai hasonlóság is szükséges a koordinálhatósághoz. Ennek formálisan is megragadható alapeseteit próbáljuk tetten érni a fenti (10b-c) példasorok kapcsán. Nem törekszünk részletes elméleti magyarázatokra, csupán néhány nyelvészeti gondolatot szeretnénk felvillantani Bánrétit (1992) követve.

A fenti (10b) példával kapcsolatban az a kérdés, hogy vajon miből adódik a rosszul formáltság. Hiszen azt mondhatjuk, hogy *Jenő három útonállóval verekedett*, és azt is mondhatjuk, hogy *Jenő egy bottal verekedett*; miért ne hozhatnánk hát létre a két -vAl ragos vonzatból egy közös DP-t, mintha ezt mondanánk: *Jenő három útonállóval és két martalóccal verekedett*.

A magyarázatot az eddigiekben felvázolt formális eszközök közül a *thematikus szerepek* segítségével adhatjuk meg. Minden vonzatnak kell kapnia egy (thematikus) szerepet az ige által leírt szituációban. Az iménti bekezdésben említett mellérendelésmentes mondatok egyikében az útonállók megkapják a Társ-Ágens szerepét, egy másikban a bot megkapja az Eszköz szerepét. Magában a fenti (10b) mondatban viszont egyik szerepet sem oszthatjuk ki a -vAl ragos vonzatnak, hiszen a létrejövő csoport sem egységként, sem tagjaira nézve külön-külön nem kompatibilis egyik szereppel sem.

A (10b') példa azt mutatja, hogy egymás mellé rendelhetünk egy V pozícióban két igét, amennyiben azonos számú vonzatot kívánunk felvenni, megegyező *esetekkel* és *thematikus szerepekkel*. A példában szereplő mindkét ige egy alanyesetben álló *Experienst* és egy tárgyesetben álló *Stimulust* kíván – ilyen konszenzus mellett tehát létesíthetnek ők egy V kategóriájú „összetett igét”.

A (10b'') példában viszont a *thematikus szerepek kiosztásával* gond adódik, hiába egyeznek meg a kiosztandó esetek. Az *ismeri* alanya *Experiens*, míg az *üti*-é *Ágens*; az *ismeri* tárgya pedig *Stimulus*, míg az *üti*-é *Páciens*. Egyetlen igei alakká való elegyítésük tehát lehetetlen.

A fenti (10c) példában olyan szabad határozókat próbálunk koordinálni, amelyek *predikatívak* abban az értelemben, hogy valamelyik vonzatról tesznek („másodlagos”) állítást. Elvi akadálya nincs ilyen predikatív szabad határozók mellérendelésének. Mondhatjuk például, hogy *Péter boldogan és mohón ette meg a húst*. Ebből talán kiderült, hogy mi a gond a megadott példával: a *boldogan* az alany állapotáról tesz „másodlagos

állítást”, míg a *nyersen* a tárgyéről. Predikatív szabad határozók koordinálásának tehát az a feltétele, hogy azonos legyen a vonatkoztatásuk.

Amennyiben alkalmazzuk a „nulladik argumentum” fogalmát is, akkor a (10c') példa rosszul formáltságára is megkapjuk a magyarázatot: „a kiskosztümben” az alanyi vonzat által megnevezett Anna volt, míg „a villamosban” maga a táncolás zajlott, ami az eventuais argumentum megnevezettje.

Egy szintagma-mellérendeléseket tartalmazó mondat — hacsak nem *csoportolvasatról* van szó — mellérendelések nélküli mondatok konjunkciójaként írható fel, így fejthető ki a jelentése.

Az alábbi (11a) pontban például a *disztributív olvasat* lehetőségét szemléltetem: $2 \cdot 2 \cdot 2 = 8$ konjunkciómentes állítás konjunkciójaként írható fel ugyanaz a jelentés: *Péter élvezi a jó zenét, és Péter élvezi a művészfilmet (is), ..., és Mari élvezi a művészfilmet*. A konjunkció műveletét tehát mintegy „felvisszük” a mondatrészek szintjéről az állítások szintjére. Az érintett mondatrészek ugyan csoportokat írnak le, de azok tagjai egyénileg vesznek részt a többi mondatrész által leírt nyitott szituációban. Ritka persze, hogy két vagy több mondatrész is disztributívan értelmezendő egymástól függetlenül; a fenti szorzásra ilyenkor van szükség az elemi esetek összeszámolásához.

Más a helyzet a (11b) pontban szemléltetett jelentés esetében, amelynek kulcsa a *párhuzamos olvasatot* kiválasztó *illetve* kötőszó. Két azonos nagyságú halmaz elemeit kell társítani, de nem mindegyiket mindegyikkel, mint a disztributív olvasat esetében, hanem csak az ugyanannyalidakat: *A bal oldali rajz Péter műve, a középső rajz Mari műve, a jobb oldali rajz Zoli műve*.

A (11c) példa a *csoportolvasatot* szemlélteti, amit az eddigi esetekhez képest olyan határesetként is felfoghatunk, ahol a mellérendeléssel létrehozott csoportot nem lehet elemeire bontani a jelentéselemzés során, hanem a csoport mint egyetlen szereplő vesz részt a mondat által leírt szituációban. Nem igaz például a (11c) példa révén felvázolt esetben, hogy *Péter fel bírta cipelni a zongorát az emeletre*; erre a háromtagú csoport volt csak képes. A (11c') példa az összetetés céljára szolgál a *mind*-es kifejezéssel kikényszerített *disztributív* olvasatával: itt viszont éppen arról van szó, hogy a fiúk egyesével bírták felcipelni a zongorát az emeletre.

Landman (1996) az eddigi eseteken túl egy *kumulatív*nak nevezett olvasattípust is számba vesz, ami a disztributív olvasat és a csoportolvasat sajátos kombinációja: a gyerekek persze *egyesével* isszák a pohárnyi tejet, de persze az elfogyasztott hetven pohár tej nem kinek-kinek az egyéni teljesítménye, hanem a harminc gyerek *együttes* (azaz kumulált) teljesítménye.

- (11) a. [_{DP} Péter és Mari] [_V élvezi és ismeri] [_{DP} a jó zenét és a művészfilmet].
 b. [_{DP} A bal oldali, a középső, illetve a jobb oldali rajz] [_{DP} Péter, Mari, illetve Zoli] műve.
 c. [_{DP} Péter, András és Zoli] még hárman is alig bírták felcipelni a zongorát az emeletre.
 c'. [_{DP} Mind a három fiú] alig bírta felcipelni a zongorát az emeletre.
 d. [_{DP} A harminc gyerek] megivott [_{DP} hetven pohár tejet].

Megjegyzendő, hogy az olvasatok elkülönítését a modellünkben a szemantikai komponens feladatának tekintjük, nem akarunk hát semmilyen speciális különbséget tenni a szintaktikai szerkezetek szintjén. Annál is inkább, mert sok mondatból ki sem derül egyértelműen, hogy melyik olvasatot kell tekinteni. Ha például a fenti (11c) példából töröljük a *még hárman is* összetevőt, akkor a csoportolvasat mellett a disztributív olvasat

lehetősége is rögtön fölmerül. Ami azt igazolja, hogy nem az érintett DP (vagy más kategóriájú) csoportok belső szerkezetén múlik az értelmezés szóban forgó aspektusa.

Bánréti (1992) külön kitér arra, hogy a mellérendelő szó szerkezet a mondatán belül *egyetlen összetevőt* képez – hasonló a birtokos szerkezet alapvető változatairól is állítottunk –, amely ráadásul *szigetként* funkcionál: nem mozdítható ki belőle egyik összetevője sem. Ezt a jelenséget az alábbi (12a) és (12b) példák szemléltetik, agrammatikus szósorokkal. A kérdőmondat-kísérletek mögött az az állítás rejlik, miszerint *átnyújtott Péter Marinak egy doboz bombont és egy szál rózsát*. Az ajándékok kételemű csoportjából próbálunk egyikre vagy másikra külön rákérdezni. Mivel azonban ez a kérdőszónak egy mellérendelő szerkezetből való kiemelésével járna, a szigetjelleg nem teszi lehetővé az adott szintaktikai konstrukciók alkalmazása mellett azt a rákérdezést, amit más módon megvalósíthatunk, például így: *Mit nyújtott át Péter Marinak egy rózsaszálon kívül?*

- (12) a. *Mit_i nyújtott át Péter Marinak [_{DP} Ø_i és egy szál rózsát]?
 b. *Mit_i nyújtott át Péter Marinak [_{DP} egy doboz bombont és Ø_i]?
 c. Kinek_i hívta meg Péter [_{DP} Ø_i az unokatestvérét Ø_i]?

A fenti (12c) példa arra kívánja az olvasót emlékeztetni, hogy a birtokos szerkezet ellenben nem viselkedik szintaktikai szigetként: kiemelhető belőle egy belső összetevőt képező DP. A részletekről a 4. fejezetben beszámoltunk.

A mellérendelés kapcsán a szintakta számára a legérdekesebb probléma az *ellipszis* szerkezeti helyét érinti.

Mondatok koordinálásakor ugyanis az egyik tagmondatból hiányozhat az ige, esetleg néhány szomszédos összetevővel együtt: ezt hívjuk *ellipszisnek*. Az elliptikus (igehiányos) tagmondatból hiányzó elemeket a másik (*bázis-*) tagmondat alapján tudjuk rekonstruálni. Nem véletlen, hogy a mellérendelés gyakran ellipszissel jár, hiszen két mondat éppen hasonló mozzanatainak köszönhetően koordinálható. Az ellipszis nemcsak a takarékoság miatt lép fel, hanem ki is emeli a hasonlóságokat, felhívja a figyelmet a hasonlóságok meglétének a tényére.

Az alábbi példákban a kérdőjelek szórendi helyén érhetünk tetten ellipszist, legalábbis oda lehetne beilleszteni egy igét és más szavakat – melyeket a bázis-tagmondatból kölcsönözhetünk. A mondatok teljes elemzését – sok-sok további elliptikus mellérendelő szerkezet elemzésével együtt – az ágrajzkötetben meg lehet találni.

- (13) a. A főmémők [_{FP}hasznosnak [_F?]], az igazgató viszont [_{FP}sikertelennek ítélte a tárgyalásokat].
 b. Péter [_{FP} [_{DP} András [_N?]] [_F?]], János viszont [_{FP} [_{DP} Béla [_N két húgával] táncolt_F]].
 b'. Péter [_{FP} [_{DP} András [_N?]] [_F?]], te viszont [_{FP} [_{DP} az én [_N két húgommal] táncoltál_F]].
 b''. Péter András *két húgával táncolt*, te viszont az én *két húgommal táncoltál*.
 b'''. *Péter András *két húgommal táncoltál*, te viszont az én *két húgommal táncoltál*.
 c. Tegnap [_{TP} a rektor [_{TP}?]], ma pedig a dékán [_{TP} a verseny résztvevőivel egyenként ünnepélyesen kezét fogott].
 d. Péter szereti_V Marit, Jenő meg [_{VP} [_V?] Lujzát].
 d'. *Péter [_V?] Marit, Jenő meg szereti_V Lujzát.
 e. Péter ránézett Marira, mégpedig [_{FP} kérdően [_F?]].
 f. Péter [_{VP} <'kölsön ~kapott ~tölem> egy 'sátrat], 'Mari pedig [_{VP} <?> egy 'matracot].

Bánréti (1992) mindenekelőtt áttekinti az ellipszis szintaktikai vizsgálat szempontjából érdekes viszonyokat, első közelítésben inkább a releváns fogalomtár bevezetése céljából, és még nem azért, hogy állításokat tegyen.

Vizsgálható például az elliptikus és a bázisragmondat *sorrendje*. A *visszaütaló* ellipszist tekinthetjük természetesebbnek, ahol tehát előbb jön a bázisragmondat, és aztán jön az elliptikus, amelyben a hiányt a bázis alapján rögtön rekonstruálhatjuk is. A fenti (13d-f) példák ilyen tagmondatsorrendet szemléltetnek. Gyakori azonban a fordított sorrend is, amit Bánréti *előre utaló* ellipszisként nevez meg. Ekkor tehát előbb jön a hiányos tagmondat, meg kell jegyeznünk, hogy mi hangzott el, illetve honnan hiányzott információ; aztán érkezik a bázisragmondat, melynek feldolgozását követően (vagy annak részeként) utólag rekonstruálhatjuk az elliptikus tagmondatot. A fenti (13) példasorban az (a-c) sor mutatja be ezt a sorrendi változatot.

Az elliptikus tagmondat gyakran *szintaktikai párhuzamosságot* mutat a bázisragmondattal: (főbb) összetevőit sorban meg lehet feleltetni a bázisragmondat ugyanolyan *szintaktikai funkciójú*, ugyanolyan *kategóriájú*, ugyanolyan *pozícióban* lévő összetevőinek, átugorva persze az elliptált részt. A fenti (13a) pontban például a hiány előtt egy alany és egy *-nAk* ragos vonzat található, akárcsak a bázisragmondat élén; a kategóriájuk: DP, illetve (ragozott) AP; és az elfoglalt szerkezeti pozíciók: a természetes szubjektum mondatélie helye, illetve az FP-módosítói hely.

Még a fenti (13f) példa is szintaktikai párhuzamosságot mutat a két tagmondat között, noha sajátos módon mintha egy VP összetevőnek egy összetevőt nem alkotó részletét hagynánk el az elliptikus tagmondattal. A hiány – illetve az annak megfelelő igei szósorrészlet – előtt a természetes szubjektum szokásos mondatélie DP-je található, mögötte pedig a tárgyi DP, vonzathelyen maradvá.

A szintaktikai párhuzamosság fennállása esetén az elliptikus tagmondat értelmezését úgy kapjuk meg, hogy az ellipszis helyére egyszerűen beillesztjük a bázisragmondattal azt a részletét, amelynek nem feleltettünk meg semmit az elliptikus tagmondattól. Az előző példánál maradvá, a (13a) esetében *az ítélte a tárgyalásokat* szósor beillesztésével egészíthetjük ki az elliptikus tagmondatot az eredeti változat által kifejezett jelentés megőrzése (vagyis explicitté tétele) mellett, míg a (13f) esetben a *kölcsönkapott tőlem* szósor beillesztése „segít”.

A fenti (13b¹) példa arra figyelmeztet, hogy ez a rekonstrukciós eljárás azért annál egy fokkal bonyolultabb, mint hogy egy hangsor változatlan átmásolása jelentené mindig a megoldást. Az adott példában az egyeztetést „intelligensen” kell elvégezni, azaz bizonyos szuffixumokat már nem másolással állítunk elő a rekonstrukció során, hanem a helyes egyeztetési kapcsolatokat figyelembe véve ((13b¹) ~ (13b²)).

Ellenőrizhető, hogy egyedül a (13e) példában nem áll fenn szintaktikai párhuzamosság: a *kérdően* módhatározónak nincs is megfelelője a bázisban, továbbá míg ez a bázisragmondat egy semleges mondat, addig az elliptikus tagmondatot fókuszos mondatná vagyunk hajlamosak kiegészíteni (*Kérdően nézett rá Péter Marira*).

Megjegyzendő továbbá, hogy a mellérendelő kötőszót nem értjük bele az elliptikus tagmondat szósorába (és a szerkezetébe még annyira sem, természetesen), ahogyan azt korábban a „jobbról csüggeszkedő” *viszont, pedig, meg* kötőszavakkal kapcsolatban ezt le is szögeztük. A szintaktikai párhuzamosságot is eszerint kell tehát érteni.

Határolása tekintetében az ellipszis *közrefogott* vagy *balról határolt* lehet. Az előbbire a fenti (13d-f) sorokban láthatóak példák: a közrefogottság úgy értendő, hogy az elliptikus tagmondattal a hiányzó ígét és egyéb szavakat a jelen lévő szavak *közé* kell a

rekonstrukció során beilleszteniünk. A (13a-c) példák esetében viszont a hiány feltárható helye a kiegészített tagmondat jobb oldali szakasza, hanganyag tehát csak a hiány helyétől balra található az adott tagmondatban.

A bázis tagmondat és az elliptikus tagmondat lehet *szomszédos* (mint az eddigi példákban), de bizonyos feltételek mellett *eltávolítható* egymástól. Bánréti szerint ez csak visszautaló ellipszis esetén fordulhat elő (14a,a’):

- (14) a. A főmérnök hasznosnak *ítélte a tárgyalásokat*, de a cégnél sokan azt suttozták, hogy az igazgató viszont sikertelennek [].
 a’. *A főmérnök hasznosnak [], de a cégnél sokan azt suttozták, hogy az igazgató viszont sikertelennek *ítélte a tárgyalásokat*.
 b. A főmérnök hasznosnak *ítélte a tárgyalásokat*. Az igazgató viszont sikertelennek [].
 b’. *A főmérnök hasznosnak []. Az igazgató viszont sikertelennek *ítélte a tárgyalásokat*.

Az iménti (14b) minimálpár már egy rokon jelenséget szemléltet: egy mellérendelés potenciális két tagmondata bizonyos esetekben *szétválasztható külön mondatokra* (amit levitt mondatvégi hangsúllyal kell érzékeltetni) – de ismét csakis visszautaló ellipszis esetén.

A jelenségek és a terminológia számbavételét követően Bánréti (1992) rátér az ellipsziszpozíciókra vonatkozó univerzálé „korabeli” megfogalmazására. A világ nyelveiben az *alapszórend* és a jellemző *ellipszistípus* között összefüggés van – állapítják meg. Az SVO nyelvekre (ilyen például az angol, ahol egy semleges mondatban az ige (‘V’) az alany (itt ‘S’) és a tárgy (‘O’) között áll) a visszautaló ellipszis jellemző, míg az SOV nyelvekre (pl. japán) az előre utaló:

- (15) a. John saw_V Mary, and Peter [v] Kate.
 a’. János látta Marit, és Péter [v] Katit.
 a’’. DP_{SUBJ} [VP V DP_{OBJ}] C DP_{SUBJ} [VP [v] J DP_{OBJ}]
 b. Taroo wa empitu o [v] to Ziro wa kami o katta.
 b’. Taroo ceruzákat [v], és Ziro papírt vásárolt.
 b’’. [DP_{SUBJ} DP_{OBJ} [v] J] C [DP_{SUBJ} DP_{OBJ} V]

A generatív szintakták nyilván mögöttes szerkezeti összefüggésekre kívánják visszavezetni e megfigyeléseket. A japán példában *jobb oldali ágon* helyezkedik el az ige (15b’). Az angolban pedig *bal oldali ágon*, amennyiben az eddigiekkel összhangban az ígét tartalmazó legkisebb összetevőből kirekesztjük az alanyt (15a’). Figyelembe véve, hogy melyik tagmondatból hagyható el az ige a fenti (15a,b) példák tanúsága szerint, az angol és a japán ugyanarra a szerkezeti összefüggésre látszik visszavezethetőnek:

- (16) UNIVERZÁLIS IRÁNYMEGSZORÍTÁSI ELV:
 bal oldali tagmondatból jobb oldali,
 jobb oldali tagmondatból pedig bal oldali ágon lévő összetevőt elliptálhatunk.

Erre az univerzális elvre olyan magyarázat javasolható, mely a mondatfeldolgozás folyamatát veszi alapul: magát a feldolgozó algoritmust nincsen módunkban ehelyütt kifejteni, de a lényeg az, hogy a rövid távú memóriánkban úgy tárolható az információ, hogy ha egy adott irányba eső szerkezeti csomópont tartalmát kívánjuk rekonstruálni, azt abban az esetben tudjuk megtenni, ha a rekonstrukcióhoz szükséges információ a mondat szerkezetben éppen abból az irányból várható.

Bánréti (1992) tehát a magyarázó adekvátságra való törekvés szellemében a fenti univerzális elvet veszi alapul (16), és a következő lépésben azt a kérdést veti fel, hogy a magyar nyelv vajon az angollal vagy a japánnal sorolandó-e egy típusba az alapszórend tekintetében. A fenti (15a') és (15b') pontokban bemutatott tükörfordítások – melyek kifogástalan magyar mondatokat eredményeznek – azt sejtetik, hogy a magyar köztes helyzetet foglal el a tárgyalt tipológiai tekintetben, feltehetőleg a sajátos szerepű VP-módosítói pozíció miatt: amennyiben nincsen ennek betöltésére predesztinált vonzat (15a'), akkor az angol típusra emlékeztető semleges szórend jön létre, míg a betöltött VP-módosítóval rendelkező mondatszerkezet a japán szórendjét mutatja.

A magyar igei pozíció – mint a V' közvetlen összetevőjeként tekintendő V nulladik kiterjesztésű összetevő – *bal oldali* ágon található, a (16) elv értelmében tehát a jobb oldali tagmondatból hagyható el, ahogyan azt a fenti (13d,d') minimálpár tanúsítja is.

Az ellipsis az ígét tartalmazó nem triviális összetevők hiányát is jelentheti. Megvizsgálhatjuk tehát, hogy egy mellérendelő szerkezetből hiányozhat-e egy V', VP, F', FP, QP, TP stb. kategóriájú összetevő. Az imént felsoroltak egytől-egyig *jobb oldali* összetevők saját szülőcsomópontjuk alatt, az Iránymegszorítási elv (16) tehát azt jósolja, hogy a bal oldali tagmondatból hagyhatóak el. A fenti (13a) sor például az F' elliptálásának esetét szemlélteti. Ez az összetett mondat kifogástalan megvalósulása az előreutaló ellipszistípusnak, éppúgy, mint a fenti (13c) példában bemutatott TP-elliptálás.

Az ágrajzkötet P8.3. példasorozatában megkíséreltük áttekinteni az ígét tartalmazó összes lehetséges jobb oldali összetevőkategóriát a „legkisebb” V'-tól a „legnagyobb” TP-ig, és a vizsgálat fényesen igazolta az Univerzális iránymegszorítási elv (16) érvényességét a magyar előreutaló ellipsziszváltozatok teljes spektrumára: míg a fenti (13d') variáns kétségkívül nem jó, addig a helyesnek jósolt variánsok kifogástalan magyar mondatokat eredményeznek. A (16) elv úgy van megfogalmazva, hogy az elliptált rész nem feltétlenül egyetlen összetevőt érinthet, hanem akár több, megfelelő irányban álló összetevőt is; például a fenti (13b) pont szolgál. Itt tesszük hozzá azt a megszorító feltételt, hogy az elliptált összetevőknek egyetlen folyamatos szósort kell alkotniuk a rekonstruált változatban. Az említett példában a potenciális szórendben közvetlenül az F' előtt álló N' összetevőt elliptáltak egy FP-módosítóban álló DP-ből a rövid birtokos mögül.

Ami az elméleti/technikai részleteket illeti, az ellipsis imént tárgyalt megvalósulását a nyolcvanas években (Bánréti 1992) úgy fogták fel, hogy az absztrakt felszíni szerkezetben kiépített összetevők *törlésre* lettek kijelölve; az ágrajzkötetben a megfelelő ágak „levágásaként” ábrázoltuk ezt, megfigyelni pedig azt érdemes, hogy mindig a (16) elvnek megfelelő irányba álló ágat lehet „levágni”.¹³ Manapság a hiányos mondatok létrejöttét már nem úgy képzelik el, hogy teljes tagmondatokból jönnek létre a hangtanban lezajló törlés révén, hanem úgy, hogy az absztrakt felszíni szerkezetben még nincsenek hangalakok, csupán lexikai egységek absztrakt reprezentációi, és az ellipsis a szintaktikai komponensben úgy nyilvánul meg, hogy egyes összetevők „hangtani be nem illesztésre” jelölődnek meg. Vagyis míg a hangtan alapműködése olyan, hogy a bemeneti oldalán megjelenő lexikaiegység-sorozat elemeihez megfelelő hangalakokat illeszt, addig a „megjelölt” szószorozatonában *nem illeszti be a hangalakokat* (ld. a 6.TR1 „törlőszabályt” a fenti (7) grammatikában).

¹³ Az ábrázolás persze csalóka: a „vágás” nem a szintaxisban történik meg, hiszen a szemantikai komponensnek „látnia kell” a levágott részt is; a szintaxisban csak a vágásra való kijelölés történik meg, maga a vágás egy hangtani szabály dolga, amit fent a (7) grammatikában 6.TR1 törlőszabályként közlünk.

Mit jósol az Univerzális iránymegszorítási elv (16) a visszautaló ellipsisváltozatokkal kapcsolatban? A magyar mondat szerkezetben az egyetlen ígét tartalmazó bal oldali összetevő maga a V pozíció, illetve az $F+V_t$ fókuszos konstrukció, ami szintén egy ígétartalmú fej. Mint az ágrajzkötet P8.4 példasorozata mutatja, mégis vannak jól formált változatok a visszautaló ellipsisre, nyilván a fent említett általánosításnak köszönhetően: több megfelelő oldali ág is „törölhető” az ígée mellett.

Bánréti a fenti (13f) pontban bemutatott példatípust oly módon elemzi, hogy „angol mintára” hierarchikus szerkezetet tulajdonít a több vonzatos ígéknek, nagyjából az alábbi (17b) pontban felvázolt módon: azt feltételezi, hogy egyes vonzatok „közelebb állnak” az ígéhez, mint más vonzatok, és az előbbiekkal egy olyan belső VP összetevőt alkot az ige, amely egy külső VP-n belül bal oldali ágon lévő összetevőnek minősül, és így törölhető az Iránymegszorítási elvvel teljes összhangban. A *kölcsön kapott tőlem* tehát egy belső VP-t alkotó összetevő például, amely törölhető a teljes VP-ből, magára hagyván a *matracot* tárgyi vonzatot.

A gond ott van, hogy a Bánréti javasolta (1992) hierarchikus VP-szerkezet nem fér össze az É. Kiss-féle (1992) „lapos” VP-szerkezettel, a Kiefer-kötet (1992) nem kínál tehát egységes leírást a magyar mondat szintaxisról. Össze lehet-e vajon egyeztetni a kétféle megközelítést oly módon, hogy mindkét szerző elméletének szelleme maradéktalanul érvényesüljön? Emlékezzünk arra is, hogy az É. Kiss-elméletnek meghatározó eleme az a meglátás, hogy a magyar *nemkonfigurációs* nyelv, azaz a mondat szerkezeti hierarchia nem a vonzatszerepek elkülönítését szolgálja, hanem az operátorszerepeket; a vonzatszerepeket pedig az esetmorfológia határozza meg hierarchikusan egyenrangú csoportok között.

A megoldás kulcsát egy olyan operátor bevezetésében látjuk, amelynek formai feladata: segíteni egyes vonzatokat abban, hogy kiváljanak az ige „belső” vonzatai közül, szemantikai feladata pedig ezzel párhuzamosan: megmutatni, hogy koordinált tagmondatok tartalmának mi az a közös faktora, ami egyáltalán indokolja koordinálásukat.

Az alábbi (17a) pontban megismételt fenti (13f) mondat esetében például a koordinálás alapja az a közös jelentésfaktor, hogy *kölcsönkapott tőlem valaki valamit* (Péter egy sátrat, Mari meg egy matracot). A tárgy egy olyan fej „hamisvonzathelyére” lépve tud elkülönülni vonzattársaitól, melynek elsődleges bővítménye maga az eredeti VP, illetve annak maradványa. Az alábbi (17b') pontban ezt mutatom be: a mélyszerkezetben a w jelölésű fej komplementumában a VP áll, a felszíni szerkezet pedig kétféle transzformáció révén jön létre. Az egyik: a w fej komplementumában felvehető egy vagy több hamisvonzathelyre (ld. 6.K2 a fenti (7) grammatikában) extraponálódnak a nem elliptálandó vonzatok. Ily módon immár egy összetevőnek minősül a „belső VP”, ami eredetileg egy összetevő valódi részlete volt.

Már csak egy gond van: ez az elliptálandó maradvány-VP nem bal oldali összetevő, pedig az univerzális (16) elv ezt jósolja. Bal oldali összetevővé tehető azonban a w fejhez tartozó projekció módosítójába való felvétele révén, amit a 6.K2 szabály fogalmaz meg (ld. alább a (17b') sor jobb oldalát). Van-e azonban független érvünk egy ilyen transzformáció mellett? Van, amennyiben a w operátort egyfajta segédigének tekintjük, és támaszkodunk arra az általánosításra, hogy egy ige hajlamos a kitüntetett vonzatát – ami tipikusan egy nem referenciális vonzata – VP-módosítóba hívni maga elé.

A w operátort a hierarchikus angol VP-szerkezet kialakításában fontos szerepet játszó *könnyűigék* mintájára javasoljuk, melyek egyik típusa például egy egyvonzatos igei szerkezetet vesz komplementumába, és hozzátesz egy cselekvő szerepű vonzatot, lényegében *műveltetést* produkálva (ld. (17b')): a tranzitív *tör* ige fejmozgatással hozható

létre az intranszitiv *török* igéből és az okozás mozzanatát hordozó hangalak nélküli *könnyűigéből*). Bene (2005) a magyarban is érvel a könnyűigék hasonló szerepű alkalmazása mellett. Az eddigiek szellemében azonban a gazdag morfológiájú magyar nyelvben nincsen szükség a vonzatszerkezetek hierarchizálására, legalábbis a vonzatszerkezetek elkülönítése végett nem! Más szerep azonban rátalálhat a könnyűigére: mégpedig a mellérendelési lehetőségek gazdagítása.

Komponáló könnyűigének neveztük el a javasolt *w* funkcionális fejet, mert a szemantikából ismert függvénykompozíció műveletéhez van köze: átszervezi egy ige vonzatfelvevő képességét oly módon, hogy a kapott ige immár nem egyszerre veszi fel vonzatait, hanem két csoportban.¹⁴

- (17) a. Péter [_{VP} [_{VP} kölcsön ~kapott ~tőlem \emptyset_m]_Z w \emptyset_z [egy 'sátrat]_m],
 'Mari pedig [_{VP} ~~VP_Z~~ [_{V'} w \emptyset_z [egy 'matracot]_m']].
 b. [_{VP} [_{VP} V Z₁P] Z₂P] ...
 b'. [_{VP} [_{V'} [V w] VP]] \Leftrightarrow [_{VP} [_{VP_Z} ... \emptyset_i] [_{V'} [V w] \emptyset_z ZP_i ...]]
 b''. [_{VP} OKOZ [_{V'} Péter [_{VP} török a váza]]] \Leftrightarrow [_{VP} török+OKOZ [_{V'} Péter [_{VP} \emptyset_i a váza]]]
 c. ''Péter_i [_{F'} [_{F+V_u} mutatta+w+op_{rök}] [_{VP_Z} be a tánctanár \emptyset_i \emptyset_j] \emptyset_u ''Marinak_j],
 vagy ''Jenőt_i [_{F'} [_{F+V_u} mutatta+w+op_{rök}] [_{VP} ~~VP_Z~~ [_{V'} \emptyset_u ''Lujzának_j]]]].
 d. A főmnök hasznosnak ítélte a tárgyalásokat, az igazgató viszont [_{FP} sikertelennek pro-F'].
 e. Péter András két hűgával táncolt, János viszont (a) Bélá- -éival_{pro-N'} pro-F'.
 e'. Péter Andrásnak a két hűgával táncolt, János viszont (a) Bélá- -éival_{pro-N'} pro-F'.
 e''. *Péter Andrásnak a két hűgával táncolt, János viszont (a) Bélának- -éival_{pro-N'} pro-F'.
 e'''. *Péter András két hűgával táncolt, János viszont (a) Béla.

Az ágrajzkötet P8.5 példasorozatában olyan visszautaló ellipszisztípusokat szemléltetünk, ahol tehát a jobb oldali tagmondat a hiányos, így a vágás bal oldali ágakat érint, amit többnyire az eredeti szintaktikai szerkezetet átszervező komponáló könnyűige segítségével tudunk megvalósítani, összhangba hozva ezzel az É. Kiss-féle „lapos VP-t” az Univerzális iránymegszorítási elvvel és a tényleges magyar ellipsziszadatokkal, ami a magyarázó adekvátság követelménye miatt fontos elméleti eredmény.

A fenti (17c) pont egy említésre méltó ellipszisztípust szemléltet a tárgyalt körön belül: a közrefogott ellipszisztípus *tükörfókusz* változatát (P8.4.vii.). A két főhangsúlyos mondatrész között akkor tekinthető az elliptált szósorozat (*mutatta be a tánctanár*) szomszédos bal oldali összetevők sorozatának, ha az F és a V pozíción kívül a maradvány-VP-t is bal oldali összetevővé tesszük a fenti (17b') pontban felvázolt könnyűigés konstrukció bevonásával (a maradvány-VP-t a *w* projekciójának a módosítójába kell transzformálni).

Sikerült tehát Bánrétinek (1992) az univerzális (16) elven alapuló, és ennek köszönhetően magyarázóan adekvát ellipsziszelméletét összeegyeztetni az É. Kiss-féle (1992) nemkonfigurációs vonzatszerkezet-megközelítéssel a komponáló könnyűige bevezetése révén. A fenti (17d) mondat azonban újabb problémát vet fel. Ez a kifogástalanul jól formált mondat ugyanis a szintén kifogástalanul jól formált korábbi (13a)

¹⁴ Egy *k* argumentumú *f* függvénynek megfelelő igéből tehát olyan *i* argumentumú *w*[*f*]=*f* ige-függvényt hoz létre a *w* komponáló könnyűige (adott változata), mely megkapva *i* argumentumát ($f(x_1, \dots, x_i) = f'$) egy *k-i* argumentumú *f'* ige-függvényként viselkedik. Az említett ige-függvények kapcsolata: $f(x_1, \dots, x_i, x_{i+1}, \dots, x_k) = (w[f](x_1, \dots, x_i))(x_{i+1}, \dots, x_k)$.

mondat *invertált* változata – úgy hozhatjuk létre abból, hogy a „hiány” helyét felcseréljük a két koordinált tagmondat között. Elemzés nélkül is belátható, hogy ily módon egy jobb oldali ágon lévő elliptált összetevő most nem a bal oldali, hanem a jobb oldali tagmondatba fog esni.

Mit is mond az Iránymegszorítási elv (16)?! Szigorúan felfogva azt, hogy elliptálni *csakis* a megfelelő irányú ágakat lehet. Javasolhatnánk azt ezen a ponton, hogy az elv a magyar nyelvben csak abban a gyengített változatban érvényes, hogy a „megjósolt” ágakat biztosan le lehet „vágni”, azt pedig további szabályokba kell belefoglalni, hogy az egyéb ellipszislehetőségeknek milyen korlátai vannak. A fenti (13d–d’) minimálpár például azt a megfigyelést szemlélteti, hogy az Iránymegszorítási elvnek nem megfelelő ellipszis kizárólag visszautaló lehet. Ugy is megfogalmazhatjuk ezt az általánosítást, hogy a visszautaló ellipszis eseteit nem lehet invertálni (abban az értelemben, hogy a kapott szósor agrammatikus lesz).

Korlátozza-e azonban bármi is az előreutaló ellipszis eseteinek a fenti értelemben vett invertálását – ami által tehát az Iránymegszorítási elvnek ellentmondó, de visszautaló ellipsziszjelenséget kapunk? A fenti (17e) példa a korábbi (13b) mondat invertálásának a kísérletéből származik; de óvatosan fogalmaztam, mert pusztán a hiány áthelyezésével a rosszul formált (17e’’) változatot kapjuk. A morfológiai módosítás kényszere újabb magyarázatra szoruló jelenségként bukkan fel, de ezúttal szerencsés fordulat előtt állunk: mégsem kell feladni az Iránymegszorítási elv (16) szigorú értelmezését, mert a neki ellentmondó eseteket a hangtani „törlés” / „be nem illesztés” G6.TR1 szabályának a hatálya alól teljes mértékben kiemelhetjük, és a problémás igehiányos mondatokról egészen más módon adhatunk számot.

Bánréti (1992) amellett érvel, hogy a fenti (17e) példában az *-é* birtokjel, valamint az ágrajzkötet P8.5. példasorozatában a mellékneveken és számneveken megjelenő *főnévragozás* egy (minden eddigőtől különböző) *hangalakot részlegesen öltő névmástípus* jelenlétére utal (ld. alább a (18a) és a (18b) példát). A nemrég megállapított kötelezően visszautaló jelleg megerősíti ezt az *anaforikus* karaktert.

A G6.U1. szabályséma a fenti (7) pontban úgy ad számot a kérdéses példákról, hogy lehetővé teszi tetszőleges X^n kategóriába egy $pro-X^n$ jelölésű névmás behelyettesítését – az adott mondatok tehát szintaktikailag nem is hiányosak, csupán az a sajátosságuk, hogy nem feltétlenül (nulladik kiterjesztésű) szótári kategóriába történik egyből lexikai behelyettesítés. Ilyesmire más példa is akad: a *szómondatok* esete, amit alább a (18c) pontban illusztráltam:

- (18) a. Péter egy kék tollat nyert, Mari meg öt zöld- $-et_{pro-N^1}$ $pro-F^1$
 b. Péter négy zöld tollat nyert, Mari meg öt- $-öt_{pro-N^1}$ $pro-F^1$
 b’. *Péter négyet, Mari meg öt zöld tollat nyert.
 c. $VP \rightarrow Tyűha! / Co!$
 d. Péter / *Péter anyja a takarításon F^2 , Jenő pedig a főzésen veszett össze a feleségével.
 d’. Péter a takarításon veszett össze a feleségével, Jenő / az anyja pedig a főzésen $pro-F^1$.

A VP kategória bonyolultabb kifejtése révén előállíthatunk olyan mondatokat, mint hogy *Nagyon csodálkozom ezen a dolgon! / Jöjjön ide ez a ló!*, de a fenti (18c) sorban látható mondat szintű behelyettesítéssel ezeket a tartalmakat egyetlen lépésben is formába önthetjük.

A többnyire hangalak nélküli $pro-X^n$ névmások léte mellett Bánréti (1992) nemcsak hogy sokoldalúan érvel, de a teljes ellipszis-problémakört beágyazza egy

pszicholingvisztikai elméletbe, mely az igehiány rekonstrukciójának módjáról nyújt adekvát hipotézist, és az érvelésben felhasznált jelenségeket rögtön meg is magyarázza.

Az említett elmélet értelmében az Univerzális iránymegszorítási elvnek (16) megfelelő esetekben az ellipszis rekonstrukciója egy „kopírozáshoz” hasonlítható (‘gapping’), a *rövid távú memóriánkban* lezajló művelet, szemben az anaforikus (névmási jellegű elem segítségével történő) visszautalással, ami egy már értelmezett szövegrész alapján előállított valamiféle diskurzuszemantikai reprezentációban való keresést jelent, melyért a *hosszú távú memóriánk* a felelős. Az alábbiakban számbaveszem a releváns jelenségek kört.

A „kopírozás” esetei a korábban említett *szintaktikai párhuzamosságot* szigorúan megkövetelik – ami lényegében előfeltétele annak, hogy az *Iránymegszorítási elv* egyáltalán értelmezhető legyen, a hiányzó összetevők pedig ezen elv alapján helyezkednek el az elliptikus mondat közvetlen összetevős szintaktikai szerkezetében. Nem meglepő mindez: a rövid távú memória kicsi kapacitással bír, csak akkor elégséges a sikeres hiányrekonstrukcióhoz, ha pontosan tudható, hogy milyen szerkezet mely pontján áll fenn a másik tagmondat megfeleltethető részstruktúrája alapján pótlendő hiány. Az elliptikus tagmondat kötelezően *szomszédos* a bázis-tagmondattal (14a’), és *egyazon* összetett mondaton belül kell állniuk (14b’): arra nem alkalmas a rövid távú memória, hogy ott megőrizzük a releváns információt a hiányról várva, hogy majd valamikor később vagy egy következő mondatban megkapjuk a rekonstrukcióhoz szükséges információt. A rövid távú memóriában megjelenő információt azonnal fel is kell használni és kiüríteni onnan. A „kopírozásos” esetekben *névmási jellegű elemek* nem is jelenhetnek meg, mint azt fent a (18b’) változat rosszul formáltsága szemlélteti: értelmetlen információ gyors felhasználásáról van szó.

Ezzel szemben az Iránymegszorítási elvnek (16) nem megfelelő esetekben a szintaktikai párhuzamosság egyáltalán nem kötelező. A korábbi (13e) példa szemlélteti ezt: egy F’ kategóriájú összetevő helyén áll hangalakot nem öltő névmás, mely a kategóriája alapján nyilván egy *situációra* utal, nem egy személyre vagy tárgyra. Ezt a situációt kell addigi tudásunk alapján megtalálni, pontosabban az addig szerzett tudásunk kiválasztott elemeiből úgy öszerezni, hogy abból értelmes tartalom váljék kiegészítve az elliptikus tagmondatban jelen lévő hangalakok mögötti tartalommal. A *kérdően* módhatározó nyilván egy cselekvés módját közli, ez a cselekvés pedig mi más lehetne, mint amit az első tagmondatban leírnak, azaz hogy Péterünk ránézett Marira.

Az anaforikus esetek értelemszerűen csak visszautalóak lehetnek, ahogyan azt megfigyeltük az Iránymegszorítási elvnek ellentmondó, de mégis jól formált elliptikus konstrukciók esetében, hiszen a névmás jelölését az „addig” megszerzett információ alapján kell megpróbálnunk feltárni. A „keresési tér” viszont tágítható némileg, legalábbis „visszafelé”, ezért távolítható el a pro- X^n névmást tartalmazó elliptikus tagmondat a bázisától (14a), és ezért helyezhető önálló mondatba (14b).

Ami pedig névmási jellegű elemek megjelenését illeti, ahol lehet, ott ezek meg is jelennek, most abban az értelemben, hogy hangtanilag is tetten érhetőek. A (18a) és a (18b) példa azt mutatja, hogy a pro- X^n névmásoknak az a sajátossága, hogy maguknak nincsen hangalakjuk, de a felveendő toldalékokat hangalakkal együtt veszik magukra. Az *-é* birtokjelben (17e) is ezt vélhetjük felfedezni: a pro- X^n névmás a birtokoltság jelét veszi magára (*Béla valakije*).

A szóban forgó toldalékok viszont kötött morfémák, ezért a hangtani komponensben a megfelelő szóalakhoz kell csatlakozniuk. Névszói tövekhez képesek csatlakozni a

morfológiai építkezés szabályai szerint (*Béla+é+i+val, zöld+et, öt+öt*), egy raghoz viszont már nem ((17e''): **Béla+nak+é+i+val*). A (17e'') példában már elvész a szigorú szintaktikai párhuzamosság, de ez az anaforikus esetekben nincs is megkövetelve.

Bánréti (1992) tehát egy több elemű jelenségegyüttes által meghatározott viselkedési mintázat alapján különíti el a kétféle igehiányos koordinációt; így aztán már a (17d) példamondatban sem motiválatlan a pro-F' névmás feltételezése, noha ennek „hallható” megnyilvánulása nincsen.

Végül tekintsünk egy tesztet, ami egy Reinhart (1983) által javasolt ötleten alapul! A fenti (18d) mondatváltozatokat kell összevetni a (18d') változatokkal. A *Péter*-es verziók közül a (18d) egyértelmű: Péter és Jenő a saját feleségével vezett össze; míg a (18d') esetében – ha nem is preferáltan – felmerül egy olyan olvasat lehetősége is, miszerint Jenő is Péter feleségével vezett össze.¹⁵ Az első mondat tehát *egyértelmű*, a második pedig *kétértelmű* – amit a Péter anyjáról szóló verziók segítségével ellenőrizhetünk: a (18d) ezen változata rosszul formált, hiszen egy hölgynek nem lehet felesége, míg a (18d') egyértelművé válik, hiszen Péter anyja csak a fia feleségével veszhet össze.

Mindezt a (18d) igehiányának a „kopírozásos”, míg a (18d') igehiányának az anaforikus rekonstrukciójával kiválóan megmagyarázhatjuk, újabb érvet nyújtva a Bánréti-féle ellipsziselmélet mellett. A (18d) esetében ugyanis a *veszett össze a feleségével* szósor kopírozását feltételezzük, ebből pedig az adódik, hogy a *Péter a takarításon vezett össze a feleségével* mondat egyértelmű, míg a *Péter anyja a takarításon vezett össze a feleségével* mondat értelmetlen. A (18d') esetében az anaforikus rekonstrukció mellett szól az Iránymegszorítási elv megszegése (az F' kategóriájú hiány egy jobb oldali ág hangalak nélkülsége a jobb oldali tagmondatban), ami tehát azt jelenti, hogy a jobb oldali tagmondat pro-F' névmásának a bal oldali tagmondat szemantikai feldolgozását, azaz megértését követően kell jelöletet találni. E névmás nyilván valamilyen szituációra utal, amit az aktuális információmorzsákból kell összerakni. A bázismondat szerint valaki valamin összeveszett a feleségével, mégpedig konkrétan Péter Marival a takarításon. Az összeállítandó szituáció ezek után többféle is lehet: a bázisból átveendő információ lehet az is, hogy „valaki valamin összeveszett a feleségével”, de az is, hogy „valaki valamin összeveszett Marival”.

A mondatkoordinációval tipikusan együtt járó ellipsziszjelenségek széles skálájáról tehát sikerült úgy számot adnunk, hogy megőriztük az Univerzális iránymegszorítási elvet, illetve az univerzális névmásértelmezési elveket alapul vevő – következőképpen magyarázóan adekvát – Bánréti-féle megközelítést (1992), miközben meg tudtunk maradni az É. Kiss (1992) által javasolt nemkonfigurációs magyar VP-szerkezet mellett.

¹⁵ Ez az olvasat például akkor „ugrik be” valakinek, ha tudja, hogy Jenő Péter agglégény öccse, és azt is tudja, hogy Péter meg a felesége meg az öccse hármában laknak egy lakásban.

VI. A grammatika lexikai komponense

„Jön egy új élet, és elkezd téged,
mintha te kezdted volna el.”

Müller Péter Sziámi: Sürgős reinkarnáció (dalszöveg)

Ebben az utolsó fejezetben a mentális grammatika *lexikai* komponenséről eddig elhangzott állításokat fogjuk összefoglalni, rendszerezni és kiegészíteni Komlósy Andrásnak (1992) a Kiefer-kötetben (1992) közzétett tanulmánya alapján, illetve a semleges mondat jellemzését fogjuk kibővíteni az újonnan bevezetett fogalmakra támaszkodva.

Komlósy kiindulópontja az, hogy a szintaxis kategórialáncokat ad, ez azonban még nem elégséges egy mondatnak szánt szó sor *jól formáltságának* a meghatározásához (1a-b), illetve bizonyos *kétértelműségek* okát sem tárja fel (1c).¹

- (1) a. [S N V] Péter sántít / *helyez.
b. [S N N_{Acc} V D N_{rA}]: Péter lámpát helyezett / *sántított a polcra.
c. [S N D N_{On} V] Péter az előadáson gondolkodott.

Majd rámutat, hogy a hagyományos *tőmondat* ~ *bővített mondat*, illetve *egyszerű* ~ *összetett mondat* kategóriapárok hamis mondatbővítési stratégiát sugallnak:

- (2) a. Péter *(az asztalra) helyezett *(egy könyvet).
b. Hajnalodik (*az).
c. Marinak *(úgy) tűnik *(hogyan Péter megkegyült).

A zárójeleken kívül elhelyezett csillagok a fenti (2a) és (2c) példában azt jelzik, hogy a zárójelbe tett részek *nélkül* nem alkot a szó sor jól formált mondatot. A (2a) sorban viszont a zárójelen belül álló csillag arra utal, hogy abban a pillanatban, amint megnyitjuk a zárójelet, elveszítjük az addig fennálló jól formáltságot. Egy alanyból és egy igéből álló kéttagú egység tehát – a hagyományos értelemben vett *tőmondat* – egyáltalán nem mindig alkot (Komlósy kifejezésével élve) *minimális szerkesztettségű* grammatikus mondatot (2a), ehhez bővített mondatként *kell* tenni a szósort; a fenti (2b) példa tanúsága szerint azonban bizonyos esetekben már egy bővített mondat (igei) fele is jól formált mondatként szolgál, sőt alannal nem is szabad kibővíteni. A fenti (2c) példa pedig azt mutatja, hogy még az sincsen kizárva, hogy a minimális szerkesztettség eléréséhez egyenesen összetetté kell tenni a mondatot.

Komlósy *Lucien Tesnière* (1959) mondatbővítési elméletére támaszkodik, mely az alábbi *dráma-hasonlatot* veszi alapul, amiben a minimális szerkesztettségű mondatalakulatnak a *történés* és a *szereplők* együttese felel meg (3a-b). A történés a dráma lényege, melyhez feltétlenül szükségesek azok a szereplők, amelyek között a történés

¹ Az egyik jelentés szerint Péter ott ül az előadáson, olyan gondolatokba merülve, melyeknek talán nincs is semmi köze az előadáshoz. A másik jelentés szerint Péter talán egyáltalán nincs ott az előadáson, de arra gondol.

lezajlik, hiszen a történések nem más, mint egy viszonyrendszer; a színpadon ezen kívül szoktak lenni *díszletek*, de ezek erősen változhatnak, és még pusztán jelenlétük sem feltétlenül szükséges (egy modern rendező számára).

(3) A MONDAT RÉSZEI TESNIÈRE DRÁMA-HASONLATA ALAPJÁN:

- a. a *történés* (ige/állítmány)
- b. a *szereplők*, amelyek között lezajlik a történések (vonzatok)
- c. a *kulisszák*, az elhagyható díszletek (szabad határozók)

A továbbiakban Komlósy leszögezi, hogy a *vonzat* és a *szabad határozó* különbsége nem kategoriális különbség, hanem a mondatban elfoglalt helyzetben van az eltérés. Arról a szósorról például, hogy *a buszban*, nem lehet önmagában – kiragadva egy mondatból – eldönteni, hogy *vonzat-e*, vagy *szabad határozó*, hanem azt kell mérlegelni, hogy az adott mondatban mely funkciót viseli.

Az alábbi (4a) mondatban például *a buszban* összetevőt intuíciónk alapján szabad határozónak szoktuk minősíteni, míg a (4a') példában *vonzatnak*. Vajon mi táplálja ezt az intuíciónkat? Az előbbi példában *a buszban* összetevő *elhagyható*, jelentéshozadéka pedig *kiszámítható* úgy is, hogy önmagában tekintjük: valami egy busz belsejében játszódik le. Az utóbbi példában ellenben arról van szó, hogy a busz iránt (például az iránt, hogy busszal utazzon) valaki pozitív érzelmekkel viseltetik. Ezt a jelentéshozadékot nem lehet kitalálni *a buszban* forma elszigetelt vizsgálatán alapján, hanem ennek forrása nyilván a pozitív érzelmeket megnevező *bíz* ige. Ehhez *kötődik* tehát *a buszban* összetevő, oly annyira, hogy el sem hagyható a (4a') mondatból. Az *elhagyható* és *kompozicionális jelentéshozadéku*² összetevő viszont a (4a) példában ezen tulajdonságai tanúsága szerint nem *kötődik* semelyik szóhoz a mondatban: sem a *sakkoz* igéhez, sem a *Péter* főnévhez.

- (4) a. Péter *a buszban* sakkozik. +ELHAGYHATÓ / +KISZÁMÍTHATÓ / –KÖTŐDŐ
 a'. Péter *a buszban* bíz. –ELHAGYHATÓ / –KISZÁMÍTHATÓ / +KÖTŐDŐ
 b. Péter *Debrecenben* lakik. –ELHAGYHATÓ / +KISZÁMÍTHATÓ / +KÖTŐDŐ
 b'. Péter *ügyesen* bánik a vésővel. –ELHAGYHATÓ / +KISZÁMÍTHATÓ / +KÖTŐDŐ
 c. P. sokáig gondolkodott *a megoldáson*. +ELHAGYH. / –KISZÁM. / +KÖTŐDŐ
 c'. Péter nagyon fél *az apjától*. +ELHAGYHATÓ / –KISZÁMÍTHATÓ / +KÖTŐDŐ

Definiálhatjuk-e ezek után a *vonzatot* úgy, mint *kiszámíthatatlan jelentéshozadéku*, az adott mondatból *elhagyhatatlan* összetevőt? A fenti (4b) példa és az utána következő példák arra figyelmeztetnek, hogy a helyzet bonyolultabb ennél. A *Debrecenben* összetevő nem *elhagyható* el a (4b) mondatból, ugyanakkor *jelentéshozadéka* *kiszámítható*: Debrecen belterületén van az a hely, ahol Péter lakóhellyel rendelkezik. Hasonlóképpen *a vésővel* összetevő sem *elhagyható* el a fenti mondatából (4b'), ugyanakkor *jelentéshozadéka* az, amit a *-val* ragnak elsődlegesen tulajdoníthatunk: a vésőt eszközként használja a cselekvő.

A fenti (4c) mondat ellentétes esetet mutat be: *a megoldáson* összetevő *elhagyható*, ugyanakkor *jelentéshozadéka* nem lehet az, hogy valaminek a felületén játszódik le valami

² Két jelentésszerű egység *kompozicionális* kapcsolódása azt jelenti, hogy együttesük jelentése *kiszámítható* a két tag függetlenül megadható jelentésének és kapcsolódásuk módjának az ismeretében (Partee és tsai. 1990). Montague generatív szintaxis alapú formális jelentéstan (Dowty és tsai. 1981) egy ilyen típusú *kompozicionális* Fregétől származó elvén alapul: a mondatjelentést a generatív szintaktikai összetevőépítés lépései mentén remélik *kiszámíthatónak*, kiindulva a szavakhoz társítható formális jelentésekből, keresztül az egyre nagyobb összetevők jelentésén, míg végül eljutunk a legnagyobb összetevő, azaz maga a mondat jelentéséig.

(v.ö. *Péter Marival táncol a parketten*), hanem valakinek a gondolatai irányulnak az előadásra. Hasonlóképpen a fenti (4c') mondatbeli *az apjától* összetevő is elhagyható, ugyanakkor nem egy tényleges távolodó mozgásról szól az állítás, hanem ismét egy érzelem tárgyáról.

Vonzatnak vagy szabad határozónak tekintjük-e az utóbbi négy vizsgált összetevőt, figyelembe véve, hogy az elhagyhatóság alapvetően szabad határozói tulajdonságnak tekinthető, míg a kiszámíthatatlan jelentéshozadék vonzati attribútumnak? Komlósy amellet érvel, hogy mind a négy szóban forgó összetevőt vonzatnak célszerű tekinteni, mert mindegyikük *valamiféle függésben* van egy másik mondatbeli elemtől, akár formai legyen az a függés, mint az elhagyhatatlanság, akár szemantikai, mint a kiszámíthatatlan jelentéshozadék.

Ebben a felfogásban tehát a (4a') példában vizsgált „prototipikus” vonzat mellett – ami teljes formai és jelentéstani függőségben áll egy másik mondatbeli elemmel – a (4b-c') példákban szintén vonzatokkal találkozunk, mert a másik mondatbeli elemtől való függőség kimutatható; az utóbbiak azonban nem prototipikus vonzatok. A (4c,c') sorok a *fakultatív*, azaz elhagyható alfaját szemléltetik a vonzatoknak, szemben a (4a',b,b') sorokban látható *kötelező* vonzatokkal.

Ami pedig a kiszámítható jelentéshozadékot illeti, nyilván határesetként előfordul, hogy egy szó valamely vonzatának olyan jelentéshozadékot ír elő, ami megegyezik az illető összetevő önmagában sejtethető jelentéshozadékával (végülis hogyan fejezhetnénk ki az adott jelentéshozadékot, mint éppen az ahhoz „kanonikusan” társítható raggal?). Tehát csupán arról van szó, hogy amikor a jelentéshozadék nyilvánvalóan egy másik mondatbeli elemen múlik, akkor könnyű megállapítani a vonzatviszonyt, míg a tárgyalt esetben nehezebb, más tényezőket kell keresni.³ Azt sem tartom kizártnak, hogy egyes esetekben meg sem lehet állapítani, hogy vonzatról vagy szabad határozóról van szó, ugyanis a nyelv folyamatos változásban van, és tipikus az a folyamat (Alberti 2006b), melynek során egy ige mellett egy szabad határozóként gyakran előforduló bővítmény kezd olyan szorosabb viszonyra lépni az igével, melynek során sajátos jelentésárnyalatok állandósulnak kettejük kapcsolatában.⁴

Olyan definíciót mondhatunk tehát ki, hogy amennyiben egy mondatban egy y elem meghatározza egy x mondatbővítmény használatát (formai vagy szemantikai tekintetben, bármilyen „pozitív” mértékben), akkor az adott mondatban az x elem az y bővítmény *régensének* nevezhető, egyszersmind pedig az y bővítmény az x elem *vonzatának*. Egy adott mondatban tehát egy adott bővítmény pontosan akkor vonzat, ha van egy olyan elem, melyhez mint régenshez vonzataként társul.

Komlósy ezt követően amellet érvel, hogy a grammatika komponensei közé fel kell venni a szintaxis, a szemantika, a hangtan (és más komponensek) mellé a *lexikai* komponenst is. Ezt mondja: a régensnek nem egyértelműsíti a vonzatokkal kapcsolatos tulajdonságait önmagában sem a szintaktikai kategóriája (pl. V), sem a funkciója (pl.

³ Ha az elhagyhatatlanság sem teszi egyértelművé a helyzetet, akkor még nehezebb a vonzatviszonyt minden kétséget kizáróan kimutatni. Nézzük például a következőket: *Péter ül (a széken / a parketten)*. Az *-n* ragos összetevő elhagyható, és jelentéshozadéka is nagyjából ez: valaminek a felületén játszódik le valami. *A parketten* esetében úgy is ítélem meg, hogy szabad határozóról van szó. *A széken* esete másnak tűnik: vonzatnak ítélem meg az alapján, hogy az adott ülőalkalmatosság rendeltetészerű használatáról van szó, ami a szék egy adott felületén való elhelyezkedését jelenti a cselekvőnek, megfelelően elhelyezett lábakkal. Ennek szellemében viszont újra szabad határozónak ítélem meg a *széket* tartalmazó összetevőt a következő példában: *Péter törökülésben ül a széken*, hiszen ekkor a széket ugyanúgy csupán felületként használja, mint ha a parketten ülne törökülésben.

⁴ Az előző lábjegyzetben tárgyalt *ül a széken* konstrukció szolgálhat példával erre a folyamatra.

állítmány, jelző), sem a jelentése (pl. *vmit eszközként használ*), sem a hangalakja (pl. *f+é+l*).⁵ A vonzatviszonyok a régens *lexikai* jellemzéséhez tartoznak tehát, és nem a szintaxis, a szemantika vagy a hangtan körébe.

A mondatbővítmény (akár vonzat, akár szabad határozó) *maximális főkategória*: DP, NP, AP, AdvP, CP, DetP (tehát egy tetszőlegesen bonyolult belső szerkezetű egység egésze, és nem egyetlen lexikai elem). Ez a megállapítás a folyóhasonlatból (ld. 1. fejezet) kézenfekvően adódik: egy X kategóriájú régenshez úgy kapcsolódik vonzatként egy Z fejű összetevő, hogy együtt X' kategóriájú összetevőt alkotnak, így a Z fej bővítési folyamata bevégezettnek tekintendő, azaz mindenképpen ZP kategóriájú elemként járul az X fejhez (még ha triviális is).

Az alábbi (5a) és (5b) példa Komlósytól származik, aki azt kívánja szemléltetni, hogy a vonzat nem egy szó (nem azonos a régens kijelölte ragot viselő szóval), hanem mindenképpen egy teljes csoport. Hiszen akivel az (5a) példa szerint találkozott a beszélő, az nem maga Edison, ahogyan azt a főnévi fej magában sejteti, hanem egy magyar feltaláló, akit azzal a DP kategóriájú kifejezéssel ragadunk meg, hogy 'a magyar Edison'. Hasonlóképpen az (5b) példában a beszélő férje különbözhet a beszélő *leendő* férjétől.

- (5) a. Tegnap találkoztam [*a magyar Edisonnal*].
 b. Holnap elmegyek táncolni [*a leendő férjemmel*].
 c. Tegnap találkoztam [*egy fiúval, aki miután elvégezte az egyetemet, évekig újságkijordásból próbált megélni, de mivel ez nem sikerült neki, elment egy kis informatikai céghez sofőrnek, ahol aztán a cég bővülése során az egyik külföldi leányvállalat igazgatójának tették meg*].

A fenti (5c) példa is azt illusztrálja, hogy a vonzatot – jelen esetben a *találkoztam* ige *-vAl* ragos vonzatát – nem szabad az illető raggal megjelenített szóval azonosítanunk, hanem egy mellékmondatokkal is megspékelt, tetszőlegesen hosszú csoport lehet.

A régens viszont tipikusan kiterjesztetlen kategóriájú (V, N, A, Adv) *szótári elem* – vagy *idióma*.

Az idióma olyan több szóból álló szó szerkezet, amit éppen azért kell egyetlen lexikai tételként felvenni, mert jelentése nem számítható ki a szerkezetben szereplő szavak alapjelentéséből és az összeszerkesztés módjából (azaz nem *kompozicionális* konstrukció). A *valakire ráhúzták a vizes lepedőt* kifejezés például idióma abban az olvasatában, hogy 'jól megbüntették', hiszen ezt a jelentést nem kaphatjuk meg a *ráhúz*, a *vizes* és a *lepedő* szavak jelentéséből kiindulva.⁶

⁵ 1. A régens V *kategóriája* például nem teszi egyértelművé, hogy van-e mondjuk *-rA* ragos vonzata (*haragszik* vs. *utál*), másrészt abból, hogy egy régensnek van *-rA* ragos vonzata, nem következtethetünk arra, hogy igei kategóriájú (*haragszik* vs. *dühös*).

2. Ami a grammatikai funkciót illeti, a *büszke* melléknévnek például ugyanúgy van *-rA* ragos vonzata állítmányi szerepben, mint jelzői szerepben (*Péter büszke a fiára* vs. *A fiukra büszke apák sokan vannak*).

3. A 'valamit eszközként használ' jelentés nem teszi például egyértelművé, hogy az eszközt megnevező vonzatot milyen raggal jelöljük meg (pl. *Péter kalapácsot használ a szög beveréséhez; Péter egy kalapáccsal verte be a szöveget; Ez az olló vastagabb papírt is elvágna*).

4. Olyan szabályszerűségek létre végképp senki sem tett javaslatot, melyek egy vonzattulajdonságot egy hangtani karakterhez társítanának. Ilyesmire gondolok: „egy é hangot tartalmazó egyszótagú régensnek mindig van *-től* ragos vonzata” (*fél* vs. *néz*).

⁶ A mélyszerkezeti lexikai behelyettesítés során ugyanúgy kell eljárnunk, mint ha a *ráhúzták a vizes lepedőt* szó szerinti jelentésében szerepelne, tehát a szavakat a V' alatt V, Adv, D, A és N pozíciókba kell beilleszteni. Az idiomatikus és a nem idiomatikus eset annyiban különbözik, hogy az előbbinél egyetlen lexikai tétel jelenti az összes behelyettesítendő szó forrását, és ez a lexikai tétel a 'jól megbüntették' jelentést továbbítja a

Komlós (1992) tizenegy pontban tekinti át a régens meghatározta vonzattulajdonságokat.

I. A régens meghatározza vonzatainak a *számát*. Az *alszik* igének például egy vonzata van, míg a *hasonlít*-nak kettő, a *ráad*-nak három, az *elad*-nak pedig négy (ezek részben elhagyható vonzatok). Általánosítva azt a megfigyelést, hogy az időjeles ige régensnek tekintendő egy mondatban, a *hajnalodik* ige is régens – azon az elfajult módon, hogy nulla számú vonzata van.

Univerzális állítás, hogy egy régens elsődleges vonzatainak a száma nulla és négy közé esik: ilyen alapszituációkban „dolgozzuk fel” a világot. Másodlagos vonzatokat képzéssel nyerhetünk, például műveltetéssel, mely olyan új szereplő megjelenését segíti elő, aki kényszerrel gyakorol az eredeti szituáció cselekvő szereplőjére. Öt vonzattal bír például az *eladat* ige. Lássunk végül egy-egy mondatnyi illusztrációt:

- (6) a. Hajnalodik.
 b. Péter alszik.
 c. Péter hasonlít Palira.
 d. Mari ráadja Petire a kisködmönt.
 e. Péter eladja Palkónak a lovát hat hordó borért.
 f. A király eladhatja Péterrel a lovát Palkónak hat hordó borért.

Megjegyzendő, hogy az *igekötőt* ezúttal nem számoltuk a vonzatok közé, hanem inkább úgy tekintjük az igekötős igét, mint egy miniidiómát, melyben az igekötő a régens részét képezi; ez nem áll ellentétben azzal, hogy az igekötőt V' alatt vegyük fel a mélyszerkezetben a vonzatokkal együtt, aztán tipikus esetben transzformáljuk a VP-módosítóba.

II. A régens meghatározza vonzatainak a *szintaktikai funkcióját*.

A *tárgy* például mindig vonzat – mondja Komlós, hiszen a tárgyas (*tranzitív*) ige követeli meg.⁷

Az *alany* ugyan sokszor elhagyható, de ilyenkor kontextuálisan rekonstruálható (ellipszis) vagy a régens alakja egyértelműsíti, úgy tekintjük tehát, hogy a lexikonból a régens általában egy alanyra vonatkozó szintaktikai igénnyel lépnek ki. A *szerep* ige például a *Szerettek* mondatban is kétvonzatosnak számít, egy alanyi és egy tárgyi funkciójú vonzatigénnyel, amit morfológiailag elégitettünk ki – ellentétben a *hajnalodik* igével, amely valóban nem rendelkezik sem alanyi, sem tárgyi funkciójú vonzattal. A magyarban tehát világosan látszik, hogy az alany ugyanolyan vonzat, mint a többi: egyedileg kívánja vagy nem kívánja meg maga mellé egy régens. Az alábbi (7c) és (7d) sorokban még olyan példát is bemutatunk, ahol alanyt nem, más funkciójú vonzatot viszont megkíván maga mellé egy régens:

szemantikai komponens számára; míg az utóbbi esetben több lexikai tétel képezi e szavak forrását, és a szemantika számára ezek külön-külön továbbítanak 'ráhúz', 'vizes' és 'lepedő' jelentéseket, illetve a határozottság jegyét.

⁷ Kérdés persze, hogy mi tárgy, és mi nem tárgy a jelenlévő tárgyrag ellenére. Az *úszik egyet* kifejezésben például inkább áltárgynak tekintik a tárgyragos elemet (pl. Bene 2005), hasonlóképpen a *végigúszta a három órát* kifejezéshez. Ez utóbbi megítéléssel jómagam nem értek egyet (Alberti 2006b), hanem azon az állásponton vagyok, hogy a nyelv tág burjánzási lehetőséget kínál abban a tekintetben, hogy egy ige sokféle módon vegyen fel tárgyat aszerint, hogy mire irányul az adott cselekvés (*átúszta a folyót, körbeúszta a medencét, világcúcsot úszik, halálra ússza magát, leússza a társait*).

- (7) a. Hajnalodik. / Villámlik. / Havazik.
 b. Szeretlek pro_{en} $pro_{téged}$.
 c. Ránk esteledett.
 d. Péternek befellegzett.
 e. Péter büszke / *magas a fiára.
 e'. Péter_i [_{VP} [_{AP} büszke \emptyset_i \emptyset_j]_k \emptyset_{van} \emptyset_k \emptyset_i a fiára_j].

A névszói állítmányként álló régenszeknek mindig van alanyi vonzata, és egyedileg különböznek abban, hogy más szintaktikai funkcióban álló vonzatuk van-e. Ezt szemlélteti a fenti (7e) példapár.

Felmerülhet, hogy a névszói állítmány vonzata valójában a (néha hangalakot nem öltő) *kopula* vonzata (*van, volt, vagyok*); de ez azt jelentené, hogy számtalanféle kopulát kellene feltételeznünk, hiszen a *büszke* melléknevet tartalmazó mondatban *-rA* ragos vonzatot igénylő kopulát kellene feltételeznünk, ellentétben a *magas* melléknevet tartalmazó mondattal.

A fenti (7e') sorban a valós vonzatviszonyokat jobban kifejező megoldást kínálunk. A kopulának egyetlen valódi vonzata van e szerint az elemzés szerint: egy melléknévi csoport. Ennek A fejében áll a *büszke* melléknév, két vonzattal, hiszen a büszkeség az adott példában egy két ember közötti reláció. A semleges mondat szerkezet ezek után három transzformáció eredményeképpen áll elő. A kopula nemreferenciális AP vonzata igekötőszerűen viselkedik: arra van „kitüntetve”, hogy fellépjen az igemódosítói pozícióba. Mivel azonban a VP-módosító betöltője és maga az igei fej egyetlen hangsúlyegységet kell alkosson, ezért az alaphangsúllyal bíró két vonzatnak távoznia kell az AP-ból még a felemelkedés előtt. Az alany ezt „önként” megteszi, mivel a kopula hajlamos elrabolni (extraponálás), hogy a V' alatti hamisvonzathelyről aztán a természetes szubjektum mondatélti pozíciójába segítse. A *-rA* ragos vonzat pedig szintén extraponálható egy V' alatti hamisvonzathelyre.

Az iménti elemzésben sikerült összehangolnunk azt a lexikai-szemantikai struktúrát, melynek szervezője a kétvonzatos *büszke* melléknév azzal a szintaktikai mondatstruktúrával, melyet a V pozíciót birtokló kopula alakít ki maga körül természetes szubjektummal (mellyel a morfológiai egyeztetést is a kopula tudja vállalni), betöltött igemódosítói pozícióval, továbbá egy *-rA* ragos hamisvonzattal.

III. A régens a vonzataként felvett csoport *kategóriáját* is előírja. Az alábbi példasorozat első tagja (8a) mutatja a tipikusnak tekinthető esetet, amikor a vonzat DP kategóriájú, azaz referenciális feladattal bíró főnévi szerkezet. A (8b) példában kiemelt főnévi szerkezet viszont nem referenciális (hanem másodlagos állítást tesz a tárgy által megnevezett személyről), ezért NP kategóriájú. A (8b') pontban kiemelt „főnévként ragozott tetszőleges hangsor” is ugyanígy NP kategóriájú: a becézett gyerekre úgy utalunk, hogy 'a kisfiú' – ez egy DP kategóriájú összetevő, a *Szumikának* viszont állítást tévő vonzat; amit az is bizonyít, hogy a tulajdonnév elé az se tenne névelőt, aki erre egyébként hajlamos.

- (8) a. Szemtelenkedtem [_{DP} *Marival*].
 b. [_{NP} *Revizornak*] gondolták őt.
 b'. [_{NP} *Szumikának*] becézik a kisfiút.
 c. Állandóan [_{AdvP} *Mari után*] koslat.
 c'. Már [_{AdvP} *ügyesen*] bánnak a villával.

- d. Szeretnék [_{InfP} *szántani*] / [_{Inf=F_{InfP}} *csak Marival kirándulni*].
 e. Péter [_{AP} *vörösrre*] tapsolta a tenyerét.
 e'. Péter [_{AP} *büszke*] \emptyset _{van} / volt a fiára. (ld. (7e))

Ritka ugyan, de nem kizárt, hogy egy névutós csoport vagy egy határozói csoport jelenít meg egy vonzatot: a fenti (8c,c') példák AdvP kategóriájú kiemelt összetevői ezt mutatják. Ezek szerint az *ügyesen* kifejezés sem mindig szabad határozó (bár nyilván a *Péter ügyesen megoldotta a feladatot* mondatban az, és ez a szabad módhatározói szerep a tipikus). A *bánik* ige teszi kötelező vonzattá a módhatározói szerepű összetevőt, nemcsak az eszközt téve vonzattá, hanem az eszközzel való bánásmód megnevezését is.⁸

A fenti (8d) példa főnévi igenévi csoport alakjában megjelenő vonzatokat mutat be. A második verzióval arra kívánjuk ráirányítani a figyelmet, hogy az InfP (hasonlóan az AP-hez és az AdvP-hez) „operátoros” változatban is megjelenhet.

Végül az utolsó két példa ebből a sorozatból (ragozott, illetve ragozatlan) melléknévi csoport alakját öltő vonzatokat szemléltet.⁹

Az alábbi példasor a szótári főkategóriák lehetséges régenesi megjelenését mutatja be. Akár ugyanazon igéből képezhetünk Inf, Adv, A, illetve N kategóriájú régenst (9b-e), de az Adv, A és N kategóriák képzetlen formában előálló régensek is tartalmaznak (rendre: *túl_{Adv} a folyón, büszke_A a fiára, tájékoztató_N a diákoknak az új beiratkozási rendről*).

- (9) a. Sokat [_{VP} *szemtelenkedtem_V* Marival].
 b. Nem célszerű [_{InfP} *ennyit szemtelendkednünk_{Inf}* Marival].
 c. [_{AdvP} *Marival ennyit szemtelendkedve_{Adv}*] hamarosan a kirúgás sorsára jutunk.
 d. A [_{AP} *Marival állandóan szemtelendkedő_A*] fiúk végül elszégyellték magukat.
 e. [_{DP} *Az [_{NP} *állandó szemtelendkedések_N* Marival]] már engem is kezd bosszantani.*

IV. A korábbiakban már tárgyaltuk egy mondatbővítmény *elhagyhatóságának* a kérdését. Rámutattunk, hogy az elhagyhatóság ugyan szabad határozói attribútumnak tekinthető (ha egy bővítmény szabad határozó, akkor elhagyható), de ez nem azt jelenti, hogy egyes vonzatok nem elhagyhatóak (tehát az elhagyhatóságból nem következik önmagában semmi). Úgy fogalmazhatunk, hogy egy régens nem feltétlenül teszi valamennyi vonzatának a megjelenését kötelezővé, hanem megszabja, hogy egy adott vonzata *elhagyható-e*, vagy sem. Azaz a régens jelöli ki fakultatívnak egyes vonzatait.

V. A régens valamilyen „viszonyító elemmel” (*marker*-rel) jelöli meg az egyes vonzatait, más vonzataitól és a mondatbéli szabad határozóktól megkülönböztetendő őket. Gyakorlatilag ragokról, nagyon ritkán névutókról van szó. Nyilván egy-egy nyelv története során nem véletlen, hogy egy adott vonzat milyen viszonyító elemet kap, a szinkrón nyelvállapotban azonban önkényesnek kell tekintenünk ezeket, mert nem következnek szükségszerűen az ige és az érdekelt rag szemantikai tulajdonságaiból. Ha ugyanis következnenek, akkor nem lenne oly nehéz a nyelvtanuló dolga, amikor megpróbálja elsajátítani, hogy egy idegen nyelvben melyik vonzat milyen viszonyító elemet kap.

⁸ Ha úgy mondjuk, hogy *Ügyesen esznek a villával*, akkor mind az eszköz, mind a módhatározó elhagyható, ebben a mondatban tehát e két összetevő szabad határozóként funkcionál.

⁹ Lehet-e vajon egy VP vonzata egy szótári főkategóriának? Egy példát ismerek erre, az erdélyinek mondott (É. Kiss 1998) nyelvjárásból: pl. *El kell menjek*. Itt tehát a *kell* régensnek egy felszólító módú igei fejre épülő VP a vonzata. Más nyelvjárásokban az ennek megfelelő vonzat InfP kategóriájú: *el kell mennem*; vagy esetleg CP kategóriájú: *el kell, hogy menjek*. Az operátorfejek komplementumába kerülő kategóriák áttekintését rábízom az olvasóra a megelőző fejezetek alapján.

Az alábbi (10a) példanégyesben azt mutatom be, hogy hasonló negatív érzések (félelem, aggodás, csalódás, allergiás hatás) milyen változatos módon kapnak viszonyító elemet, noha a *-tŐl* rag mindegyik esetben lehetne alkalmas az érzés kiváltó forrásának a megjelölésére. Az alábbi (10b) példa pedig azt mutatja, hogy a változás kifejezésére elsődleges alkalmas *-vÁ* esetrag helyett adott ige mellett egy másik ragot kell használni viszonyító elem gyanánt (*-rA*).

- (10) a. Péter fél valamitől / *valamin / *valamiben / *valamire.
 a'. Péter aggódik *valamitől / valamin / *valamiben / *valamire.
 a''. Péter csalódik *valamitől / *valamin / valamiben / *valamire.
 a'''. Péter allergiás ?valamitől / *valamin / valamiben / valamire.
 b. Péter zöldre / *zölddé festette a kerítést.

VI. A régens jelentése minden argumentumhelyhez¹⁰ *jelentésbeli korlátokat* társít.

Az alábbi (11a) példában egy tárgyi vonzatra vonatkozó jelentésbeli korlátot (azaz *szemantikai szelekciót*, megint más néven *szelekciós restrikiót*) mutatunk be: valamilyen ételként szolgáló dolgot lehet megenni, egy absztrakt dolgot nyilván nem. Megjegyzendő, hogy a jelentésbeli korlátok áthágása nem feltétlenül rosszul formáltsággként fogható fel egy adott nyelvi regiszterben, hanem humor vagy költőiség forrásának is tekinthető. Ez utóbbi esetben a régens szemantikai szelekciójával inkompatibilis vonzat a régens jelentésének alkalmi kitégítésére való felhívásként is felfogható. Jelentheti például a *jókedv megevése* azt, hogy valaki mohósága oltárán feláldozta a jókedvét.

- (11) a. Péter megette *az uzsonnáját* / *a jókedvét.
 b. Megérett a *meggy* / *a ceruza.
 c. Az ellenség elsüllyesztette a *hajót*. ⇔ *A hajó* elsüllyedt.
 d. Péter *katona* / **vászonfedelű* / **tautologikus* volt.
 d'. A füzetem **katona* / *vászonfedelű* / **tautologikus* volt.
 d. A következtetés **katona* / **vászonfedelű* / *tautologikus* volt.

A fenti (11b) példa azt szemlélteti, hogy az alanyi pozícióra is ugyanúgy vonatkozik jelentésbeli korlátozás, mint a többi vonzatra. Újabb érvet kaptunk tehát amellest, hogy az alany is vonzatnak tekintendő.¹¹ A (11c) pontban is ezt kívánjuk megerősíteni: aki elfogadja, hogy a bal oldali mondatban a tárgy vonzat, mivel megadható jelentésbeli korlátokat támaszt számára az ige, annak azt is el kell fogadnia, hogy a jobb oldali

¹⁰ Ezen a ponton érdemes tenni egy kis terminológiai kitérőt. Amikor a lexikai komponensről beszélünk, elsősorban akkor használjuk a 'régens' kifejezést, az általa megkövetelt egységeket pedig a 'vonzat' szóval illetjük. A szemantikai vetületek áttekintése során azonban a vonzatokat az 'argumentum' névvel illetjük, a régensnek pedig ily módon a 'függvény' vagy 'funktör' megnevezés jár. A szintaktikai komponensbe belépve a régens 'fej' gyanánt szolgál az X'-elmélet terminológiája szerint, a vonzatok pedig ennek 'komplementum'-aként fognak szolgálni.

¹¹ Ez a felfogás nem minden angolszász nyelvész számára kézenfekvő, mivel az angolban az alanyról lehet éppenséggel az *it* felcserélhető mondjuk a *the dog* 'a kutya' összetevővel, míg a havazásról szóló mondatban az *it* olyan helykitöltő elemként funkcionál, amit semmivel nem lehet helyettesíteni. Más tehát az angol mondatszerkezet a maga kötelezően megjelenítendő alanyi pozíciójával, az alanyra vonatkozó vonzatkövetelmény tekintetében viszont nem látok különbséget: egyes igék nem igényelnek alanyi vonzatot (ilyenkor van a helykitöltő *it*), a többség viszont igen, igényel vonzatot, és például jelentésbeli korlátokat állít a számára.

mondatban az alany is vonzat, hiszen a jelentésbeli korlátozás – bármi légyen is tételszerűen – megegyezik a bal oldali mondat tárgyára vonatkozóval.

A fenti (11d) példahármas is egy korábban felvetett problémára utal vissza: Vonzata-e az alany a kopulának, azaz a *van* segédigeeként alkalmazott változatának? Korábban a nemleges válasz mellett érveltünk, és ezt most újabb érveléssel tudjuk kiegészíteni. Azt figyelhetjük meg ugyanis, hogy az alany számára a jelentésbeli korlátokat a névszói állítmány állítja: katona egy személy lehet, vászonfedelű egy bekötött nyomdai termék, míg tautologikus egy állítás. Amennyiben megpróbálnánk a kopulának tulajdonítani a szemantikai szelekciós hatást, akkor a fenti három példában három különböző lexikai tételt kellene feltételeznünk a kopula számára, újabb névszói állítmányos mondatok esetén pedig újabbakat és újabbakat, ezerszámra. Nyilván preferálnunk kell egy olyan megoldást, mely szerint elég egyetlen lexikai tételt feltételeznünk a kopula számára, a szemantikai szelekciót pedig rábízzuk a valódi – névszói – régenszerekre.

VII. A vonzat a régensétől kap valamilyen konkrét szerepet (a régens által ábrázolt szituációban), amelyet aztán besorolhatunk egy-egy szereptípusba, ami *grammatikai relevanciával* bír: ez a *t(h)ematikus szerep*. Hasonlat: Jágó, Lucifer és Biberach „intrikusok”, ki-ki a megfelelő drámában viseli ezt a szereptípust.

A régens tehát *thematikus szereppel* látja el minden egyes vonzatát. Az alábbi (12) pontban egyszerűsítve közlöm a legfontosabb tematikus szerepek körülírását:

- (12) a. Ágens: a cselekvő a szituációban
 b. Páciens: az elszenvedő a szituációban
 c. Okozó: egy cselekvőt a cselekvésre rákényszerítő szereplő
 d. Végpont: tárgy mozgásának vagy állapotváltozásnak a végpontja
 e. Kezdőpont: tárgy mozgásának vagy állapotváltozásnak a kezdőpontja
 f. Experiens: érzelmi állapot hordozója
 g. Stimulus: érzelmi állapot objektuma

Az alábbi (13a) példasorozat segítségével megkísérlem megvilágítani, hogy a tematikus szerepek valóban úgy valósítanak meg egyfajta szemantikai osztályozást, hogy az nem öncélú, hanem a nyelv formálisan megragadható tulajdonságait lehet megmagyarázni rájuk hivatkozva. A (13a) példában egy Ágens és egy Páciens kapcsolatán alapuló cselekvést mutatok be, mely igen tipikus módon valósul meg morfoszintaktikailag: az Ágens alanyesetben, a Páciens pedig tárgyesetben jelenik meg.

Vajon ez a párosítás a szemantikai jellegű szerep és az adott szereplőt megnevező összetevő morfológiai-szintaktikai kifejeződése között egyértelmű és állandó? Ilyen egyszerű formában semmiképpen nem. Egy Páciens is kifejeződhet alanyként (13a'), akárcsak egy Ágens (13a'') – úgy tűnik, hogy ha egy vonzat egyedüli vonzata egy régensnek az adott mondatban (ilyenkor beszélünk intranszitiv régensről), akkor a magyart tartalmazó *akkuzatív* nyelvtípusban ez a magányos vonzat alanyként fejeződik ki (kivételet a (7c,d) pontokban bemutatott nagyon ritka típus jelent). Ám még egy Ágens is megjelenhet tárgy alakjában, például az alábbi (13a''') sorban bemutatott műveltető szerkezetben.

Az univerzálisan megfogalmazható összefüggést a (13a''') pontban szemléltetem. Kizáró összefüggést tudunk felállítani: amennyiben egy Ágens és egy Páciens kapcsolatát fejezi ki egy tranzitív ige, melynek tehát van alanyi és tárgyi vonzata, akkor nem fordul elő az, hogy az alany a Páciens kifejezője, a tárgy pedig az Ágensé. Hasonló „tekintélyelvet”

sugall a (13a^{'''}) példa is: az Ágens akkor fejeződhet ki tárgyként, ha egy nála „erősebb” Okozó birtokolja az alanyi grammatikai funkciót.¹²

- (13) a. Az öcsém kilyukasztotta a léggömböt. <Ág, Pác> → <Nom, Acc>
 a'. A léggömb kilyukadt. <Pác> → <Nom>
 a''. Péter dolgozik. <Ág> → <Nom>
 a'''. Mari (álló nap) dolgoztatja Pétert. <Okozó, Ág> → <Nom, Acc>
 a'''' *A léggömb kilyukasztotta az öcsémet. *<Ág, Pác> → <Acc, Nom>
 b. Péter szénát rakott a szekérre. <Ág, Pác, Vég> → <Nom, Acc, -rA>
 b'. Péter megrakta a szekeret szénával. <Ág, Pác, Vég> → <Nom, -vAl, Acc>
 b''. Széna rakatott a szekérre. <Pác, Vég> → <Nom, -rA>
 b'''. Megrakattak a szekerek szénával. <Pác, Vég> → <Nom, -vAl>
 c. Péter szereti Marit. <Exp, Sti> → <Nom, Acc>
 c'. Péternek tetszik Mari. <Exp, Sti> → <-nAk, Nom>

A fenti (13b) sorozat a *rak* abszolút igető mellett előforduló lehetséges vonzatkifejeződések mutatja be (univerzális igénnyel, ami miatt a szenvedő szerkezetet merészebben alkalmaztuk, mint a tényleges helyzet a jelenlegi magyar nyelvben). Az Ágens alanyként, az általa mozgatott Páciens pedig tárgyként fejeződik ki a (13b) példában; a mozgás Végpontja pedig valamilyen helyragot kap. Kaphat azonban a Végpont is tárgyi funkciót, az előbbi Páciens „szorítva ki” egy ferde esettel megjelölt grammatikai funkcióba (13b^{'''}).¹³ A (13b^{''}) és a (13b^{'''}) példa azt mutatja, hogy az Ágenst „elnyomhatjuk” abban az értelemben, hogy nem nevezzük meg, és ekkor egy korábban tárgyként megjelenő vonzat bukkan fel alanyként, tárgy pedig nem is lesz az éppen jelen lévő vonzatok között. Ez a számos nyelvben igen produktív *passzivizálás* lényege.

Végül a fenti (13c) példapár az érzelmi viszonyokat kifejező igék *Experiense* és *Stimulusa* esetkifejeződésének két alapesetét mutatja be: az *Experiens* is kaphat alanyesetet (13c), de a *Stimulus* is (13c').

VIII. A régens bizonyos mértékig beleszólhat a vonzat *belső felépítésébe*, egyes tulajdonságaiba is.

Aki az alábbi három sorból összetársítja a lehetséges mondatokat (pl. *Szeretném, hogy megírd a levelet; Szeretném, ha megírnád a levelet; Kérem, hogy ird meg a levelet; Fontos, hogy megírod-e a levelet; de például *Tudom, ha megírd a levelet*), meg fog győződni róla, hogy a (14a) sorban szereplő régens az alárendelt tagmondatot tartalmazó vonzatában meghatározza ennek az alárendelt tagmondatnak a bevezető kötőszavát (14b), illetve a mondatmodalitását (14c).

- (14) a. Szeretném / Kérem / Fontos / Tudom, ...
 b. ... hogy / ha ...
 c. ... megírnád / megírod / megírod-e / megírd / ird meg a levelet.

¹² Alberti (2006b) egy teljes vonzatszerkezet-elméletet épít rá arra a gondolatra, hogy az alanyi és a tárgyi funkció mindig a vonzatszerepeknek egy cselekvési hierarchiában betöltött relatív pozícióját fejezi ki.

¹³ Az „előbbi Páciens” megjelölés a tematikus elméletek egyik neuralgikus pontjára utal: célszerű rögzíteni a tematikus szerepeket és ahhoz képest tekinteni a különféle esetkereteket, ahogy a teljes (13) példasorozatban tettem, ugyanakkor a (13b') példában a széna helyett a szekeret is ítélnénk éppen Páciensnek, hiszen a szekér behatottságát hangsúlyozza ez a változat (Alberti 2006b).

Az alábbi (15) példasorozat pedig úgy is felfogható, hogy a régensen a tárgyi vonzat kategóriája múlik (NP/DP), de amennyiben a DP-ben az NP operátorzónával ellátott változatát látjuk, akkor úgy is felfoghatjuk, hogy a régens azt is megszabja, hogy a tárgyi vonzatát képező főnévi szerkezet „csupaszon” (NP) vagy operátorburokban (DP) jelenjen-e meg.

- (15) a. Péter csokit kér / rág / hoz / olvaszt / vásárol.
 b. *Péter csokit *szeret / *utál / *imád / *kedvel.

IX. A régens bizonyos mértékig meghatározza vonzatainak a *szintaktikai/fonológiai viselkedését*.

Beszéltünk már a korábbiakban a „mondatmagról”, amin a VP-módosító és a V pozíció együttesét értem, ami hangtani egységet alkot abban az értelemben, hogy egyetlen kezdőszótagi hangsúlyt visel, de egyben szemantikai egységet is alkot: a mondat *predikatív* közepét, amit *referenciális* vonzatok követnek. Az általános tendencia tehát az, hogy a vonzatok közül a nem referenciális vonzat lép be a VP-módosítóba. Ezt a tendenciát bírálja fölül néhány igei régens.

Az alábbi (16b) sorban egy olyan semleges mondatot olvashatunk, melynek igemódosítói helyén egy referenciális vonzat található (*Marinál*). Az általános tendencia felülbírálását az igei régensnek (*valahol felejt valamit*) tulajdoníthatjuk; „normál esetben” az alábbi (16c) pontban látható szórendet és intonációs mintázatot kellene kapnunk, ahogyan azt a *csalódik* ige produkálja is (16d,e). A *valahol felejt* ige tehát kivételes módon bánik egy referenciális vonzatával, amit Komlósy (1992) a hangtan aspektusából tekintve (elkerülve a szintaxiselmélet-függő megnevezést) *hangsúlykerülésnek* nevez.

- (16) a. — Min bosszankodsz ennyire?
 b. — 'Marinál ~felejtettem néhány könyvemet. **hangsúlykerülő ige!**
 c. — *'Felejtettem Marinál néhány könyvemet.
 d. — *'Mariban ~csalódtam.
 e. — 'Csalódtam Mariban.

A „valahol levés” jelentéstartalmát hordozó igék gyakran hangsúlykerülők: például *'a könyvtárban marad / felejt, a 'bal parton található / terül el, a 'szekrényben tart, 'Marihoz került*. Az összes példa közül a *valahol terül el* a legkülönösebb: a helyre utaló referenciális vonzat kerül az igemódosítóba a predikatív igeikötő helyett. Ez persze nem véletlen: az *el* igeikötő dinamikus jelentést hív elő (amit a *Péter elterült a földön* mondatban tapasztalhatunk is), a statikus *valahol levés* kifejezésére azt a módot kell választanunk, amit a rokon igeéknél, tehát hogy a helyre utaló referenciális vonzat kerüljön az igemódosítói pozícióba.

Az alábbi (17c) pontban a kivételesség másik módját mutatom be: a *szeret* ige nem engedi az igemódosítóba az állítást tevő *táncolni* vonzatát (17b). Az *akar* ige viselkedik a megállapított norma szerint, az igemódosító hívva a *táncolni*-t (17e-f). A *szeret* tehát kivételes, amit elméletfüggetlen megfogalmazásban a hangtan felől tekintve *hangsúlykerülésként* ragadhatunk meg.

- (17) a. — Miért örülsz ennyire a holnapi bulinak?
 b. — *'Táncolni ~szeretek.
 c. — 'Szeretek táncolni. **hangsúlykérő ige!**
 d. — Miért fészkelődsz ennyire?

- e. — 'Táncolni ~ akarok.
f. — *'Akarok táncolni.

További hangsúlykérő igék: néhány érzelmi viszonyulást kifejező ige (*szeret, utál, gyűlöl, restell, szégyell*), illetve néhány tudásra, képességre vonatkozó ige (*'ír / 'olvas / 'beszél 'angolul*).¹⁴

X. Egyes régensek megengedik a vonzatok formájának bizonyos mértékű *aluldetermináltságát*.

Amit az alábbi (18a) példa bemutat, az elméletileg nem annyira érdekes, inkább a diakrónia mélyén rejlő véletlen szüleményének tekinthetjük: kétféle viszonyító elem (egy rag és egy névutó) jelöli meg ugyanazt a vonzatot.

- (18) a. *Ezen / ez alatt jó magaviseletet értek.*
b. P. most ért az erdőbe / a rétre / a fák közé / a fa alá / ide / *a réten / *a fák között / *a rétről / *a fa mellől / *itt.

Érdekesebb viszont a fenti (18b) pontban bemutatott példásor: igen sokféle rag és névutó képes megjelölni ugyanazt a Végpont thematikus szerepű vonzatot. A kérdés az, hogy melyek igen, és melyek nem. A válasz pedig: az ige egy közös jelentéselem létét teszi kötelezővé a vonzatsímkék számára (*vhová való irányulás az irányhármasságon belül, melynek másik két tagja: valahol levés, távolodás valahonnan*).

XI. A régens nem egymástól elszigetelten veszi fel a lehetséges vonzatait, hanem *vonzatkeretbe / vonzatszerkezetbe* gyűjtve őket, ahogyan azt már a thematikus szerepekről szóló VII. pontban megsejthettük.

Az *ad* igének az alábbi (19) pontban bemutatott vonzatai például nem társulhatnak egymással szabadon (**vki ad vkinek vmit vkihez vmire*), hanem meghatározott *vonzatkereteket* alkotnak. Ezek elkülönítését részben az indokolja, hogy különböző (jelentésű) *ad* lexikai tételek vannak.

- (19) a. János Péternek adta a biciklijét. *vki ad vkinek vmit*
b. János Péterhez adta a lányát. *vki vkihez ad vkit (feleségül)*
c. Péter ad a külsőségekre. *vki ad vmire*

Más esetben azonban még a különböző jelentés sem egyértelműen kimutatható; úgy tűnik, hogy hasonló jelentés mellett is előfordulhat többféle vonzattársulás, ahogyan azt a korábbi (13b,b') példapár mutatta, amit alább a (20a) pontban megismételtem. A hasonlóságokról és különbségekről *vonzatszerkezetek* feltételezésével adhatunk számot: vonzatszerkezetről akkor beszélünk, ha a vonzatkeretet nem a benne szereplő vonzatszerepek strukturálatlan halmazának tekintjük, hanem belső struktúrával bíró halmaznak. Például a *thematikus szerepek* már egy ilyen belső struktúra viszonylag egyszerű változatát jelentik; másutt (Alberti 2006b) összetettebb vonzatszerkezeti reprezentációkat is tárgyalok.

- (20) a. Péter szénát rakott a szekérre. $\langle \text{Ág, Pác, Vég} \rangle \rightarrow \langle \text{Nom, Acc, -rA} \rangle$
a'. Péter megrakta a szekeret szénával. $\langle \text{Ág, Pác, Vég} \rangle \rightarrow \langle \text{Nom, -vAI, Acc} \rangle$

¹⁴ A VP-módosító betöltése és az aspektus meghatározása közötti kapcsolatról a következő cikkben fejtem ki az álláspontomat: Alberti (2000).

- b. Péter kukoricát etet a disznókkal. ⟨Ág, Pác, Vég⟩ → ⟨Nom, Acc, -vAl⟩
 b'. Péter kukoricával eteti a disznókat. ⟨Ág, Pác, Vég⟩ → ⟨Nom, -vAl, Acc⟩

A fenti (20b) példapár a vonzatszerkezet-alternáció legkülönösebb esetét mutatja: történetesen ugyanazt az esetraghármost osztjuk ki a három szereplőnek kétféleképpen. A jelenség oka abban rejlik, hogy a *-vAl* rag nemcsak a (20a') változattal analóg (20b') változatban jelenik meg, hanem a (20a)-val analóg (20b)-ben is, az *etet* műveltetői eredete miatt.

A régens meghatározta vonzattulajdonságok áttekintését követően Komlósy (1992) a *predikatív mondatbővítmenyeknek* szán egy alfejezetet. A predikatív mondatbővítmeny *állítást* tartalmaz, valamely vonzatra vagy a tényállás egészére vonatkozóan.

Lehet *vonzat (hőssé vált) / szabad határozó (részegen...)* (21a), illetve a vonzattípuson belül *kötelező (hőssé vált) / fakultatív (kékre fest)* (21b). A predikatív szabad határozó vonatkozhat a mondat egészére is (*jutalmul elmehet*) (21c); a mondat egészére vonatkozó predikatív vonzat viszont nincsen.

- (21) a. Péter *részegen* vált *hőssé*.
 a'. *Péter [_{AdvP} *részegen Péter*] vált [_{AP} *hőssé Péter*].
 b. Péter (*kékre*) festette a kerítést.
 c. Mari *jutalmul / kárpótlásként* elmehetett a bálba.
 d. Mari [_{AdvP} a kezében diadalmasan egy újságot *tartva*] odalépett Péterhez.
 e. Péter [_{AdvP} a győzelemtől *mámorosan*] ült be a kocsiba.
 f. Péter [_{NP} *dedősnek*] nézi az öccsét.
 g. Péternek nem kellene részegen tántorogva célba löni tanulni akarnia.
 h. A kórus *tíz percen át / *tíz perc alatt* énekelt.
 h'. A kórus *tíz perc alatt / *tíz percen át* elénekelt öt dalt.
 i. Félelmemben elillantam.
 i'. Péter [_{DP} *ijedtében pro_{neki}*] / *siettében / dühében* rálépett a csigára.

A predikatív bővítmenyek „paraziták” a régensen, amennyiben úgy fejeznek ki állítást, hogy az állítás „alanyának” megnevezésére a bővítmenynek a szerkezetén belül nincs mód; a fenti (21a') pontban ezt szemléltetem. „Alanyuk” a régens valamelyik vonzata vagy a régens által leírt tényállás egésze (amit az alárendelés kapcsán tárgyaltak szellemében a régens nulladik, avagy eventuais argumentumának tekinthetünk).

A predikatív mondatbővítmenyeknek állítmányi funkciójuk van, tehát nem referálóak.¹⁵ Igékből, melléknevekből, csupasz köznevekből képződnek (21d-f). A fenti (21d) és (21e) példa azt is megmutatja, hogy a predikatív bővítmenyeknek is lehetnek saját vonzataik (pl. *újságot tartva, a győzelemtől mámorosan*) és szabad határozóik (pl. *diadalmasan tartva*). Beágyazódásuknak *grammatikai* korlátja nincs, a fenti vicces (21g) példával Komlósy ezt kívánja érzékeltetni.

Az állítás egészére vonatkozó predikatív bővítmeny nyilván magára az állításra ró szemantikai követelményeket. A fenti (21h) példapár ezt szemlélteti: a *tíz percen át* kifejezés egy *folyamatos aspektusú* állítást kíván meg (*a kórus énekelt*), míg a *tíz perc alatt* egy *befejezett* aspektusút (*a kórus elénekelt öt dalt*).

¹⁵ Kivételt az *azonosítóállítás* jelent, pl. *A szobalány volt a gyilkos*. Nemesak predikatívan használjuk tehát a *gyilkos* köznevet (v.ö. *A szobalány gyilkossá vált / gyilkos volt*), hanem egyszersmind referenciálisan is, hiszen pontos kilétének ismerete nélkül is emlegethetjük már bevezetett szereplőként 'a gyilkos'-t.

A predikatív bővítmények egy kivételes csoportjának tagjai *egyzetetendők* a szemantikai alanyi argumentumukkal, különleges alakítani képződményeket létrehozva: figyeljük a személytoldalékokat a fenti (21i) példáiban!

A továbbiakban vizsgáljuk meg azokat a tulajdonságokat, amelyek eltérést jelentenek a predikatív szabad határozók és a predikatív vonzatok között!

A predikatív szabad határozók *vonakoztatása* nem egyértelmű, azaz hogy miről tesznek állítást; preferált ebben a tekintetben az alany, szóba jöhet még a tárgy, egyéb vonzat pedig csupán egészen kivételesen. Ezek alapján az alábbi (22a) mondatot helyesen jósoljuk kétértelműnek: lehet, hogy a beszélő a szemüvege segítségével nélkül nem ismeri meg a hallgatót, de az is lehet, hogy a hallgató arca szemüveg nélkül annyira szokatlan, hogy ezért nem ismeri meg őt a beszélő.

Az alábbi (22b) mutat egy olyan különleges esetet, amikor elképzelhető, hogy a predikatív szabad határozó (*vki papucsban van*) a *-vAl* ragos vonzatra vonatkozik. Ez a lehetőség feltehetőleg annak köszönhető, hogy a mondat középpontjában egy műveltető szerkezet áll, amelyet felfejthetünk úgy, hogy a toborzót eljáró Péter, akiről a predikatív szabad határozó állítást tesz, alanyesetben jelenjen meg: „Mari rákényszerítette Pétert, hogy az papucsban járja el a toborzót”.

Az alábbi (22c) példapár azt illusztrálja, hogy a predikatív szabad határozó vonatkoztatásával kapcsolatos kétértelműséget (22c) a minden régenre jellemző *szemantikai szelekció* gyakran feloldja. Mivel a mosógépre nézve a részegség értelmezhetetlen, ezért a (22c') mondatban csakis Péter részegségéről lehet szó.

A (22d) pontban nem a szemantikai szelekció dönti el, hogy ki van gúzsba kötve, hanem pragmatikai tényezők: tipikusan egy *fogoly* van megkötözve, míg a *mozgó* katonák nem lehetnek megkötözve.

- (22) a. [_{AdvP} Szemüveg nélkül PRO] nem ismertelek meg.
 b. ³Mari Péterrel [_{NP} papucsban PRO] járatta el a toborzót.
 c. Péter [_{AdvP} részegen PRO] vitte haza Marit.
 c'. Péter [_{AdvP} részegen PRO] vitte haza a mosógépet.
 d. A katonák [_{AdvP} gúzsba kötve PRO] hozták be a foglyot.
 e. Péter [_{NP} sóbálványá] változott.
 e'. A boszorkány [_{NP} sóbálványá] változtatta Pétert.
 f. Péter elküldte Marit [_{InfP} sört venni].
 g. Péter beállt katonának.
 BEÁLL(x, f(x)): x csatlakozik egy csoporthoz, hogy teljesüljön f(x)
 g'. Péter dedósnak csúfolja az öccsét.
 CSÚFOL(x, y, f(y)): x úgy jár el y megjelölésében, mintha igaz lenne f(y)

A predikatív vonzatok vonatkoztatása egyértelmű, és még csak nem is egyedileg dönti el a régenre, hanem egy univerzálisnak gondolt szabályszerűség működik: tárgyias igének a tárgyára vonatkozik a predikatív vonzat, míg tárgyatlannak az alanyára. A fenti (22e-e') példapár ezt mutatja. Ha csak alany van jelen, akkor arra vonatkozik a predikatív vonzat (22e), ám ha megjelenik egy tárgy is, akkor arra (22e'): nem a boszorkány válik sóbálványá, hanem Péter.

A fenti (22f) példa is igazolja az imént kimondott összefüggést: az *elküld* ige tárgyaként szereplő Mariról állítjuk, hogy az ő „küldetése” sört venni.

A predikatív vonzatos régenre szemantikai reprezentációjával kapcsolatban Komlósy a fenti (22g-g') függvényeket javasolja. A (22g) pontban közölt formula

megmutatja, hogy az *x* argumentum a *beáll* igének és valamilyen *f* másodlagos predikátumnak egyaránt argumentuma, míg maga az *f(x)* állítás is argumentuma a *beáll*-nak. A fenti (22g') formula ugyanezt a hármas kapcsolatot az *y* tárgyi argumentumról mutatja meg.

A fejezet utolsó szakaszában visszatérünk a 2. fejezet témáját jelentő *semleges mondatforma* tárgyalására, immár egy alaposabb lexikai terminológia birtokában, választ keresve arra a kérdésre, hogy a *semleges mondat* típus két jellegzetes pozícióját – a *természetes szubjektumét* és az *igemódosítót* – milyen jellegű vonzatok töltik be (forrás: É. Kiss (1992)).

Milyen *thematikus szerepű* az ideális igemódosító? Kipróbálva az alábbi (23a) mondat szórendi változatait, arra juthatunk, hogy a *Végpont* az ideális igemódosító. Beeszlől azonban a kiválasztásba a *referencialitás* mértéke is (*predikatív* < *csupasz* < *határozatlan* < *határozott*): egy *csupasz* NP-vel vagy egy *határozatlan* DP-vel kifejezett Páciens preferált a pozícióra egy *határozott* Végpont ellenében (23a',a''),b). Az alábbi (23b') pont a legközkeletűbb univerzális megfigyelést szemlélteti: az *Ágens* nem alkalmas az igemódosítói pozíció betöltésére. A *predikatív* vonzat viszont annál inkább, ahogyan azt az alábbi (23c) példa is mutatja (érdemes összevetni szórendi variánsaival!).

- (23) a. 'Péter_{Ág} [_{VP} a 'földre_{Vég} dobta a 'táskáját_{Pác}].
 a'. 'Péter_{Ág} [_{VP} egy 'táskát_{Pác} dobott a 'földre_{Vég}].
 a''. ???'Péter_{Ág} [_{VP} a 'táskáját_{Pác} dobta a 'földre_{Vég}].
 b. [_{VP} 'Vendég_{Pác} érkezett a 'házba_{Vég}].
 b'. * [_{VP} 'Vendég_{Ág} telefonált a 'házba_{Vég}].
 c. 'Péter_{Ág} [_{VP} 'puhára_{Vég} főzte a 'húst_{Pác}].
 d. Péter [_{VP} 'oda_{bef} ~űszott a 'bójához].
 d'. Péter [_{VP} 'űszott_{foly} 'oda a 'bójához],...
 d''. Péter (évek óta) [_{VP} 'be_{foly} ~tartja a 'szabályzatot] / [_{VP} 'el_{foly} ~tartja a 'családját].
 d'''. 3 hete [_{VP} 'rajta_{foly} ~vagyok a 'listán] / [_{VP} 'zöldségen_{foly} ~élek] / [_{VP} 'almát_{foly} ~szedünk].
 e. 'Péter 'szét_k fogja 'akami 'próbálni 'szedni Ø_k a 'rádiót. *preverb climbing*

Idézzük most fel az *igekötőről* elmondottakat a fenti (23d) példaszórend kapcsán! Az igemódosítói pozícióban álló igekötő/igemódosító *rá jellemző aspektust* jelölő operátorként funkcionál az időjeles ige lexikai leírásában meghatározott módon. A céljelölő igekötő általában befejezett aspektust ad (23d), de vannak kivételes régensek (23d''); a lokatív szerepű (esszívusz) AdvP és a „csupasz” NP pedig folyamatos aspektust ad (23d'''). Kitértetlen V-módosító esetén az ige felelős az aspektus meghatározásáért (23d').

Bizonyos igék saját igekötő híján predikatív vonzatuk igekötőjét ragadják el és használják fel igemódosítóknak. Amennyiben ilyen igék / igenevek hosszabb vonzatláncot alkotnak, az igekötő mintha „felmászna” egy hosszú létrán egy hierarchikusan mély pozícióból az időjeles főige módosítói pozíciójának a magasságába. A fenti (23e) példa szolgál illusztrációval, részletes elemzést pedig Alberti (2004) kínál, illetve az említett cikket tartalmazó kötet további cikkei.

Míg az igemódosítói pozícióra legkisebb eséllyel a *határozott* DP-vel kifejezett, *referenciális* és *Ágens* tematikus szerepű összetevő pályázhatott, addig a *természetes szubjektum* tipikusan éppen ilyen, mint az alábbi (24a) pontban megismételt fenti (23a) példa szépen mutatja:

- (24) a. 'Péter_{Ag} [VP a 'földre_{Vég} dobta a 'táskáját_{Pác}].
 b. *'Lilára [VP 'festettem a 'körömöt]. / [VP 'Lilára ~festettem a 'körömöt].
 b'. *'Ki [VP 'meszeltem a 'konyhát]. / [VP 'Ki ~meszeltem a 'konyhát].
 b''. *'Újságot [VP 'árulok 'mostanában]. / [VP 'Újságot ~árulok 'mostanában].
 c. 'Péternek_{Vég} [VP 'levelet_{Pác} hozott a 'postás_{Ag}].
 c'. ?A 'postás_{Ag} [VP 'levelet_{Pác} hozott 'Péternek_{Vég}].
 d. [VP 'El~nyelte a 'föld a 'ceruzámat].
 d'. ???A 'föld [VP 'el~nyelte a 'ceruzámat].
 e. Pétert_[+humán] [VP 'meg~harapta a 'kutya].
 e'. Pétert_[-absztrakt] [VP 'le~taglózta a 'hír].
 f. Péternek_{Exp} [VP 'tetszik 'Mari_{Sti}].
 f'. Pétert_{Exp} [VP 'zavarja az 'új kolléga_{Sti}].
 g. Marit_{Pác} az imént [VP 'pofon~vágta a 'bátyja_{Ag}].

A nem referenciális elemek viszont nem alkalmasak természetes szubjektumnak. A fenti (24b) példahármasban kipróbáltam erre a szerepre rendre egy predikatív vonzatot, egy igekötőt és egy csupasz NP-t, de mindegyikük csak úgy hajlandó a mondat élén állni, hogyha az az igemódosítói hely (amit az igező hangsúlyirtottsága jelez). A (24c) példapár is hasonló tanulsággal szolgál: hiába Ágens a postás, és hiába határozott az őt megnevező DP, ha pusztán egy foglalkozás *nem specifikus* képviselőjét látjuk benne, akkor az ismerős személynek tekintendő Péter előnyt élvez a természetes szubjektum pozíciójáért folyó küzdelemben.

A fenti (24d) példapárban egy *idióma* szerepel: *elnyel valamit a föld* 'érthetetlen módon elvész valami'. *A föld* az idióma szó szerkezetének a része csupán, nem egy entitásra utalunk általa, tehát nem bír referenciával. Nem is csoda hát, hogy alkalmatlan a természetes szubjektum funkciójára.¹⁶

A (24e) példapár a hatvanas években divatos *alkategorizációs jegyek* használatát szemlélteti a természetesszobjektum-kiválasztási problémában. Az eredeti elképzelés az volt, hogy például az N kategóriát újra lehet írni [+absztrakt] és [-absztrakt] alkategoróriák formájában, a [-absztrakt] alkategorória pedig tovább lesz bontható az [élő], majd a [humán] kategóriák kétféle értéke mentén, és így az *Orchidea zongorázik* mondat rosszul formáltságát szintaktikai rosszul formáltságra lehet visszavezetni: az alany feje [+humán] kell legyen az adott ige mellett, a [+humán] alkategorória helyére pedig nem lehet az *orchidea* főnevet beilleszteni.

A megközelítés vonzó, de valószínűleg kivitelezhetetlen, hiszen teljes világunk kategorizálását követeli meg, ami a kézenfekvő eseteken túllépve igen-igen nehéz, legalábbis az nem valószínű, hogy a kutatók konszenzusra tudnak jutni egy adott kategóriarendszer mellett.

A szemantikában és a számítógépes nyelvészetben azonban mind a mai napig használhatóak egyes területeken az alkategorizációs jegyek. A fenti (24e) sorban például a természetesszobjektum-kiválasztást az indokolhatja, hogy preferáljuk erre a szerepre a [+humán] alkategoróriájú szereplőt a [-humán]-nal szemben. Hasonlóképpen preferálandó a

¹⁶ Egy idióma önmagában jelentéstelen részlete persze nemcsak a természetes szubjektum pozíciójának a betöltésére alkalmatlan, hanem más operátorpozíciókéra is, hiszen az adott operátor jelentésgazdagító hatását nincs mihez hozzátenni. Ezért rosszul formáltak a következő mondatnak szánt szósorok az idiomatikus értelemben: **A bokáját_{lopik} 'Péter ütötte meg a lopási ügyben*; **Péter a 'bokáját_{jökusz} ütötte meg a lopási ügyben*; **Péter a 'bokáját is megütötte a lopási ügyben*.

(24e') példában a [-absztrakt] a [+absztrakt]-tal szemben. Vagyis minden dimenzióban az emberre jellemző alkategória-érték részesítendő előnyben, ami nem meglepő: állításaink többnyire rólunk, emberekről szólnak.

A (24f) példapár a *thematikus szerepek* alkalmazását szemlélteti, ezúttal persze a természetesszobjektum-kiválasztási problémára. Ha van Ágens, akkor az egyfelől tipikusan alanyi funkciót visel (24a), másfelől a természetes szobjektum funkcióját is ellátja, így alakulhatott ki az a hagyományos vélekedés, hogy a semleges mondat az *alanyról* tesz állítást. Az érzelmek világában azonban az alanyi grammatikai funkció és a természetes szobjektum funkciója elválhat egymástól. Az *Experiens* alkalmas természetes szobjektumnak (enyhén preferált is a *Stimulussal* szemben), ugyanakkor *-nAk* ragos (24f) és tárgyi (24f') alakban is hajlamos megjelenni – ilyenkor tehát nem az alany lesz a mondat természetes szobjektuma.

Végül lássuk, hogy lehet, hogy a fenti utolsó példában (24g) a *Páciens* kívánczik a semleges mondat élére! A *referenciális függőség* vizsgálata hozza meg a magyarázatot: míg *Mari* független referenciájú elem, addig *a bátyja* összetevő referenciáját csak azután találhatjuk ki, hogy azonosítottuk *Marit* mint e bátya húgát. Nyilván a szemantikai feldolgozás stratégiájának képezi a részét az a szabály, hogy az előbb megtalálendő természetes szobjektum („először horgonyozzuk le azt szereplőt, amelyről állítást fogunk tenni!”) legyen független referenciájú, vagy legalábbis ne álljon referenciális függőségben a később feldolgozandó V' alatt maradó elemektől.

Hivatkozások és további ajánlott irodalom

- Alberti Gábor (1995), Role Assignment in Hungarian Possessive Constructions. *Approaches to Hungarian* 5. (ed. István Kenesei) 13-28.
- Alberti Gábor (1997), Restrictions on the Degree of Referentiality of Arguments in Hungarian Sentences. *Acta Linguistica Hungarica* 44 (3-4), 341-362.
- Alberti Gábor (1998-1999), A legújabb magyar mondattanról [É. Kiss Katalin mondattanáról az *Új magyar nyelvtan*-ban, Osiris Kiadó]. *Nyelvtudományi Közlemények* 96, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 193-199.
- Alberti Gábor (2000), Az aspektus szintaxisa a magyarban. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Megjelent: 2001, Osiris, Budapest. 145-164.
- Alberti Gábor (2001), A magyar alárendelési típusok egy generatív szintaktikai modellben. "Színes eszmék nem alszanak." Szépe György 70. születésnapjára. Szerk. Andor József, Szűcs Tibor és Terts István. *Lingua Franca Csoport*, Pécs. 54-66.
- Alberti, Gábor (2004), Climbing for Aspect — with no Rucksack. É. Kiss –van Riemsdijk (2004), 253–289.
- Alberti Gábor (2006), Matematika a természetes nyelvek leírásában I-II. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Alberti Gábor (2006b), A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások rendszere. *Nyelvtudományi Közlemények* (megjelenés alatt).
- Alberti Gábor – Balogh Kata – Kleiber Judit – Viszket Anita (2002), A totális lexikalizmus elve és a GASG nyelvtan-modell. Maleczki Márta szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. SZTE, Szeged, 193–218.
- Alberti Gábor – Balogh Kata (2004), Az eltűnt névelő nyomában. Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI*. SZTE (Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék), Szeged, 9–31.
- Alberti Gábor – Medve Anna (1998), Constituents in Special Operator Positions. Talk at the 4th International Conference on the Structure of Hungarian, Pécs, Hungary. Appeared in *Approaches to Hungarian* 7., 93-117, in 2000 (eds. István Kenesei and Gábor Alberti).
- Alberti Gábor – Medve Anna (2001), An Analysis of Ellipsis in Hungarian by means of a Light Verb. Paper read at ICSH5, Budapest.
- Abraham, Werner – Sjaak de Meij (1986), Topic, Focus and Configurationality (ed. W. Abraham and S. de Meij). Benjamins, Amsterdam.
- Bánréti Zoltán (1992), A mellérendelés. Kiefer (1992), 715-796.
- Bánréti Zoltán (1994), Coordination. In Kiefer Ferenc and É. Kiss Katalin (1994), 355-414.
- Bartos Huba (1999), Morfoszintaxis és interpretáció: a magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. Ph.D. disszertáció, MTA NyTI, Budapest.
- Bartos, Huba (2000), Coordinate Ellipsis as Phonological Non-Insertion. *Papers on the Mental Lexicon* (ed. by H. Bartos), Budapest: RIL Hungarian Academy of Sciences. 41-65.
- Bene Annamária (2005), Az igék bennható – mediális – tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában. PhD-értekezés, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- Borsley, Robert D. (1996), *Modern Phrase Structure Grammar*. Blackwell, Oxford & Cambridge.
- Brassai Sámuel (1870), A magyar bővített mondat. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományok Osztálya köréből* 1/X., 1-46.
- Bresnan, Joan (2000), *Lexical Functional Syntax*. Blackwell, Oxford & Cambridge.

- Bródy Mihály (1991), Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field. Approaches to Hungarian 3. (szerk. István Kenesei). JATE, Szeged. 95-121.
- Brody, Mihály (1995), Towards Perfect Syntax. Working Papers in the Theory of Grammar, Vol. 2., No. 4. Theoretical Linguistics Programme, Budapest University (ELTE) and Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences.
- Büky László szerk. (2004), A mai magyar nyelv leírásának az újabb módszerei VI. Nyelvtudományi és nyelvvelézés, nyelvhasználat, stilisztika. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Chomsky, Noam (1957), Syntactic Structures. The Hague, Mouton.
- Chomsky, Noam (1965), Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., MIT Press. Magyarul: Antal László (1986, szerk.) Modern nyelvveléleti szöveggyűjtemény VI/1. ELTE, Budapest.
- Chomsky, Noam (1981), Lectures on Government and Binding. Foris, Dordrecht.
- Chomsky, Noam (1986), Barriers. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Chomsky, Noam ed. (1995), The Minimalist Program. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Dowty, David R. – Robert E. Wall – Stanley Peters (1981), Introduction to Montague Semantics. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht.
- Groote, Philippe de – Sylvain Pogodalla (2005), Abstract Categorical Grammars. ESSLLI 2005, Heriot Watt University, Edinburgh, Scotland.
- É. Kiss Katalin (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (1987), Configurationality in Hungarian. Reidel, Dordrecht & Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In Kiefer (1992), 79-179.
- É. Kiss Katalin (1994), Sentence Structure and Word Order. In Kiefer Ferenc and É. Kiss Katalin (1994), 1-90.
- É. Kiss Katalin (1995), Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei II. Néprajz és Nyelvtudomány 37 (szerk. Büky László és Maleczki Márta), 47-66.
- É. Kiss Katalin (1998), Mondattan. É. Kiss Katalin., Kiefer Ferenc és Siptár Péter (szerk.), Új magyar nyelvtan, 15-184. Osiris, Budapest.
- É. Kiss, Katalin (2001), *Hungarian Syntax*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- É. Kiss, Katalin – Henk van Riemsdijk eds. (2004), Verb Clusters; A study of Hungarian, German and Dutch. Linguistics Today 69. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna (1992), Grammatikaelméleti bevezető, Kiefer (1992), 21-77.
- Farkas, Judit – Gábor Alberti (2005), Analyzing the English, Hungarian and Finnish Progressive in a Representational Dynamic Semantics. TCSP 2005, Shanghai.
- Fillmore, Charles J. (1968), The Case for Case. Universals in Linguistic Theory (eds. Emmon Bach, R. T. Harms), 1-88, NY.
- Gazdar, Gerald, I. Klein, G. K. Pullum, and Ivan Sag (1985), Generalized Phrase Structure Grammar. Blackwell, Oxford.
- Haegeman, Liliane (1994), Introduction to Government and Binding Theory. 2nd edition. Blackwell, Oxford.
- Harris, Zelig S. (1951), Methods in Structural Linguistics. University of Chicago Press, Chicago.
- Horváth Júlia (1986), Focus in the Theory of Grammar and the Syntax of Hungarian. Foris, Dordrecht.
- Hunyadi László (1981), A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. Kandidátusi értekezés, Debrecen.
- Jackendoff, Ray (1977), X-Bar Syntax: A Study of Phrase Structure. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kálmán László (2001), Konstruktív nyelvtan. Segédkönyvek a nyelvvelézés tanulmányozásához VIII./ Nem transzformációs nyelvtanok II. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Kamp, Hans, and Uwe Reyle (1993), From Discourse to Logic, Kluwer Academic Publ.
- Kayne, Richard (1994), The Antisymmetry of Syntax. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kenesei István (1992), Az alárendelt mondatok szerkezete. Kiefer (1992), 529-715.
- Kenesei István (1994), Subordinate Clauses. In Kiefer Ferenc and É. Kiss Katalin (1994), 275-355.

- Kenesei István (1998), Adjuncts and Arguments in VP-Focus. *Acta Linguistica Hungarica* 45, 61-88.
- Kiefer Ferenc szerk. (1992), *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (1992b), Az aspektus és a mondat szerkezete. Kiefer (1992), 797-886.
- Kiefer Ferenc szerk. (1994), *Strukturális magyar nyelvtan. II. Fonológia.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentésemélet.* Corvina, Bp.
- Kiefer Ferenc szerk. (2000b), *Strukturális magyar nyelvtan. III. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kiefer Ferenc (1998), Alaktan. É.Kiss Katalin., Kiefer Ferenc és Siptár Péter (szerk.), *Új magyar nyelvtan*, 185.-289. Osiris, Budapest.
- Kiefer Ferenc and É.Kiss Katalin eds. (1994), *The Syntactic Structure of Hungarian.* *Syntax and Semantics* 27, 1-90. San Diego: Academic Press.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. Kiefer (1992), 299-527.
- Komlósy András (1994), Complements and Adjuncts. In Kiefer Ferenc and É. Kiss Katalin (1994), 91-178.
- Komlósy András (2001), *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VII. / Nem transzformációs nyelvtanok I.* Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Landman, Fred (1996), Plurality. Lappin, Shalom (1996), *The Handbook of Contemporary Semantic Theory.* Oxford: Blackwell, 425-457.
- Lehmann, Christian (1988), On the Function of Agreement. In H. Barlow and Ch. A. Ferguson (eds.), *Agreement in Natural Languages. Approaches, Theories, Descriptions.* CSLI Stanford.
- Lehr Albert (1902), Magam-ról. *Akadémiai értesítő* 13., 557-578, 605-624.
- Maleczki Márta (2000), *Lexikális szemantikai hatások a mondatalkotásban.* Kézirat, Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Marantz, Andrew (1995), The Minimalist Program. In Gert Webelhuth (1995), 349-382.
- McGee Wood, M. (1993), *Categorial Grammars.* Routledge, London.
- Oehrle Richard T., Emmon Bach and D. Wheeler eds. (1988), *Categorial Grammars and Natural Language Structures.* Reidel, Dordrecht.
- Ohnmacht – LingDok (megjelenés előtt).
- Partee, Barbara H., Alice G. B. ter Meulen and Robert P. Wall (1990), *Mathematical Methods in Linguistics.* Kluwer Academic Publ.
- Reinhart, Tanya (1983), *Anaphora and Semantic Interpretation.* London: Croom Helm.
- Riemsdijk, Henk van, and Edwin Williams (1986), Bevezetés a grammatika elméletébe. In Antal László (szerk.), *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/2.* ELTE, Budapest.
- Saussure, Ferdinand de (1955), *Cours de linguistique générale.* 5th edition. Paris: Payot.
- Szabolcsi, Anna (1984), The Possessor that Ran Away from Home. *The Linguistic Review* 3, 216-289.
- Szabolcsi Anna (1992), *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna (1994), The Noun Phrase. In Kiefer Ferenc and É. Kiss Katalin (1994). 179-274.
- Szabolcsi Anna (1997), Strategies for Scope Taking. In *Ways of Scope Taking* (ed. Anna Szabolcsi), SLAP 65, 109-154. Dordrecht, Kluwer.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor (1992), A főnévi csoport szerkezete. Kiefer (1992), 179-298.
- Szépe György (1964), Az egyeztetés kérdéséhez. *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Budapest. 355-359.
- Tesnière, Lucien (1959), *Éléments de syntaxe structurale.* Paris: Klincksieck.
- Tompa József szerk. (1961-62), *A mai magyar nyelv rendszere 1-2.* Budapest.
- Trón Viktor (2001), *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IX. / Nem transzformációs nyelvtanok II.* Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Webelhuth, Gert (1995), *Government and Binding Theory and the Minimalist Program.* Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Williams, Edwin (1994), *Thematic Structure in Syntax,* MIT Press.